

HÜMMƏTOVA RƏHİLƏ

ANA DİLİ – II
(Dərs vəsaiti)

BAKI -2019

Elmi redaktor:

Kamil Bəşirov
filologiya üzrə elmlər doktoru,
dosent

Rəyçilər:

Qara Məşədiyev
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Mələk Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəhilə Hümmətova. Ana dili – II. Dərs vəsaiti.
Bakı, 2019. 340 səh.

Dərs vəsaitində müasir Azərbaycan dili morfolojiyasının mühüm məsələləri əhatə edilmişdir. Ümumi və xüsusi kateqoriyalar, qrammatik məna və qrammatik formalar, qrammatik məhfumlar, əsas və köməkçi, eləcə də xüsusi nitq hissələri haqqında geniş məlumat verilmişdir. Kitabda həmçinin nitq hissələrinin aktual problemləri, üslubi məqamları işıqlandırılmışdır.

Kitabdan müəllimlər, tələbələr və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Bir neçə söz

Azərbaycan dilçiliyinin əsas bölməsi sayılan qrammatika özündə morfolojiya və sintaksisi birləşdirir. Dilçiliyin morfemləri tədqiq edən morfolojiya bölməsində sözlərin qrammatik tərkibi, qrammatik quruluşu, nitq hissələri, onun təsnifi geniş yer alır. Morfolojiyanın elmi-nəzəri əsasları qrammatikanın digər şöbəsi olan sintaksis üçün, onun ayrı-ayrı mövzularının daha dərinlən mənimsədilməsi üçün real imkanlar açır. Bu cəhətləri nəzərə alaraq hər bir nitq hissəsinin qrammatik təbiəti araşdırıldıqca onun sintaktik vəzifəsi də konkret nümunələrlə nəzərə çatdırılmışdır.

Kitabda dilçiliyin morfolojiya bölməsinin nəzəri əsasları dərinlən araşdırılmış, yeri gəldikcə dil faktları və hadisələrin inkişaf yolları diaxronik, eləcə də sinxronik müstəvidə şərh edilmişdir. Mühazirə mətnləri əsasında tərtib edilmiş kitabda həmçinin elmi-nəzəri biliyin şüurlu şəkildə mənimsənilməsinə, möhkəmləndirilməsinə, fikri fəaliyyətin aktivləşməsinə, oxşar dil hadisələrinin fərqləndirilməsinə, inteqrasiyanın qurulmasına, problem-situasiyanın yaradılmasına və həllinə birbaşa xidmət göstərən suallar, test nümunələri də verilmişdir.

Qrammatika. Dilin qrammatik quruluşu

Bütöv bir sistem olan dil ayrı-ayrı vahidlər əsasında qurulur. Dilin ən kiçik və mənasız vahidi səs, ən mənalı, fikir ifadə edən vahidi isə cümlədir. Bu dil vahidləri dilçiliyin (səs, söz, söz birləşməsi, cümlə) ayrı-ayrı bölmələrinin predmetidir. Dilçiliyin ən zəngin və nisbətən mürəkkəb bölməsi qrammatikadır. Konkret maddi-əşyavi mənasını nəzərə almadan sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin quruluşunu və dəyişmək qaydalarını öyrənən dilçilik bölməsi qrammatika adlanır. Qrammatika sözü yunanca “qramma” (hərf) və “tika” (aid) sözündən götürülmüş, “hərfə, yazıya aid” mənalarını bildirmişdir. Qrammatika mənşəcə ona görə yazı anlayışı ilə bağlı olmuşdur ki, ilk qrammatika əsərləri yazılı materialların üzərində aparılan filoloji işlərin nəticələri kimi meydana gəlmişdir. Sonrakı dövrlərdə bu əsərlər məktəblərdə bir tədris vəsaiti kimi istifadə olunmuş və qrammatika adlandırılmışdır. Bəzən qrammatika termini, ümumiyyətlə, dilçilik termininin sinonimi kimi işlənir. Böyük tarixi yol keçməsinə baxmayaraq, bir dilçilik sahəsi kimi onun sərhədi uzun müddət müəyyənləşməmişdir. Qrammatika dedikdə, ilk növbədə, fonetika, morfolojiya, sintaksis nəzərdə tutulurdu. Bu üç sahənin qrammatika termini adı altında birləşməsinin əsas səbəbi onda idi ki, onlar dilin daha çox funksional məsələləri ilə məşğul olurdu.

Qrammatika elminin əsası isə təqribən 2500 il bundan əvvəl qədim Yunanıstanda və Hindistanda qoyulub. “İsgəndəriyyə qrammatikası” dilçilik məktəbi dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi sahəsində xüsusilə böyük xidmət göstərmişdir. Qədimliyinə baxmayaraq, qrammatika İsgəndəriyyə dilçilik məktəbi meydana çıxana qədər müstəqil fənn hesab olunmurdu. Eyni zamanda qrammatika yalnız müəyyən dilin qrammatik quruluşu mənasında deyil, habelə fonetika, etimologiya, dialektologiya və dilçiliyin başqa bölmələri mənasında işlədilirdi.

“Qrammatika” termini ilk dəfə şərq aləmində Əflatun adı ilə tanınmış Platonun (e.ə.427-348-ci illər) “Kratil” əsərində işlənmişdir. Lakin o zaman bu termin fəlsəfə və ritorika mütəxəssisləri tərəfindən “oxumaq, yazmaq, savad” mənasında istifadə edilirdi. Ərəstunun əsərlərində də işlədilən qrammatika termini “oxumaq, yazmaq, savad” mənalarını bildirirdi. Frakiyalı Dionisi tərəfindən (e.ə.II əsr) daha geniş şərh edilmişdir. Onun fikrincə, qrammatika “şeir və nəsr əsəri yazan şair və ədiblərin təcrübi biliyi, ana dilində danışmaq qaydalarını öyrənməkdir”.

Qrammatika sözü həm dilçilik termini kimi, həm dilin qrammatik quruluşu, həm də ondan bəhs edən elm kimi başa düşülür.

Qrammatika sözlərin dəyişməsi və onların cümlədə birləşməsi qaydalarının məcmusudur. Dilçiliyin bu sahəsi bizə nitqimizi düzgün qurmaq, fikrimizi səlis və aydın ifadə edə bilmək, sözləri cümlədə necə dəyişdirmək və işlətmək, onları

bir-biri ilə necə əlaqələndirmək, hansı ardıcılıqla düzmək və s. qayda-qanunlarını öyrədir.

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu çox qədimdir. “KDQ”-nin tədqiqi göstərir ki, sözlərin dəyişmə və təsrif sistemi, sintaktik əlaqələr, sadə və mürəkkəb cümlə modelləri 1500 il əvvəlki ümumxalq Azərbaycan dilində tam formalaşmış şəkildə mövcud olmuşdur. Dilimizin qrammatik quruluşunun təşəkkül tarixi qədim olsa da, onun tədqiq və öyrənilmə tarixi o qədər də uzaq deyil. Belə ki, bu sahədə ilk geniş elmi tədqiqat M. Kazım bəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (1839-1846) əsəridir. Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun (“Uçebnik tatarsko-azerbaydjanskoqo nareçiya”), Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın (“Fənni-sərfi-türki”) tədqiqatları Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə bağlı ilk elmi işlərdəndir. Azərbaycan dilinin qrammatikasının elmi şəkildə geniş araşdırılması XX əsrin əvvəllərindən başlayır. Sultan Məcid Qənizadənin, N. Nərimanovun qrammatikaya aid kiçik həcmli əsərləri, Mirzə Məhəmməd Axundovun (“Sərfi-türki”), İ.Hikmət, A.Şaiqin (“Türkcə sərfi-nəhv”. 1924), B.Çobanzadə və F.Ağzadənin (“Türk qrammeri”. 1929) elmi araşdırmaları Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olan əsərlərdəndir.

Grammatikanın başqa dilçilik sahələri ilə müqayisədə özünəməxsus spesifik cəhətləri vardır. Onun mühüm xüsusiyyətlərindən biri mücərrədlikdir. Bu xüsusiyyət hətta dilçiliyin konkret sahələrindən sayılan leksikologiyada özünü göstərir. Məsələn, **gül** dedikdə, hər hansı konkret bir **gülü**

nəzərdə tutduğumuz kimi, yer üzündə olan bütün **gülləri** də nəzərdə tuturuq. Həmçinin onlar rənginə, quruluşuna və s. görə də fərqlidir. Lakin qrammatika nəinki **güllərin** müxtəlifliyini nəzərə almır, hətta o güllə tikan, çay, dağ, insan, ağac, azadlıq, mübarizə, tufan, gurultu arasında heç bir fərq görmür. Daha doğrusu, bunlar hamısı qrammatika üçün sözün ən geniş mənasında əşya bildirən sözlərdir.

Qrammatikanın 2-ci əsas cəhəti ümumiləşdirmədir. Yəni ümumi qaydalar tək-tək sözlərə deyil, sözlər qrupuna aid edilir.

Dilin qrammatik quruluşu haqqında

Hər hansı bir dilin qrammatikası onun qrammatik quruluşunu öyrənir. Qrammatik quruluş sözlərin dəyişməsi və cümlədə birləşməsi qaydalarının məcmusuna deyilir. Bu qaydalar sözlərin hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, zaman, şəxs, şəkil üzrə dəyişmələrini və tabelilik, tabesizlik, uzlaşma, yanaşma, idarə əlaqələri ilə birləşmələrini və s. əhatə edir.

Dilin öz varlığını mühafizə edə bilməsi qrammatik quruluşun xidmətidir. Yalnız qrammatik quruluş dilin mahiyyətini ifadə etməyə qadirdir. Qrammatik quruluş dilin fikrin əsasıdır. Fikir, nitq ancaq onunla reallaşır. Böyük rus alimi, filosofu M.V. Lomonosov yazırdı: “Bütün elmlərin qrammatikaya böyük ehtiyacı vardır. Qrammatikasız natiqlik kütdür, poeziya pəltəkdir, fəlsəfə əsassızdır, tarix anlaşılmazdır”.

Düzdür, dilin fonetik, leksik vahidləri də böyük əhəmiyyət daşıyır, lakin onlar ayrılıqda hələ dil demək deyil. Bu dil vahidləri dil üçün sadəcə tikinti materiallarıdır.

Əvvəlcə qeyd etmişdik ki, insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dilin özü bütöv bir sistemdir. Bu sistemi yaradan, onu bir küll halına gətirən dilin ayrı-ayrı vahidləridir. Hər hansı bir fikir cümlələr vasitəsilə çatdırılır. Cümlələr isə söz və söz birləşmələrindən təşkil edilir. Əgər onlar arasında daxili qanun-qayda, sintaktik əlaqə yoxdursa, adi söz yığındır. Təbii ki, bununla da heç bir fikir ifadə edilməz. Məsələn:

1) Qoy, ağrı, keç, ürək.

2) Azadlıq, mən, dərman, sən, məlhəm, Azərbaycan.

Bunlar yalnız sözlərdir, fikir ifadə etmir. Çünki sözlərin arasında sintaktik əlaqə yoxdur. Bu sözlər dilin qrammatik quruluşunun ixtiyarına keçdikdə qrammatik quruluş onları dilin özünün daxili qanuna uyğunluğu əsasında dəyişdirib birləşdirərək dil cildinə salır. Biz həmin qanuna uyğunluq əsasında qrammatik şəkilçiləri yerinə qoysaq, cümlə tamamlanacaq.

1) Qoyma ağrı keçə ürəyimizdən...

2) Azadlıqdır mənə dərman, sənə məlhəm, Azərbaycan!

Dilin qrammatik quruluşunun əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1 – qrammatik quruluş dildə olan bütün prosesləri idarə edir;

2 – qrammatik quruluş tədricən inkişaf edib zənginləşir;

3 – dilin qrammatik quruluşu fikri maddi dil cildinə salır;

4 – qrammatik quruluş səlisləşmə istiqamətində inkişaf edir;

5 – qrammatik quruluş dilin başqa sahələrinə nisbətən daha sabit olur;

6 – qrammatik quruluş dilin milli orijinallığının qorunub saxlanılmasında böyük rola malikdir.

Qrammatikanın hissələri. Morfologiya və onun predmeti

Qrammatikada dilin qrammatik quruluşu müxtəlif aspektlərdən araşdırılır. Buna görə də qrammatikanın üç əsas şöbəsi formalaşmışdır:

1. Tarixi qrammatika. Tarixi qrammatika dilin qrammatik quruluşunu, onun dəyişmə və birləşmə qayda-qanunlarını, qrammatik kateqoriyaları, onların işləklilik dərəcələrini, sözlərin, söz birləşməsi və cümlələrin quruluşunu tarixi-linqvistik aspektdə araşdırır. Tarixi qrammatikanın obyektini qədim yazılı abidələr, folklor ədəbiyyatı və onun xüsusi qolu olan aşığı poeziyası, klassiklərimizin əsərləridir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisinin, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Qurbani, Xəstə Qasım, Aşığı Abbas Tufarqanlı, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənəh Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Nəcəf bəy Vəzirov, Cəlil Məmmədquluzadə kimi sənətkarların dil materialları əsasında hər bir qrammatik kateqoriyanın inkişaf tarixi mərhələlər üzrə tədqiq olunur. Dilimizin qrammatik quruluşunun diaxronik aspektdə tədqiq olunmasında Ə. Dəmirçizadə, H. Mirzəzadə, Q. Kazımov,

T. Hacıyev, R. Məhərrəmov, Ə. Tanrıverdi kimi alimlərimizin çox böyük əməyi vardır.

Tarixən müxtəlif qrammatik formalar dildə işlək olsa da, zaman keçdikcə arxaıkləşmiş və ya şəklini dəyişmişdir. Müqayisəli-tarixi metodun köməyi ilə bu kimi dil faktlarının araşdırılması, tarixi-lingvistik təhlilə cəlb edilməsi məhz tarixi qrammatikanın öhdəsinə düşür. İstər folklor ədəbiyyatında, istər klassik yazılı ədəbiyyatımızda yüzlərcə bu cür dil faktlarına rast gəlmək mümkündür. Bəzi nümunələrə nəzər salaq: Göz aç**uban** gördüyüm, könül verib sevdiyim... (KDQ) Varın siz ol qurdu istəyün, tutun, dut**ubən** ol qurdu alıb gəlin. (“Qisseyi-Yusif”) Abdal **oluban** bəylik edən arifi gör kim, Bu səltənətin qədrini sultan bilir ancaq. (İ. Nəsimi) Ənbər əfşan saçını küfrə münasib qıl**ıban**, Dürci-yaqutuna mərcan dedilər, gerçəkmiş. (C.Həqiqi) At**ıban** tutdum səni, Əcəb ovutdum səni. Ömür üzdüm, cəfa çəkdim, Şükür böyütdüm səni. (Bayatı) və s.

Misralarda müşahidə edilən **-übən, -uban, -ıban** feli bağlama şəkilçiləridir. Tarixən həm şifahi, həm də klassik ədəbiyyatda XIX əsrə qədər üstün mövqedə olub. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində şəkilçinin axırıncı **-an** hissəciyi eliziyə hadisəsinə uğramış və fəaliyyətdən qalmışdır. Vilayət Əliyev “Azərbaycan dilində feli bağlama” əsərində **-ıban, -übən** şəkilçisinin tarixi inkişaf yollarını geniş şəkildə şərh edərək yazırdı: “-uban, -übən, -ubanı, -übəni formalarının yazılı abidələrdə qeydə alınması, türk dillərinin dialektlərində bu gün belə işlənməsi – daha çox canlı danışıq dilinə məxsus

olması, şəkilçilərdə sabitləşmənin mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişafı bu formalarda inkişafın belə bir istiqamətdə getdiyini düşünməyə əsas verir: ıpani, -üpəni, -upanı, -upeni\|panı,-peni. -ıpan, -ipen, -upan, upen\|-pan, -pen\|-ıp, -ip, -up, -üp\|-p, -ıb”.

Klassik yazılı abidələrin dilində üstün mövqedə işlənən -**ğac, -gəc, -caq, -cək, -cəgiz** zaman məzmunlu feli bağlama şəkilçiləri də maraqlıdır: Məsələn: Böylə **degəc** Əzrayılın acığı tutdı. (KDQ). Bən **ölicək** yoluna gömün bəni...

(İ.Həsənoğlu) Ay ilə gün sücud edər surətini **göricəgiz**, Bu nə camalü hüsn olur səlli-əla cəmalinə (İ. Nəsimi). Düşər hər parəsi bir yerdə kuhi-Bisütun **görgəc**. ... Bu Xətai şol büti-tərsa camalın **görgəcin**, Rahibi-deyr oldüvü bağladı zünnar, üstə gör. (Ş.İ.Xətai)VII Oxu get**gəc** yürəgimdən dərdim artar sor, nədən, Yüz urar sağalmağa, çün yarədən məhrəm gedər. (M.Hidayətulla Bəy)

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində **-anda, -əndə** feli bağlama şəkilçisinin sinonimi kimi işlənən **-cəgiz, -gəcin, -gəc** şəkilçi morfemlərinin tarixi inkişaf prosesi məhz tarixi qrammatikanın köməyi ilə araşdırılır.

Başqa nümunələrə nəzər salaq: “Dünya şirin, can əziz, canımı qıya bilməm, bəllü **bilgil**. ...Könlin kimi seversə, sən ona **varğıl!** İki oğlancığı öksüz qoma**ğıl!** – dedi “. (KDQ). **Gəlgil** ki, müştəq olmuşam şirin ləbin gül qəndinə, **Gəlgil** ləbin qəndini ilət, gül anların gülqəndinə. (İ.Nəsimi) Tez iriş, vəqtdür, ey canüm canı, Qoyma**gil** qəsd edə bu mələun bana. (“Vərqa və Gülşah”) Arif isən, qoyma**gil** əldən həqiqət mənzilin. (Ş.İ. Xətai) Olma**gil** şeytani-nəfsin illətindən

bixəbər. (C.Həqiqi) Mən deməm ki, **durgilən** axşamətən, ya sübhətən. (Q.Təbrizi) və s.

Bu nümunələrdəki **-ğıl, -gil, -gilən** şəkilçiləri də müasir ədəbi dil üçün arxaik şəkilçi sayılsa da, dilimizin bütün dövrləri üçün səciyyəvi olmuşdur. Tarixən felin əmr formasının II şəxsinin təkinin şəkilçisi vəzifəsini icra edirdi. Məişət üslubunda, dialektlərdə, folklorun müxtəlif janrlarında, aşıq poeziyasında müxtəlif tələffüz variantlarında olduqca aktivdir. Məsələn:

Dolang**ilən** dağı sən,
Məclisdə ol sağı sən.
Bülbül ol, qon budağa,
Bəzə bizim bağı sən.

(Bayatı)

Bizim bağda gül də**rginən**,
Sıx könlünə tel hö**rgünən**,
Ağ üzdən busə ver**ginən**,
Əsmə, qadasın aldığım.

(Qurbani)

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində xəbərlik kateqoriyasının III şəxsinin morfoloji göstəricisi -dır (-dir, -dur, -dür) morfemidir. Lakin klassik bədii dildə III şəxsin təki paralel olaraq həm -dır, -dir, -dur, -dür, həm də -dürür, -durur şəkilçiləri ilə ifadə olunmuşdur: Bu Həsənoğlu sənin bəndə**ndürür**, Anı rədd etmə, yüzi ağum bənüm! (İ.Həsənoğlu) Şəbi-yeldad**durur** saçın gecəsi, Surətin bədrinə qəmər dedilər. Tutid**ürür** bu şəkərin dadını, ləzzətini bilən... . (İ.Nəsimi)

Quldurur, bəlkə, sənə aləmdə hər sultan dəxi. (Ş.İ.Xətai). **Kimdürür** aləmdə ol yarı-vəfadarım mənim? (C.Həqiqi) Bildi kim, öz aşiqi-zar**durur**, Həm özünün xəstə bimar**durur**. (Həqiri) Hökm onun hökmü**dürür**, fərman onun fərman**ıdır** (M.Füzuli) və s.

-Dürür, **-durur** şəkilçi morfemi xəbərlik kateqoriyasının arxaik formasıdır və müasir ədəbi dilimizdə fəaliyyətdən qalmışdır. Tarixi qrammatikanın vəzifələrindən biri də məhz bu cür arxaik qrammatik formaların, dil faktlarının araşdırılması, inkişaf tarixinin izlənməsi, qrammatik formaların dilin passiv fonduna keçməsi səbəblərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Köməkçi nitq hissələrinin də inkişaf yoluna nəzər salsaq, onların bir qisminin tarixən dildə işlək olduğunu, zaman keçdikcə bəzilərinin arxaikləşdiyini və ya fonetik tərkibcə dəyişdiyini müşahidə edirik. Dilin müasir vəziyyətini əsas tutaraq müqayisəli-tarixi metod vasitəsi ilə köməkçi nitq hissələrinin diaxronik aspektdə araşdırılması, tarixi-linqvistik təhlilə cəlb edilməsi də tarixi qrammatikanın əsas vəzifələrindəndir. Nümunələrə nəzər salsaq: Ey müsəlmanlar, bilin **kim**, yar ilə xoşdur cahan (İ.Nəsimi). Hər yerdə kim otura Xətai, o hurivəş, Göydə məlayik oxuya: “ya leyteni turab” (Ş.İ.Xətai). **Gərçi** Nəsimi sözün dadını verdi, **vəli**, Dadə gətirdi anı ləfzi-şəkərbarımız. (İ.Nəsimi) **Qaşınlan** qamətin şəkli mənə mehrabü minbərdir. (Ş.İ.Xətai) Al **ilən** ol qara gözün qəmzəsilən dəldi bağrımı. (C. Həqiqi) Bu Xətai **birlə** solmuş bir **dəxi**, ey şahi-hüsn, Ta dəhanın xətimi-mehri-Süleymandır

mana. (Ş.İ.Xətai) Gəl kərəm **birlə** nəzər qılğil Həqiqi halına. (C. Həqiqi) **Çün** könül xalin ucundan düşdü zülfün qeydinə... (Ş.İ.Xətai) Dilbərə, sənciləyin billah ki, yarım yoxdurur. (Ş.İ.Xətai) Piri-künci-xəlvətəm, **uş** Misri-sultan məndədir. (Ş.İ.X.) Şahi-mərdan yolunda çox kişi vardır, **vəli** Afərin ol başə kim, min başə bir baş oynadır. (Ş.İ.X.) Sən gedəndən **bərlü** anca zarü fəğan etmişəm. (Ş.İ.X.) Mənsurvar **əgərçi** məni darə çəksələr, Darüş-şəfa dirəm, mən ani dar bilmənəm. (C.Həqiqi) Mənəm bir tən, **vəleykin** can onundur. (Ş.İ.Xətai). **Galiba**, yarın camalından niqab almış gəlür. (Ş.İ.X.) Necə **Fərhadvəş** könlüm alıbsan ki, Şirin **tək** camalın dilrübədir. (İ.N.) Ta ki mən gördüm cəmalın, ey pərivəş dilbərim, Mənzəri xurşid **tək** yaş ilə doldu gözlərim. (Ş.İ.X.) Gəl asıl bərdar çün **Mənsurləyin**, **Mənsurvar**, Aqibət mənsurini Mənsur asar darına. (İ.N.) və s. Verilmiş nümunələrdən göründüyü kimi, qoşma, ədat və bağlayıcıların bir qismi tamamilə arxaikləşmiş, dildə istifadədən qalmış (cıləyin, ciləyin, var, vəş, vəli, leyk, ü, gərçi, əgərçi, uş, dəxi), bir qismi isə müasir ədəbi dilimizdə müəyyən fonetik dəyişmələrlə fəaliyyət göstərir (kim//ki; birlə\\lan\\lən\\ ilə; çün\\cünki; bərlü\\bəri). Tarixi qrammatika bu kimi dil faktlarının inkişaf tarixini də araşdırıb tədqiq edir.

2. Təsviri qrammatika. Təsviri qrammatika dilin qrammatik quruluşunun hazırkı inkişaf vəziyyətini öyrənir. Burada sözün tərkibi və quruluşu, nitq hissələri, onların leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri araşdırılır.

3. Müqayisəli qrammatikada qohum dillərin qrammatik quruluşları müqayisə yolu ilə öyrənilir, oxşar və fərqli cəhətləri

araşdırılır. Bu cür tədqiqat işi bütün qohum dilləri və ya onların bir qismini əhatə edə bilər. Həmçinin müqayisəli-tarixi metodun köməyi ilə qohum olmayan dillərin qrammatik quruluşu da tədqiqata cəlb edilərək öyrənilir. “Son dövrlərdə dilçiliyimizin rus və Azərbaycan, fransız və Azərbaycan dillərinin qrammatik quruluşunun müqayisəli-tipoloji tədqiqinə meyil artmışdır”.

Qrammatika morfolojiya və sintaksis şöbələrindən ibarətdir. Tarixən qrammatikaya fonologiya (fonetika), morfonologiya, orfoqrafiya, dialektologiya, etimologiya şöbələri də daxil olunmuşdur. Dilçilik elminin son nailiyyətləri isə təsdiq edir ki, qrammatika morfolojiya və sintaksis şöbələrini əhatə edir. Morfolojiya sözlərin qrammatik mənələrindən, dəyişməsindən, müxtəlif şəkillərə düşməsindən, nitq hissələrindən bəhs edir.

Biz bir-birimizlə fikir mübadiləsi edirik. Fikrimizi isə cümlələrlə çatdırırıq. Cümlələr isə sözlərdən və söz birləşmələrindən təşkil olunur. Söz birləşmələri (sərbəst), cümlələr, onların quruluşu, növləri və s. isə qrammatikanın ikinci böyük bölməsi olan sintaksisdə tədqiq edilir. Məhz sintaksisin ən mühüm nəzəri məsələlərindən biri söz birləşmələrinin mahiyyətini, onların tiplərini, əmələgəlmə yolları və vasitələrini, söz birləşməsi ilə sözün, cümlənin, söz birləşməsi ilə mürəkkəb sözün oxşar və fərqli cəhətlərini aşkar etməkdir. Söz birləşməsinin növləri – ismi və feli birləşmələr, feli birləşmələrə əsaslanan feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri öz zəngin quruluş tipi və mənə

tutumu ilə sintaksisdə arasdırılır, tədqiq edilir. Həmçinin həmin birləşmələrin və tərkiblərin sadə cümlənin genişlənməsindəki rolu, tabeli mürəkkəb cümlələrlə mənə ekvivalentliliyi, sintaktik sinonimliyi, lakin predikativ keyfiyyət qazana bilmədiyi üçün budaq cümlə vəzifəsi daşıya bilməməsi və s. sintaksisin məşğul olduğu sahələrdir. Sintaksisin məşğul olduğu sahələrdən ən başlıcası isə cümlədir. Cümlə dilin əsas ünsiyyət vahididir. Fikir mübadiləsi yalnız cümlələr vasitəsilə ilə yaranır, mümkün olur. Cümləni təşkil edən sözlər həm mənə, həm də qrammatik cəhətdən əlaqəyə girir.

Cümlənin söz birləşməsindən fərqi, cümlənin əsas əlamətləri – predikativliyi, modallığı, intonasiya ilə müşayiət edilməsi, cümlə üzvləri, cümlənin quruluşca növləri, sadə cümlənin növləri, mürəkkəb cümlə və növləri, əlavələr və xüsusiləşmələr, həmcins üzvlər, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər və cümlələr (xitab, ara sözlər, ara cümlələr), təkterkibli, cümlələr, bütöv və yarımçıq cümlələr – bir çox zəngin quruluş malik olan cümlə tipləri sintaksis şöbəsinə aiddir, öz həllini tapır. Həmçinin sintaktik kateqoriyaların məntiqi kateqoriyalarla uyğun və fərqli cəhətləri aydınlaşdırılır.

Sintaksis (syntaxis) sözü iki terminoloji mənada – həm dilin sintaktik quruluşu, həm də dilin sintaktik quruluşundan bəhs edən elm mənalarında işlədilir. Dilin sintaktik quruluşu sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələnməsi qaydalarının məcmusu və sistemidir.

Qrammatikanın bir şöbəsi olan sintaksis isə sözlərin söz birləşməsi və cümlə şəklində, cümlələrin mətn şəklində əlaqələnməsi və cümlələrin qurulması qaydalarından bəhs edən elmdir. Mikro və makromətnlərin xüsusiyyətləri, onların qrammatik semantikasını, mətni təşkil edən komponentlər arasında məntiqi-sintaktik əlaqə üsulları və s. sintaksisin məşğul olduğu məsələlərdəndir.

Morfologiya yunan mənşəli söz olub “morphe” (forma), “loqos” (elm, təlim), yəni “forma haqqında elm, təlim” deməkdir. Morfologiya geniş mənada sözlərin qrammatik tərkibini, qrammatik quruluşunu, nitq hissələrini öyrənən sahədir. Morfologiya düzgün nitq qurmaq bacarığı, ədəbi dilin normalarına riayət etmək vərdişlərini aşılayır. Fonetika, leksikologiya bölmələri ilə əks əlaqə qurur, sintaksis üçün, onun ayrı-ayrı mövzularının daha dərinləndirilməsi üçün real imkanlar açır.

Morfologiyanın obyektini sözdür. Leksikologiyanın da obyektini sözdür. Lakin leksikologiyada sözün konkret mənası araşdırılır. Bu məna tək-tək sözlərə aiddir. Ağac, su, maral, daş, insan və s. sözlərin hər birinin özünəməxsus leksik mənalara vardır, hər biri leksik mənasına görə tamamilə fərqlidir, ancaq qrammatik mənasına görə eynidir, əşya bildirir. Deməli, qrammatik məna tək-tək sözlərə yox, böyük sözlər qrupuna aiddir. Sözün qrammatik mənasını hər cür konkretlikdən məhrum, olduqca mücərrəd və sözlərin cümlə daxilində başqa sözlərlə əlaqəyə girərək kəsb etdiyi əlavə mənalara deyilir.

Sözün leksik və qrammatik mənaları arasındakı fərqi aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Leksik məna sözün fərdi xüsusiyyətidir. Qrammatik məna isə sözlərin ümumi xarakterini əks etdirir.

2. Leksik məna əşya və hadisələrlə birbaşa əlaqədardır, qrammatik məna isə onların münasibətini əks etdirir.

3. Qrammatik mənada mücərrədləşmə güclüdür, lakin leksik məna konkretidir.

4. Leksik məna tək-tək sözlərə, qrammatik məna bütöv bir nitq hissəsinə aid olan sözlər qrupuna xasdır.

5. Leksik məna yalnız müstəqil sözlərə (əsas nitq hissələrinə) aiddir. Qrammatik məna isə həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrində vardır.

6. Leksik məna sözdə əsas, qrammatik məna isə əlavə məlumatdır.

7. Cümlədə söz konkret bir leksik mənada işlənsə də, qrammatik cəhətdən bir çox mənalara malikdir.

8. Leksik məna sözün kökü və əsası ilə, qrammatik məna isə qrammatik formalarla (vasitələrlə) əlaqədardır.

İstər sözün leksik mənası, istərsə də qrammatik mənası cümlə daxilində öz həqiqi sübutunu tapır. Hər bir söz öz leksik mənasına müvafiq qrammatik məna kəsb edir. Sözün leksik və qrammatik mənaları bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Cümlə daxilində iştirak edən sözlər əlaqəyə girir və nəticədə sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası arasında əlaqə yaranmış olur.

Sözün qrammatik mənasının dildə əhəmiyyəti böyükdür. **Birincisi**, qrammatik məna nitqdə sözün anlaşılmasını dəqiqləşdirir. Məsələn, isim əşya bildirməklə yanaşı, kəmiyyət, hal, mənsubiyyət, xəbərlilik şəkilçiləri ilə də işlənir və onun qrammatik mənası dəyişir. **İkincisi**, qrammatik məna sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini göstərir. Məsələn, “Mən müəlliməm” cümləsi mübtədə ilə xəbərdən ibarətdir və xəbər uzlaşma əlaqəsi ilə mübtədəyə tabedir. **Üçüncüsü**, qrammatik məna danışan şəxsin haqqında danışdığı əşya və ya hadisəyə münasibətini bildirir.

Dilimizdə qrammatik məna iki yolla: həm morfoloji (sintetik, şəkilçilər), həm də sintaktik (köməkçi sözlər, vurğu, intonasiya, söz sırası və s.) yolla yaranır.

Sözün tərkibi. Kök və şəkilçi morfemləri

Morfologiyanın əsas vahidi morfemdir. “Morfem sözün tərkibinə daxil olan mənalı vahiddir və morfologiyada sözün tərkibinə daxil olan hər cür vahidlərdən deyil, mənalı vahidlərdən – morfemlərdən bəhs olunur. Morfemlər iki yerə bölünür: kök morfemlər, şəkilçi morfemlər. Kök morfemlər sözün sinxron planda mənalı morfemlərə ayırıl bilməyən, yeni sözlərin və söz formalarının yaranması üçün baza olan hissəsinə – söz köklərinə deyilir.

Sözlərin o hissəsi kök morfem sayılır ki, onlar müstəqil ifadə olunmaq, başqa morfemlərlə müstəqil əlaqələnmək imkanına malik olur və öz mənasını saxlayır.

Bəzən sözdə qrammatik məna ifadə edilir, lakin morfein işlənmir. Məsələn, **Sən gəl** cümləsində ikinci şəxsin, **Uşaq gülür** cümləsində üçüncü şəxsin təkini bildirən şəxs şəkilçisi olmasa da, cümlələrin xəbərinin 2-ci və 3-cü şəxsin təkində olduğu bilinir. Bu cür morfeimlərə **sıfır morfeim** deyilir ”. (Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili.Morfologiya. Bakı-2010)

Kök morfeimlər həm leksik, həm də qrammatik mənaya malik olur. Şəkilçi morfeimlər isə yalnız qrammatik anlayışlar bildirir. Sözüin kökü şəkilçidən yalnız şəkli əlamətlərinə görə deyil, məzmununa görə fərqlənir, çünki dilimizdə elə söz kökləri vardır ki, onlar fonetik tərkibi etibarilə şəkilçilərdən fərqlənmir: **sən, inci, daş, ov, qan, dan, dən** və s. Şekli əlamətinə və fonetik tərkibinə görə fərqlənməyən morfeimlərin kök və şəkilçi olması, müstəqil və ya qeyri-müstəqil işlənilib- işlənməməsi, müstəqil məna daşıyıb-daşımaması ilə müəyyənləşdirilir. Həmçinin söz tərkibi daxilində oynadığı rola və məzmunu malik olub-olmamalarına görə də fərqləndirmək mümkündür. Nümunələri nəzərdən keçirək:

Müstəqil söz kimi: Şair, nə tez qocaldın **sən**?! (S.V.) Bir **inci** saflığı varsa da suda, Artıq işləndə dərd verir o da. (N.G.) Bu **daş** qəlblı insanları neylərdin, ilahi?! (M.Ə.S.) Yürüyəlim, a bəylər, **ov ovlayalım**, quş quşlayalım... . (KDQ) Sellər kimi axmaqda qızıl **qan**, Canlar yaxar, evlər yıxar insan. (H.C.) **Dan** yeri ağaranda karvan yola düşdü . (F.K.) Bolu bəy baxdı ki, Koroğlu özünün Koroğlu olduğunu **danır**. (“Koroğlu”) Saçlarıma **dən** düşəndə Boğar aylar, illər məni. (S.V.) **Dən** yeyən quş dimdiyindən bəlli olar. (A. sözü)

Şəkilçi kimi: Səni bəşərdə bilən kim, nə gizli gövhərsən.
(İ.N.) Nizami hər sözü demiş **birinci**, Qoymamış cilasız qalsın
bir inci. (Ə.X.Dəhləvi)

Kökə xas olan cəhətlər aşağıdakılardır:

- 1- kök sözün əsasını təşkil edir;
- 2- kök müstəqil leksik mənaya malikdir;
- 3- kök ayrılıqda işləyə bilər;
- 4- kök sabit qalır, dəyişmir;
- 5- kök müxtəlif şəkilçi qəbul edə bilər;
- 6- kök hər hansı bir suala cavab verir;
- 7- kök müxtəlif sintaktik vəzifə daşıyır.

Şəkilçilər isə köklərin tamamilə əksinə olaraq, sözün əsasını təşkil edə bilmir, kökdən ayrı işlənmir, söz kökünün tələbinə görə dəyişir və s. Şəkilçilər də sözlər kimi bir sıra prinsiplər əsasında qruplaşdırılır: vəzifəsinə (leksik, qrammatik), sözdəki mövqeyinə (ön, son), sözyaratma qabiliyyətinə (məhsuldar, qeyri-məhsuldar) və mənşəyinə (milli, alınma) görə.

Şəkilçilər yeni söz yaradır (yeni yaranan sözlə kök arasında üzvi bağlılıq olur), sözlərin bir-birinə bağlanması, sözlər arasında əlaqə yaratmaqda çox mühüm rol oynayır. Qrammatik kateqoriyalar – kəmiyyət, hal, mənsubiyyət, xəbərlik, şəxs, zaman kateqoriyaları qrammatik şəkilçilərlə formalaşır.

Şəkilçilər mənşəyinə görə də fərqlənir: milli və alınma.

Alınmalara misal olaraq aşağıdakı şəkilçiləri göstərə bilərik:

-baz, -paz, -ban, -gər,-anti, -ist, -izm, -iv, -loji, -loq, -bi, -ba, -na,-a, -xana, -pərəst,-pərvər, -pəsənd,-xah,-xor və s.

Mövqeyinə görə də şəkilçilər ön (prefiks); iç və ya daxili (infiks); son (suffiks) olaraq qruplaşır. Azərbaycan dilinin öz sözlərində ön və iç şəkilçilər yoxdur (dinc və kişi sözləri istisnadır). İç şəkilçilər əsasən flektiv dillərə xasdır. Fleksiya “əyilmə” mənasını verir, yəni dəyişmə söz daxilində baş verir: hökm, məhkum, məhkəmə (h,m,k samitləri sözlərin hər birində iştirak etmişdir); müttəhim, ittiham; dərk, idrak, müdrik, dərrakə; hər b, müharibə və s.

İltisadi dil tipinə aid olan dilimizdə şəkilçilər bir qayda olaraq sözün sonuna artırılır, söz kökü əsasən sabit qalır.

Şəkilçilər sözyaratma qabiliyyətinə görə də qruplaşır: məhsuldar və qeyri məhsuldar.

Qeyri-məhsuldar şəkilçilərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərə bilərik:

-sul (yoxsul), -tuq (qoltuq), -sal (qumsal, duyğusal), -gəc (süzgəc), -c (qazanc, qısqanc), -əri (köçəri), -gə (süpürgə, döngə) və s.

Məhsuldar şəkilçilər kifayət qədər çoxdur. Əsas nitq hissələrinin quruluşca növlərindən bəhs edildikə həmin şəkilçilər haqqında ətraflı məlumat veriləcəkdir.

Yalnız sözlər deyil, şəkilçilər də omonim, antonim və sinonimlik xüsusiyyətlərinə malikdir.

Azərbaycan dilində **omonim şəkilçi** çoxdur. Bəzilərinə nəzər yetirək:

in⁴

sənin dəftərin. Bu birləşmədə birinci tərəfin şəkilçisi yiyəlik halı, ikinci tərəfdəki şəkilçi isə mənsubiyyəti bildirir. Zahirən eyni olsa da, tamam başqa vəzifə daşıyır. Deməli, omonim şəkilçidir.

ə`kin. Bu sözdəki şəkilçi felin əmr formasının II şəxsinin cəm şəkilçisidir. Vurğu qəbul etmir. Qrammatik şəkilçidir.

əki`n. Bu sözdəki şəkilçi isə leksik şəkilçidir. Feldən isim düzəldir.

Lövhə **şilin**di. Bu sözdə felin məchul növünün şəkilçisidir.

Ürək döy**ün**dü. Bu nümunədə isə felin qayıdış növünün şəkilçisidir.

Tapşırıqlara əməl ol**un**du. Bu nümunədə isə felin şəxssiz növünün şəkilçisidir.

-a²

İsmin yönlük halının şəkilçisidir: kitaba, dəftərə, şəhərə və s.

Felin arzu formasının şəkilçisidir: gəla, oxuya və s.

Feli bağlama şəkilçisidir: güla-güla, qaça-qaça və s.

-ı⁴

İsmin təsirlilik halının şəkilçisidir: kitabı, ananı;

III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisidir: onun anası, kitabın səhifəsi;

Əgər həmin şəkilçi ismin təsirlilik halının şəkilçisidirsə, sonu saitlə qurtaran sözdə “**n**” bitişdirici samiti, mənsubiyyət şəkilçisidirsə, “**s**” bitişdirici samiti qəbul edəcək. Məsələn, ananı çağır; onun anası və s.

Feldən isim düzəldir: qorxuu, çəkii;

İsimdən sifət düzəldir: qızılı saçlar, gümüşü rəng və s.

İsimdən rəqs adı bildirən isim düzəldir: “Vağzalı”, “Dilqəmi”, “İnnabı”, “Kərəmi” və s.

-da²

İsmin yerlik halının şəkilçisidir: kitabda, şəhərde;

Zaman çaları yaradır: payızda, yayda;

Həm də **da²** köməkçi nitq hissələri – **bağlayıcı və ədat** kimi işlənir, bu zaman ayrı yazılır. Məsələn: Alim **də**, şair **də**, dağda çoban **da** (bağlayıcı) Deyir öz mahnısını ana dilində. (S.V.) Hə, məni hədələyirsən? Qoymurlar **da** (ədat), qoymurlar ki, sakit oturub iş görək. (S. Rəhman)

Sinonim şəkilçilər: -ib, -mış (oxuyub-oxumuş); -ib, -araq (ərək) (utanıb-utanaraq); -ba, -li (baməzə-məzəli); -bi, -siz (biqeyrət-qeyrətsiz) və s.

Antonim şəkilçilər azlıq təşkil edir: -lı, -sız (yağlı-yağsız) və s.

Testlər

1. Əvvəlcə leksik-sintaktik, daha sonra leksik-qrammatik üsulla yaradılan mürəkkəb sözləri ardıcılıqla düzün.

1- Sarıtala; 2- anadangəlmə; 3- uzaqgörən; 4- axşamüstü;

5- gözütox; 6- Qarabulaq

A) 1,2,6,3,4,5

B) 2,4,6,1,3,5

C) 5,6,1,2,4

D) 3,4,5,6,1,2

E) 1,6,2,3,4,5

2. Hansı sözün tərkibindəki şəkilçi həm leksik, həm də qrammatik şəkilçi kimi anlaşıla bilər?

1- badam; 2- sancı; 3- qorxu; 4- turşu; 5- çəki; 6-qızılı

A) 1,6

B) 2,5

C) 1,5

D) 3,4

E) 1,2

3. Qrammatika termini ilə bağlı ilk dəfə kimlər fikir söyləmişlər? Ardıcılıqla düzün.

1- Əflatun; 2- Demosfen; 3- Dionisi; 4- M. Kazım bəy;

5- Ərəstun; 6- Siseron; 7- F.de Sössür

A) 1,5,3

B) 1,3,4

C) 3,1,5

D) 2,5,1

E) 4,1,3

4. Uyğunluğu müəyyən et.

I Qrammatik quruluş

II Qrammatik məna

III Semantik məna

1- fikri maddi dil cildinə salan əsas vasitədir.

2- birdən- birə deyil, uzun müddət ərzində, mərhələli inkişaf prosesində yaranıb formalaşır.

3- nitqdə başqa sözlərlə əlaqədə yaranır.

4- sözün bu mənası leksik mənaya tabedir.

5- hər cür konkretlikdən məhrum, olduqca mücərrəddir.

6- dilin milli orijinallığının qorunub saxlanılmasında böyük rola malikdir.

7- bu mənə sözün leksik mənasında müxtəlif yol və vasitələrlə əmələ gələn mənə incəlikləridir.

A) I 4,6,7; II 1,5; III 2,3

B) I 1,2,6; II 3,5; III 4,7

C) I 1,4,6; II 2,3; III 5,7

D) I 2,5,7; II 3,4; III 1,6

E) I 1,2,3; II 4,5; III 6,7

5. Uyğunluğu müəyyən edin.

I Morfologiya

II Sintaksis

III Leksikologiya

1- Yunan mənşəli söz olub “birləşmə, tərtibat, qurulma” mənalarını bildirir.

2- Sözlərin dəyişməsi qanun-qaydalarından bəhs edir.

3- Sözlərin mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsi qaydalarını da araşdırır.

4- Tək-tək sözlərin fərdi xüsusiyyətləri, mənşəyi və s-ni araşdırır.

5-Sözlərin hansı qrammatik formalara düşdüyü, dəyişmə və təsərif sistemlərini üzə çıxarır.

6- Sözlərin konkret mənalarını, onun başqa sözlərdən mənə fərqi araşdırır.

A) I 2,5; II 1,3; III 4, 6

B) I 1,5; II 2, 6; III 3,4

C) I 2,4; II 1,5; III 3,6

D) I 3,5; II 1,2; III 4,6

E) I 5,6; II 2,3; III 1,4

6. Uyğunluğu müəyyən et.

I Qrammatika

II Derivatologiya

III Leksikoqrafiya

1- Dilçiliyin bu şöbəsində müxtəlif mənbələr əsasında, bir sıra üsullarla sözlərin yaranmasından danışılır.

2- “ Konkret, maddi, əşyavi mənasını nəzərə almadan söz, söz birləşmələri və cümlələrin quruluşunun dəyişməsinə öyrənir.

3- Lügətlərin növləri, quruluşu araşdırılır.

4- Sözyaratmanın vasitələri və imkanları ilə məşğul olur.

5- Lügətlərin tərtibi prinsiplərinin nəzəri əsasları öyrənilir.

6- İlk mənada “hərflər haqqında elm” , “yazı sənəti” adlandırılmışdır.

A) I 2,6; II 1,4; III 3,5

B) I 1,3; II 2,4; III 5,6

C) I 2,5; II 1,3; III 4,6

D) I 1,2; II 4,5; III 3,6

E) I 2,3; II 1,6; III 4,5

7. Morfemlərlə bağlı uyğunluğu müəyyən edin.

I Kök morfem

II Şəkilçi morfem

1- Bu morfemlər qrammatik mənadan başqa, həm də leksik anlayışı ifadə edir.

2- Bu morfemlər yalnız qrammatik anlayışlar bildirir.

3- Sözlərin əsasını təşkil edir.

4- Sözlərin bir-birinə bağlanması, sözlər arasında əlaqə yaratmaqda çox mühüm rol oynayır.

5- Sabit qalır, dəyişmir.

6- Qrammatik kateqoriyalar məhz onlarla reallaşır.

7- Yeni söz yaradır.

A) I 1,3,5; II 2,4,6,7

B) I 2,3,6; II 1,4,5,7

C) I 1,2,5; II 3,4,6,7

D) I 4,5,7; II 1,2,3,6

E) I 3,4,7; II 1,2,5,6

8. Uyğunluğu müəyyən edin.

I Qrammatika

II Qrammatik quruluş

1- Dilin milli orijinallığının qorunub-saxlanması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

2- Əvvəllər “hərfə, yazıya aid” mənalarını bildirmiş və ilk dəfə Platonun əsərində işlənmişdir.

3- Dildə olan bütün prosesləri idarə edir.

4- Fikri maddi dil cildinə salır, nitq onunla reallaşır.

5- Onun mühüm xüsusiyyətlərindən biri mücərrədlik və ümumiləşdirmədir.

A) I 2,5; II 1,3,4

B) I 1,2,4; II 3,5

- C) I 2,4; II 1,3,5
D) I 3,5; II 1,2,4
E) I 2,3,5; II 1,4

Suallar

1. Qrammatika nədir?
2. Qrammatika nə üçün “ hərfə, yazıya aid ” mənasını verir?
3. Qrammatikanın əsası harada və nə vaxt qoyulub?
4. Qrammatikanın əhəmiyyətini necə qiymətləndirə bilərsiniz?
5. Dilin qrammatik quruluşu deyəndə nəyi başa düşürsünüz?
6. Dilin qrammatik quruluşunun əsas xüsusiyyətlərini necə qruplaşdırırsınız?
7. Qrammatikanın özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri hansılardır?
8. Qrammatikanın hansı hissələri vardır və onların predmeti nədir?
9. Morfologiyanın predmeti nədir?
10. Leksikologiya və morfologiya şöbələrinin tədqiqat obyektini və sözlə münasibətini haqqında nə deyə bilərsiniz?
11. Sözlənin leksik və qrammatik mənalərini necə səciyyələndirə bilərsiniz?
12. Qrammatik məna nəyə deyilir və əhəmiyyəti nədir?
13. Sözlənin tərkibi və xüsusiyyətləri haqqında nə düşünürsünüz?
14. Düzəltmə sözlərin müəyyənləşdirilməsində hansı cəhətlər əsas götürülür?

Nitq hissələri. Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri

Nitq hissələrinin təsnifini şərtləndirən amillər

Nitq hissələri termini yunan dilindən latın dilinə və oradan da rus dilinə keçmişdir. Bizim dilimizdə isə rus dilindən tərcümə olunaraq işlədilir.

Sözlərin nitq hissələri üzrə bölgüsünün tarixi çox qədimdir. Əflatunun (e.ə. 427-348) əsərlərindən məlum olur ki, hələ eradan əvvəl V əsrdə yunan alimləri adlarla feilləri fərqləndirmişlər. Onlar cümlənin məhz adlar və feillər əsasında yarandığını bildirmişlər. Adlar mübtəda, feillər isə xəbər vəzifəsini icra edir (Əflatun).

Aristotel (e.ə. 384-322) yunan dilində üç nitq hissəsi olduğunu bildirmişdir: adlar, feillər və bağlamalar (bağlayıcı, artıqlıq, əvəzlik). Aristotelin fikrincə, adlar zaman anlayışı bildirməyən, feillər isə zaman anlayışı bildirən müstəqil sözlərdir.

Qədim İsgəndəriyyə dövrü qrammatikalarında (e. ə. III-II əsr) Aristarx səkkiz nitq hissəsi müəyyən etmişdir: ad, feil, feli sifət, artıqlıq, əvəzlik, zərflər, qoşma, bağlayıcı. İsgəndəriyyə qrammatikləri nitq hissələri adı altında cümləni təşkil edən sözləri nəzərdə tuturdular.

Roma dilçiləri artıqlıq çıxarıb nidanı daxil etmişdilər.

Dilimizdəki sözlər leksik mənalara, cümlədəki və ya söz birləşmələrindəki vəzifəsinə, aid olduqları qrammatik kateqoriyaların xarakterinə görə bir neçə qrupa ayrılır. Bu

xüsusiyyətləri nəzərə alaraq nitq hissələrinə belə bir tərif verə bilərik: Nitq hissəsi ümumiləşmiş qrammatik məna, morfoloji əlamət və sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən söz qruplarına deyilir. Və yaxud sözlərin ümumi qrammatik mənasına görə əmələ gətirdiyi qruplara nitq hissələri deyilir. Morfoloji əlamət sözlərin hallanması, mənsubiyyət, zaman, şəxs, kəmiyyət və s. görə dəyişməsi, sintaktik vəzifə isə sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi və cümlə daxilində hər hansı bir vəzifə daşması deməkdir. Deməli, hər hansı bir sözün müəyyən bir nitq hissəsinə aid olması üçün həmin söz leksik məna ilə yanaşı, qrammatik məna da kəsb etməlidir. Qrammatik məna isə əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif qrammatik kateqoriyaların maddi əsasını təşkil edən qrammatik formalarla mümkündür. Şəkilçilər, vurğuların dəyişməsi qrammatik mənanın morfoloji ifadə vasitəsi, sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi, intonasiya və sözlərin sırası isə qrammatik mənanın sintaktik ifadə vasitələridir.

Dilimizdəki nitq hissələrinin hər birinin özünəməxsus müəyyən xüsusiyyətləri vardır. Onların təsnifində leksik, morfoloji və sintaktik prinsip əsas götürülür.

Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələri və onların təsnifi, sayı həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. M. Hüseynzadə 1954-cü ildə çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında nitq hissələrini müstəqil, köməkçi və ədat olmaqla üç qrupa ayırmışdır. 1960-cı ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (I hissə. Morfologiya) kitabında 12 nitq hissəsi göstərilmişdir. Bunlardan isim, sifət, say, əvəzlilik, feil və zərf

əsas; bağlayıcı, qoşma, ədat, bağlama və modal sözlər köməkçi nitq hissələri sayılmışdır. S. Cəfərov isə sonralar 6 əsas, 3 köməkçi və 1 xüsusi (nida) olmaqla nitq hissələrini 3 yerə bölmüşdür.

M. Hüseynzadə 1983-cü ildə çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında nitq hissələrini müstəqil mənalarına, qrammatik formalarına (morfoloji əlamətlərinə) və sintaktik roluna görə əsas, köməkçi və xüsusi olmaqla 3 qrupa bölmüşdür: əsas (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf), köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər) və xüsusi (yamsılamalar və nidalar).

A. Qurbanov nitq hissələrini əsas (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf); köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat); qeyri-müəyyən nitq hissələri (modal sözlər, nidalar, təqlidi sözlər, imperativ sözlər, uşaq sözləri, ritmik sözlər) adı altında qruplaşdırmışdır.

Q. Kazımov lüğət tərkibindəki sözləri iki qrupa bölür: tammənəli sözlər; natamam mənəli sözlər. Q. Kazımov əsas nitq hissələrini (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf) tam, köməkçi nitq hissələrini (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal sözlər) natamam mənəli sözlər qəbul edir. Bunlardan əlavə, nida, təqlidi və vokativ sözlərin köməkçi nitq hissələrinə yaxın mövqedə olmasını bildirir.

B. Xəlilov nitq hissələrini üç qrupa bölür: əsas (isim, sifət, say, əvəzlik, feil, zərf); köməkçi (qoşma, bağlayıcı, ədat); xüsusi (nida, təqlidi sözlər, modal sözlər).

Leksik-morfoloji mənaya malik olan, morfoloji kateqoriyalar üzrə dəyişə bilən, cümlədə müstəqil sintaktik vəzifə daşıyan, söz yaradıcılığında fəal iştirak edən söz qrupları əsas nitq hissələri adlanır. Onlar əşyanın adını, əlamət və keyfiyyətini, kəmiyyətini, hal və hərəkəti, onun əlamətini bildirir. Müstəqil əsas nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlik, feil və zərf daxildir.

Müstəqil leksik mənə ifadə etməyən, şəkilçi qəbul edib dəyişməyən, suala cavab verməyən, sintaktik vəzifə daşımayan, söz yaradıcılığında iştirak etməyən söz qrupları köməkçi nitq hissələri adlanır. Köməkçi nitq hissələri sözlər və cümlələr arasında qrammatik əlaqə yaradır (qoşma, bağlayıcı), söz və cümlələrin mənasını qüvvətləndirir, emosional münasibət yaradır (ədat), danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirir (modal sözlər).

Xüsusi nitq hissələri öz xüsusiyyətlərinə görə həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Onlar əşyaları adlandırmır, hiss, həyəcan ifadə edir və ya müəyyən təbiət səslərini, görünüşünü təqlid edir. Bunlara nida və təqlidi sözlər daxildir. Nida insanın duyğularının: qorxu, nifrət, qəzəb, sevinc, kin və s. ifadəçisidir. Söz yaradıcılığında iştirak etmir, sözlər arasında əlaqə yaratmır.

Təqlidi sözlər və ya yamsılamalar isə obyektiv aləmdəki canlı və cansız varlıqların, əşya və hadisələrin səslərini eşitmə (taq-taqıltı, fıs – fısıltı, xış – xışiltı və s.), görmə ilə (gildir-gildir ağlamaq, par-par parıldamaq) təqlid edilməsindən əmələ gələn sözlərə deyilir. Ona görə bu nitq hissələri xüsusi adlanır.

Təqlidi sözlərdən dilimizdə geniş şəkildə istifadə olunur. Təqlidi sözlər söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Onun sözyaratma imkanları nida, say və əvəzlikdən üstündür. Təqlidi sözlərdən isim, feil, zərf, sifət və s. düzəlir. Bu sözlərdən **-iltı (-ilti,-ultu,-ültü)** şəkilçiləri ilə isim (uğultu, nərilti, pıçiltı, fisiltı, gurultu, xışiltı, xorultu, xıriltı, qaqqıltı, şaqqıltı); **-la, (-lə), -ilda (-ildə, -üldə, ulda), -a (-ə), -ır (-ir,-ur,-ür)** şəkilçiləri ilə feil (fırıldamaq, partlamaq, qaqqıldamaq, xışıldamaq, xırıldamaq, uğuldamaq, guruldamaq, mızıldamaq, böyürmək, mələmək, ulamaq, bəyirmək, xortlamaq və s.); mürəkkəb zərf (fısıl-fısıl, hav-hav, şaraq-şaraq, pırıl-pırıl, mırt-mırt, şırıl-şırıl, bildır-bıldır, gup-gup, gumbur-gumbur); feli bağlama (qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa, böyürə-böyürə, fısıl-daya-fısıl-daya və s.) yaranır. Bəzi hallarda sifət də yaranır: **mızımı** (heç nə ilə razılaşmayan; hər şeyə bir qulp qoyan; həddindən artıq ifrata varan və s.) adam, **xorxor** yatış (Bizdə bir kişi var, xorxor yatışı var – tapmaca).

İsim, xüsusiyyətləri və lüğəvi mənə qrupları

İsim adlar qrupuna daxil olan ən əsas nitq hissəsidir. İsim digər nitq hissələrinin, həm də sintaksisdə mövzuların çoxunun mənimsənilməsində böyük rol oynayır.

İsim başqa nitq hissələrinin mərkəzində durur. İsim ərəb mənşəli söz olub (mənbə dildə **ism** fonetik tərkibdədir), “ad” mənasını ifadə edir. Geniş mənada isim əşya anlayışını bildirən əsas nitq hissəsidir. “Əşya” leksik vahidi də ərəb mənşəlidir və “şeylər” anlayışını ifadə edir. Başqa nitq hissələri isim olmasa, izah edilməz. Çünki əşya olmasa, onun əlamət və

keyfiyyətindən, kəmiyyətindən danışmaq mümkün deyil. Ona görə də isim digər nitq hissələrinin mərkəzində dayanır.

İsmlər bizi əhatə edən bütün maddi və mənəvi varlıqların, mücərrəd anlayışların adlarını bildirən sözlərdir. Bu baxımdan isimləri aşağıdakı leksik məna qruplarına bölmək olar:

1) Canlı varlıqların adlarını bildirənlər: a) şəxs adı bildirənlər – rəsmi ad və soyadları. Bunlar xüsusi ismlər adlanır, dövlət sənədi ilə təsdiq olunur: Alı, Arzu, Əşrəf, Tahir və s.

b) insanlar arasında ictimai və ailə münasibətlərini, qohumluq əlaqələrini bildirir və dəyişkən olur: ata, xala, ana, bacı və s.

c) peşə, vəzifə, dərəcə, rütbə, elmi adları bildirənlər: həkim, mühəndis, müəllim, professor, direktor, mayor, general və s.

2) Digər canlı varlıqların adlarını bildirənlər: ceylan, dəvə, quş, qoyun, at və s.

3) Bədən üzvlərinin adlarını bildirənlər: üz, qaş, dodaq, baş, göz, ayaq və s.

4) Cansız varlıqların adlarını bildirənlər: qələm, kitab, torpaq, stol, pəncərə və s.

5) Təbiət və ictimai hadisələrin adlarını bildirənlər: boran, yağış, tufan, ildırım, inqilab, zəfər, qələbə, işğal, müharibə və s.

6) Zaman anlayışını bildirənlər: həftə, ay, il, gün, vaxt, zaman və s.

7) Əlamət, keyfiyyət, hərəkət adlarını bildirənlər: yaxşılıq, gözəllik, təmizlik, döyüş, qaçış, xəstəlik və s.

8) Coğrafi yer və ərazi adlarını bildirənlər: küçə, şəhər, kənd, meydan, dağ, dərə və s.

9) Müxtəlif elm adlarını bildirənlər: dilçilik, fəlsəfə, tibb, riyaziyyat və s.

Lügəvi mənasına görə bir-birindən fərqlənən isimlər kim?, nə?, bəzən də hara? sualına cavab verir. Lügəvi mənasına görə bir-birindən fərqlənən isimlər kim?, nə?, bəzən də hara? sualına cavab verir. Onu da qeyd edək ki, yer adlarını bildirən isimlər nə? sualı ilə yanaşı, hara? sualına da cavab verə bilər. Bu cür isimlər müəyyən bir varlığı bildirir. Yəni həmin sözü tələffüz edəndə onun əlamət və xüsusiyyətlərinin ən mühüm cəhətləri təfəkkürdə canlanır. Bu cür isimlər üçün adətən nə? sualı əsas sayılır. Lakin cümlə daxilində bəzən elə yer, məkan məzmunlu isimlər olur ki, onlar hara? sualına cavab verə bilmir. Məsələn, İndi Bakıda gündən-günə çoxmərtəbəli evlər (nə?) tikilir, parklar (nə?) salınır. Göründüyü kimi, evlər və parklar isimləri qətiyyən hara? sualını tələb etmir. Həmin isimlər məchul növdə olan feillərlə (tikilir, salınır) əlaqəyə girib. Bu cümlədə evlər və parklar isimləri üzərində iş icra olunan obyekt olsa da, mübtədə vəzifəsini icra edir, yəni obyekt subyektə əvəz etmiş olur. Əgər həmin isimləri başqa bir məchul və ya qayıdış növdə olan feillər olan cümlədə işlətsək, həm nə?, həm də hara? sualına cavab verdiyini müşahidə edərik: Novruz bayramında evlər (hara?, nə?) bəzənir, parklar (nə?, hara?) təmizlənilir. Fikrimizcə, yer, məkan məzmunlu isimlərin cümlə daxilində bəzən yalnız nə?, bəzən də həm hara?, həm də nə? sualına cavab verməsi felin semantik təbiətindən asılıdır.

İsmin quruluşca növləri

Leksik-lüğəvi məna baxımından çox zəngin olan isimlər quruluşca da zəngindir. İsimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. **Sadə isimlər** yalnız bir kökdən və qrammatik şəkilçidən ibarət olur: su, hava, bulaq, dəftərim, dəftəri, atası, oğullar, qızlarımız, küçələriniz, kəndin, şəhərdə, kitabdan və s. **Düzəltmə isimlər** bir köklə bir və ya bir neçə leksik şəkilçidən ibarət olur. Müxtəlif nitq hissələrinə leksik şəkilçilər artırmaqla yaranan düzəltmə isimlər Azərbaycan dilində xüsusi bir yer tutur. Ədəbi dilimizdə işlənən düzəltmə isimlər, əsasən, 4 qismə ayrılır:

1) Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə dilimizə məxsus isim, sifət, say və əvəzlilərdən, eləcə də başqa dillərdən alınmış isim və sifətlərdən düzələnələr. Bu qrupa daxil olan düzəltmə isimlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə əmələ gəlir:

-lıq, -lik, -luq, -lük: Bu şəkilçi xasiyyət, qohumluq, peşə, hal-vəziyyət, yer, əşya və keyfiyyət bildirir. Məsələn, insanlıq, müəllimlik, gözlük, yaxşılıq, meşəlik, güllük, odunluq;

-çı,-çi, -çu, -çü: Bu şəkilçi də insan, peşə, sənət, vəzifə və s. mənalarını yaradır. Məsələn, yazıçı, arabaçı, milyonçu, çayçı, zurnaçı, gəmiçi və s.

Qeyd. S. Cəfərov -çı,-çi, -çu, çü şəkilçisinin qədim türk dilində adam, insan mənasında işlənən “kişi” sözündən əmələ gəldiyini ehtimal edir. Bu şəkilçi müxtəlif mənaları ifadə etsə də, yenə də insan məfhumu ilə bağlıdır.

-ça- çə; -cıq, -cik, cuq, -cük; -cığaz,-ciyəz, cuğaz, cüyəz: Bu şəkilçilər vasitəsilə kiçiltmə və əzizləmə məzmunları yaradılır. Məsələn, meydança, dəftərçə, quşcuğaz, evcik,

gəlincik. Bəzən də ayırma, seçmə, kinayə məzmunlu isimlər formalaşır: Mənciyəz bu işə qarışmıram.

-lı, -li, -lu, -lü: Bu şəkilçi vasitəsilə soyad, ailə, nəsil, mənsubluq, sülalə, yer (toponim), sahiblik və s. mənalar yaradılır. Məsələn, Qədirli, Şıxlı, şəhərli, dağlı, Qaraqoyunlu, Qəmərli, Eyyublu, Bayramlı, Əibəyli və s.

-ı, -i: Nisbətən az məhsuldar şəkilçidir. Əsasən, isimlərdən rəqs adları bildiren isimlər yaradır: “Dilqəmi”, “Ruhani”, “İnnabi”, “Heyratı” və s. Çırpıb pillələrə son ümidimi, “**Vağzalı**” üstündə dəfn eylədilər. (N. K.)

-daş: Bu şəkilçi həmrəylik, ortaqlıq, iştirak mənaları yaradır. Məsələn, yoldaş, əməkdaş, cığırdaş. Şəkilçinin etimologiyası ilə bağlı maraqlı fikirlər mövcuddur. H. Mirzəzadə K.Q.Zalemana istinadən **-daş** şəkilçisinin etimologiyası ilə bağlı yazır: “-daş şəkilçisi da+eş hissələrindən ibarətdir. -“da” ismin yerlik halı, “eş” isə yoldaş, ortaq deməkdir. ... Doğrudan da, dilimizdə işlətdiyimiz vətəndaş, sirdaş, silahdaş, hətta bu gün artıq öz ibtidai formasını itirmiş qardaş (qarındaş nəzərdə tutulur) sözünün semantikasında bunu aydın görmək olur”. **-gil:** qohumluq, topluluq, mənsubluq məzmunu yaradır. Məsələn, qardaşımgil, atamgil, Rasimgil, Əşrəfgil, bacımgil və s.

-laq: Qeyri-məhsuldar şəkilçidir. Əsasən, təkhəcalı isimlərə artırılaraq yer, məkan anlayışı formalaşdırır. Məsələn, çaylaq.

Bu şəkilçidən əlavə, dilimizdə bir sıra isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər də vardır. Onların bəzilərini nəzərdən keçirək:

-ey: yer, məkan anlayışını bildirir: güney (gün düşən yer), quzey (gün düşməyən yer). Quzey sözündə şəkilçini kökdən ayırmaq mümkün deyil, şəkilçi daşlaşmış formadadır.

-gər: peşə və sənətlə məşğul olan şəxs məzmunu yaradır: misgər, kimyagər, zərgər və s.

-kən: cansız əşya anlayışı bildirir: yelkən;

-tuq: qoltuq və s.

2) İkinci qismə daxil olan isimlər fars və ərəb dillərinə məxsus şəkilçilərlə həmin dillərin isim və məsdərlərindən düzəlir.

-iyyat (iyyət): Bu şəkilçilər vasitəsilə ümumilik, elm, nəzəriyyə anlayışları formalaşdırılır. Məsələn, fəaliyyət, qabiliyyət, ədəbiyyat, külliyyat;

-dar: Bu şəkilçi vasitəsilə vəzifə, peşə anlayışlı isimlər yaradılır. Məsələn, hökmdar, xəzinədar, hesabdar;

-at (ət): Bu şəkilçi vasitəsilə mücərrəd məzmunlu, sosial mənalı isimlər yaradılır. Məsələn, təşviqat, təbliğat, mühacirət;

-i (vi): Bu şəkilçi vasitəsilə təxəllüs, soyad, mənsubluq anlayışı yaradılır. Məsələn, Nəsimi, Həbib, Gəncəvi;

-keş: Bu şəkilçi əlamət, cansız əşya məzmunu yaradır. Məsələn, azarkeş, dəmkəş və s.

-kar: sənətkar;

-stan: yer, məkan anlayışlı isimlər formalaşır: Əfqanıstan, Hindistan, Gürcüstan;

-dan: güldan, qənddan, şamdan;

-xana: kitabxana, həbsxana, toyxana;

-şünas: müxtəlif elm sahələri ilə məşğul olan şəxs: şərqsünas, musiqişünas, ədəbiyyatşünas;

-ban: bağban;

-baz, -paz: kəndirbaz, aşpaz və s.

Yeri gəlmişkən, **aşpaz** sözündəki **-paz** şəkilçisi çox vaxt **-baz** şəkilçisi ilə qarışıq salınır. Qeyd edək ki, **-baz** şəkilçisi fars dilinə məxsus olan **“baxtən”** felinin kökü olub **“həvəsli”** mənasını ifadə edir (kələkbaz, qumarbaz, sözbaz, quşbaz və s.) Lakin **-paz** şəkilçisi yenə də fars dilində müstəqil feildir, **“puxtən”** felinin köküdür və **“bişirmək”** deməkdir. **Aş** isə qədim türk sözü olub ümumi yemək anlayışını ifadə edirdi, yəni hər cür yemək **aş** adlanırdı: Bir səyatət zamanı ac qalsam, susuz qalsam, Bir **aşxana** qapısını ötənlərdən xəbər alsam... . (S.Vurğun) **Aş** leksik vahidinin müasir ədəbi dil üçün isə semantikasi daralmışdır və əsasən **plov** mənasında işlənir. Bəzi yemək adlarının tərkibində də qalmaqdadır: südlüaş, dovğa aşı və s. Beləliklə, **aşpaz** ismi müasir ədəbi dilimizdə öz ilkin semantikasını saxlamaqla **“yemək bişirən şəxs”** anlayışını ifadə edir. Onu da bildirək ki, **püxtələşmək** sözünün kökündə də həmin feil dayanır. Məcəzi mənada işini, sənətini gözəl bilən insanlar haqqında deyilir: püxtələşib, yəni işində tam bişib, sənətinin əsl ustasıdır.

-zadə şəkilçisi. Əsasən, soyad, bəzən də ad bildirən isimlər yaradır: Tahirzadə, Xanızadə, Şahzadə (rəsmi ad) və s.

3) Bu qrupa daxil olan isimlər, əsasən, rus dili və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən şəkilçilərlə elə həmin dillərin isimlərindən düzəlir:

-izim: Bu şəkilçi vasitəsilə quruluş, dünyagörüş, cərəyan, əqidə məzmunlu isimlər yaradılır. Məsələn, humanizm, romantizm;

-ist: Bu şəkilçi vasitəsilə peşə, sənət, elm, nəzəriyyə və s. məzmunlu isimlər düzəlir. Məsələn, publisist, jurnalist;

-loq: arxeoloq, texnoloq, bioloq;

-er: milyoner.

4) Dördüncü qrupa daxil olan isimlər Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə bu dilə məxsus olan feillərdən düzələn isimlərdir:

-ıq, -ik, -uq, -ük, -q: Bu şəkilçilər vasitəsilə, əsasən, mücərrəd və konkret mənalı isimlər (cansız əşya) yaradılır. Məsələn, bilik, bacarıq, sarmaşıq, minik, qoruq, buruq və s.

-ış, -iş, -uş, -üş: Bu şəkilçi vasitəsilə hal-vəziyyət, hərəkət, proses adını bildirən isimlər yaranır. Sonu saitlə qurtaran feillərə qoşulduqda şəkilçidən əvvəl “y” bitişdirici samiti əlavə edilir. Məsələn, baxış, yeriş, döyüş, titrəyiş, axtarış, çağırış, qavrayış və s.

-ği, -gi, -ğu, -gü: Bu şəkilçi vasitəsilə vəziyyət, alət, mücərrəd məfhumları bildirən isimlər düzəlir. Məsələn, çalğı, sevgi, duyğu, seçki, səpki;

-tı (ıntı)4: Bu şəkilçilər hadisə, əşya, əlamət və s. adları bildirən isimlər yaradır. Məsələn, göyerti, qaraltı, qırıntı, çöküntü;

-acaq, -əcək: Əşya bildirən isimlər düzəldir. Məsələn, çapacaq, tutacaq, yelləncək;

-ma,-mə: Əşya bildirən isimlər yaradır. Məsələn, bağlama, qovurma, dondurma;

- caq,-cək**: yığıncaq, bürüncək,oyuncaq, diyircək;
 - an,-n**: qalxan, talan;
 - id,-üd**: keçid, öyüd;
 - qar**: yonqar;
 - a,-ə**: yara, çevrə (çevir felindəndir, ayırmaq olmur);
 - ım,-im, -um,-üm**: geyim, ölüm, aşırım, dözümlü;
 - qan**: alışqan, yapışqan;
 - gəc**: süzgəc;
 - c**: qazanc, tıxac;
 - gə**: döngə, süpürgə;
 - ar,-ər**: açar. Bu şəkilçi ilə həm də antroponimlər yaradılır:
Sevər, Gülər, Yetər;
 - ğın, -qın, -qun,-kün**: uçqun, basqın, yanğın, daşqın, qırğın;
 - ır (-ir)**: yatır (xəzinə, var-dövlət mənasında), gəlir (mədaxil mənasında) və s.
 - kəm**: görkəm (zahiri görünüş);
 - dıq, -dik**. Bu şəkilçi vasitəsilə, əsasən antroponim (şəxs adı) yaranıb və qeyri-məhsuldardır: Tapdıq, Sevindik;
 - ın, in, -un, -ün**: əkin, biçin, axın;
 - ınc, -inc**: qaxınc, sevinc;
 - ıcı, -ucu, -ücü**, oxucu, sürücü, toxucu;
 - ı,-i,-u,-ü**: yazı, qorxu, çəki, sürü;
 - maq,-mək**: qazmaq, yemək (xörək mənasında), çaxmaq (tüfəngin çaxmağı) və s.
- İsim düzəldən şəkilçilərin çoxu omonim xarakter daşıyır. Bəzilərinə nəzər salmaq:
- lı4**: sifət düzəldir: yağlı, duzlu, maraqlı və s.;

-iş4: qarşılıq-birgəlik növ feillərin morfoloji əlamətidir: qaçışdı, yazışdı, görüşdü və s.;

-acaq, -əcək: felin qəti gələcək zamanının şəkilçisidir oxuyacaq, alacaq, qurtaracaq və s.;

-acaq, -əcək: feli sifət şəkilçisidir: görülməyə işlər, yazılacaq əsər və s..

-ma, -mə: sifət düzəldir (gəlmə adamlar, hörmə paltar və s.);

-ma, -mə: felin inkar şəkilçisidir (oxuma, yazma, getmə və s.);

-ar, -ər: qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisidir (alar, oxuyar, danışar);

-ar, -ər: təsirsiz feildən təsirli feil yaradır (qoparar, çıxarar və s.);

-ıq, -ik, -uq, -ük: sifət düzəldir (açıq, əzik, dönük, kəsik) və s.

Mürəkkəb isimlər iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlir. Dilimizdə sintaktik, sintaktik-morfoloji yolla yaranan mürəkkəb isimlər aşağıdakı modellər əsasında formalaşır:

1) Şəxs adı bildirən iki isim leksik-sintaktik üsulla birləşib mürəkkəb isim əmələ gətirir: Əliqulu, Gülcamal, Əliməmməd, Gülpəri və s.

2) 1-ci tərəfi ləqəb, rütbə, vəzifə bildirməyən, ikinci tərəfi şəxs adlarından ibarət iki isim birləşir və mürəkkəb isim əmələ gəlir: Hacımurad, Xankərəm, Sultanəli, Şahbikə və s.

3) Sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər: Ağdam, Ağsu, Göyçay, istiot, Böyükkişi və s.

4) Bir isimlə mənsubiyyət şəkilçili digər ismin birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb isimlər: suiti, itburnu, quşüzümü, kəklikotu və s.

5) isimlə feli sifətin birləşməsi ilə: otbiçən, tozsoran, əlüzyuyan, günbatan və s.

6) 1-ci ixtisar edilməklə iki sözün birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb isimlər: Azərnəşr, raykom və s.

7) Təkrar olunan felin arasına -ha,-a ünsürlərini artırmaqla mürəkkəb isim əmələ gəlir: basabas, vurhavur, gəlhagəl və s.

8) Mənaca bir-birinə yaxın olan, həm nisbətən, həm də mütləq antonimlik yaradan isimlər defislə yazılıb, mürəkkəb isim əmələ gətirir: yer-göy, qaş-göz, var-yox, dost-düşmən, dost-aşna və s.

9) Bir tərəfin leksik mənası olmayan sözlər birləşib mürəkkəb isim əmələ gətirir: çör-çöp, sür-sümük və s.

İsmin mənaca növləri və sintaktik vəzifəsi

Müxtəlif lüğəvi məna qruplarına ayrılan isimlər mənaca üç qismə bölünür:

1) Ümumi və xüsusi isimlər. Ümumi isimlər eynicinsli əşyaların, hadisələrin, mücərrəd anlayışların adlarını bildirir: dəniz, çay, göl, dağ, dərə, ağac, oğlan, qız və s.

Xüsusi isimlər eynicinsli əşya, şəxs, coğrafi məkan, yer, yurd və s. adlarını digərindən fərqləndirmək üçün işlədilir. Xüsusi adlardan bəhs edən dilçilik bölməsi onomalogiya adlanır. Xüsusi adlar təsnif edilərkən, başlıca olaraq, məna və məzmun nəzərə alınmadır. Belə ki, eyni xarakterə malik və eyni səciyyəli mənanı bildirən onomastik vahidlər xüsusi cərgədə və

müəyyən başlıq altında qruplaşdırılır. Deyilən cəhətlər nəzərə alınaraq dilimizdəki xüsusi sözləri hələlik aşağıdakı müstəqil qruplara bölmək olar:

1. antroponimlər – şəxs adları;
2. Etnonimlər – tayfa, qəbilə, tirə adları;
3. Toponimlər – yer adları;
4. Hidronimlər – su, dəniz, çay, arx, bulaq adları;
5. Zoonimlər – heyvanlara verilən xüsusi adlar;
6. Kosmonimlər – səma cisimlərinə verilən adlar;
7. Ktematonimlər – maddi -mənəvi abidələrin, elm, texnika və mədəniyyətlə bağlı əsərlərin, xüsusi əşyaların, fəxri adların, inzibati idarə, təşkilat və s. adları.

2) Konkret və mücərrəd isimlər: Konkret isimlər canlı və cansız varlıqların adlarını bildirir. Belə isimləri tələffüz edərkən insan şüurunda müəyyən bir varlıq dərk edilir. Məsələn, dağ, dərə, kitab, dəftər, qələm, stol, lövhə və s.

Konkret məfhumları bildirən isimlər mənşə etibarilə mücərrəd anlayışları bildirən isimlərdən əvvəl yaranmışdır. Bu da təbiidir. Çünki insan hər şeydən əvvəl, gözlə gördüyü, təmas etdiyi konkret varlıqları dərk etmişdir.

Mücərrəd isimlər bu xüsusiyyətlərə malik deyil. Mücərrəd isimlər əşyaya məxsus keyfiyyəti, işi, vəziyyəti əşyadan xaric bildirir. Məsələn, xəyal, pislilik, yaxşılıq, xeyirxahlıq, insanlıq və s.

Belə isimlərin dildə böyük əhəmiyyəti var. Obrazlılıq, emosional çalar yaradan vasitə kimi bədii əsərlərə poetik ovqat bəxş edir. Məs.: – Yenə göylərdədir, şair, **xəyalın!**

– Əzəldən hüdudu yoxdur **kamalın!** (S.V.) Dənizlərdən dənizlərə uç, **romantikam!** (M.M.) **Gözəllik** soy iləndir, Şahmar da soy iləndir... (Bayatı)

3) Təklük və topluluq bildirən isimlər: yalnız tək bir varlığın adını bildirənlər tək isimlər adlanır. Məs.: oğlan, qız, kitab, stul, qapı, ağac, bulaq, dağ, dərə, quzu və s. Bəzi isimlər isə heç bir morfoloji əlamət qəbul etmədən çoxluq anlayışını bildirir. Məs.: sürü, ilxı, naxır, camaat, külfət, dəstə, xalq, ordu, batalyon, tabor, el, qəbilə, tayfa və s. Topluluq, çoxluq anlayışı bu isimlərin daxili məzmunundadır. Bu isimlər də digər ümumi isimlər kimi kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətini qəbul edə bilər: sürülər, ordular, naxırlar və s.

Qeyd: **camaat** və **külfət** sözləri -lar (-lər) cəm şəkilçisini qəbul etmir.

İsimlərin cümlədə əsas sintaktik vəzifəsi mübtəda və tamamlıqdır. Bundan əlavə xəbər, təyin və zərflük vəzifələrini də icra edə bilər. Məs.: Qara **buludlar** qalın bir pərdə kimi göy üzünü örtmüşdü (mübtəda). Gecənin zil qaranlığında qapını döyən **həkim idi (xəbər)**. **Alma** yanığına, **bal** dodağına Baxan kimi ağlım çaşdı, Güləndam (**təyin**). Hava qaralanda Mayagil **kəndə** çatdılar (yer zərfliyi). Dayım ortaboylu, enlikürəkli, qumral bıqlı **oğlandan** soruşdu (tamamlıq).

Qeyd etmək lazımdır ki, yer adlarını bildirən isimlər nə? və hara? sualına cavab versə də (nə? sualı əsas hesab olunur), cümlə daxilində bəzən hara? sualına qətiyyənlə cavab vermir. Məsələn, İndi Bakıda gündən-günə çoxmərtəbəli evlər (nə?) tikilir, parklar (nə?) salınır.

Testlər

1. Uyğunluğu müəyyən et.

I Əsas nitq hissələri

II Köməkçi nitq hissələri

III Xüsusi nitq hissələri

- 1- Leksik-qrammatik mənaya malikdir.
 - 2- Yalnız qrammatik mənaya malikdir.
 - 3- Leksik mənaya malik deyil.
 - 4- Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edir, sintaktik vəzifə daşıyır.
 - 5- Sözlər və cümlələr arasında qrammatik əlaqə yaradır.
 - 6- Hiss və duyğuları ifadə edir, lakin onları adlandıra bilmir.
- A) I 1,4; II 2,3,5; III 6
B) I 1,2,4; II 3,6; III 5
C) I 2,4; II 1,6; III 3,5
D) I 3,4; II 1,2; III 5,6
E) I 1,5; II 2,3; III 4,6

2. Hansı bənddəki isimlər leksik-sintaktik üsulla yaranıb?

1- Koroğlu, 2- qaratoyuq, 3- istiot, 4- ərəbşünas, 5- Qarabulaq, 6-ürəyiaçıq,7-ağacdələn, 8- maşınqayırma

- A) 2,3,5
B) 1,2,5
C) 3,5,7
D) 5,6,8
E) 3,4,6,8

3. Hansı bənddə -lıq şəkilçisi işlənmiş sözlər məkan anlayışını bildirir?

1- dağlıq; 2- çəmənlik; 3- sərinlik; 4- insanlıq; 5- gözəllik; 6- pislik; 7- üçlük; 8- meşəlik; 9- müəllimlik

- A) 1,2,7
- B) 4,7,8
- C) 1,2,8
- D) 2,8,9
- E) 1,2,3,8

4. Hansı bənddəki isimlər feildən düzəlib?

1- qazıntı, 2- sevgi, 3- yaşayış, 4- qazança, 5- otlaq, 6- birlik, 7- mənlük, 8- ağartı, 9- ovlaq

- A) 1,2,3,5,8,9
- B) 4,5,6
- C) 5,7,8
- D) 2,3,8
- E) 3,4,7,9

5. “ Səlim elə səmimi və mehribandır ki, mən onu özümün köhnə dostum kimi təsəvvür edirəm” cümləsi haqqında verilən düzgün fikirləri seçin.

- 1- Cümlədə 4 isim var.**
- 2- 3 sifət işlənib.**
- 3- Xəbərlərdən ikisi sifətlə ifadə olunub.**
- 4- Cümlədə say yoxdur.**
- 5- Cümlədə köməkçi nitq hissəsi işlədilməyib.**

- A) 3,4
- B) 1, 5

- C) 1, 2
- D) 2,3,4
- E) 3, 4, 5

Suallar

1. Nitq hissələrinin təsnifatını şərtləndirən amillər nədir?
2. Əflatun və Aristotel hansı nitq hissələrini fərqləndirmişdir?
3. Əsas nitq hissələrinin bölgüsü nəyə əsaslanır?
4. Köməkçi nitq hissələrinin əsas xüsusiyyətləri nədir?
5. Hansı nitq hissələri xüsusi sayılır və nə üçün?
6. İsmi digər nitq hissələrindən fərqləndirən cəhətlər hansıdır?
7. İsmnin lüğəvi məna qruplarına nə daxildir?
8. Düzəltmə isimlər hansı yollarla yaranır?
9. Mürəkkəb isimlər necə əmələ gəlir?

Qrammatik kateqoriyalar. İsimlərdə kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyaları

Qrammatik kateqoriyaların mahiyyəti. Ümumi və xüsusi kateqoriyalar

Hər bir dilin qrammatikasında özünəməxsus xarakterik qrammatik anlayışlar vardır. Qrammatik anlayışlar dilin qrammatikasına aid olan qayda-qanunlardan ibarətdir. Azərbaycan dilçiliyində *qrammatik anlayış* ifadəsi *qrammatik məfhum* kimi də adlandırılmışdır. Həm də qrammatik

məfhumlar dedikdə “dildə obyektiv olaraq mövcud olan qrammatik qaydalar sisteminin ümumiləşmiş şəkildəki inikası” başa düşülür. Qrammatik anlayışa qrammatik məna, qrammatik kateqoriya, qrammatik forma, qrammatik üsul (ifadə vasitələri), qrammatik quruluş daxildir.

Kateqoriya yunan mənşəli söz olub, “əlamət”, “ittiham”, “söyləmə” mənasını ifadə edir. Böyük yunan filosofu Aristotel “Kateqoriyalar” adlı əsərində ona belə bir tərif vermişdir: “Kateqoriya obyektiv gerçəkliyin ən böyük ümumiləşməsi və inikasıdır”. Aristotel kateqoriyanın on növünü göstərmişdir: kəmiyyət, keyfiyyət, mahiyyət (substansiya), münasibət, məkan, zaman, vəziyyət, hal, hərəkət və iztirab. Bu kateqoriyaların bəziləri məntiqi, bəziləri qrammatik, bəziləri də məntiqi-qrammatik kateqoriyalardır.

Əvvəlki mövzularda nitq hissələrinin təsnifatı prinsipindən danışanda qeyd etmişdik ki, qrammatik kateqoriyaların maddi əsasını qrammatik formalar (morfoloji əlamətlər, sintaktik vasitələr) təşkil edir. Bu vasitələrə malik olan qrammatik kateqoriyalar sözlərin bir-birinə bağlanması, sözlər arasında əlaqə yaratmaqda çox mühüm rol oynayır. Konkret nümunə göstərək: **Əsgər dağın ən uca zirvəsində dalğalanan bayrağını qürurla seyr edirdi.** Nümunə kimi verilmiş bu cümlədə elə bir söz və söz birləşməsi yoxdur ki, aralarında məna və qrammatik əlaqə olmasın. Şəxs kateqoriyası uzlaşma əlaqəsinin (Əsgər seyr edirdi), hal və mənsubiyyət kateqoriyaları III növ təyini söz birləşməsinin (dağın zirvəsində: idarə, uzlaşma) formalaşmasında əsas vasitələrdir.

Bilirik ki, söz birləşmələri leksik mənaya malik olan sözlərin mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranır. Cümlələri əmələ gətirən də sözlər və söz birləşmələridir. Əgər onların arasında əlaqə qurulmasa, fikir ifadə edilməz. Qeyd etdiyimiz kimi, məhz bu əlaqələri yaradan qrammatik kateqoriyalardır.

Ümumi və xüsusi kateqoriyalar

Qrammatik kateqoriyaların bir qismi fəaliyyət dairəsinin genişliyinə görə ümumi səciyyə dəşiyir. Belə qrammatik kateqoriyalar nitq hissələrinin böyük əksəriyyətini əhatə edir. Məsələn, kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, xəbərlilik kateqoriyaları yalnız ismə aid deyildir. Bunlar sifət, say, feli sifət (substantivləşdikdə), əvəzlilik, məsdərə də aiddir. Ona görə də bu tipli kateqoriyalar ümumi qrammatik kateqoriyalar adlanır. Lakin əsasən, ismə xas olduğu nəzərə alınaraq, isim bölməsində şərh edilir.

Ümumi qrammatik kateqoriyalar funksiyasına, mənə və məzmununa, həmçinin formal əlamətlərinə görə həm sintaktik, həm də morfoloji kateqoriya hesab olunur. Bu baxımdan da bu cür kateqoriyalar ümumi kateqoriya adı altında toplanmışdır.

İsimlərdə hallanma, mənsubiyyətə görə dəyişmə sintaksislə birbaşa əlaqədardır. Belə ki, sintaksisin predmeti sərbəst söz birləşmələri və cümlədir. Yuxarıdakı sətirlərdə də qeyd etdik ki, söz birləşmələri leksik mənaya malik olan sözlərin mənə və qrammatik cəhətdən birləşməsindən yaranır. Sözlər və söz birləşmələri də birləşərək cümlələri yaradır. Onlar arasındakı əlaqəni isə (idarə, uzlaşma) qrammatik kateqoriyalar yaradır.

İdarə əlaqəsinin göstəricisi hal, uzlaşma əlaqəsinin morfoloji əlaməti mənsubiyyət və şəxs (xəbərlilik) şəkilçiləridir.

Aydındır ki, isim cümlədə tək işlənmir, başqa sözlə əlaqəyə girir. Əlaqəyə girdiyi sözün tələbinə görə dəyişir. Məsələn:

- 1) Sən məktubu atana yazdın?
- 2) Biz məktəbdən gəlirik.
- 3) Gülün ləçəkləri solmuşdu.

Cümlələrdəki isimlərin hansı sözün tələbinə görə dəyişdiyini izləyirik;

Sən yazdın ----- nəyi? (məktubu).

Sən yazdın ----- kimə? (atana).

Biz gəlirik ----- haradan? (məktəbdən).

Ləçəkləri ----- nəyin? (gülün).

Məlum olur ki, 1-ci cümlədə **yazdın** felinin tələbinə görə **məktubu** təsirlik, **atana** yönlük; 2-ci cümlədə **gəlirik** felinin tələbinə görə **məktəbdən** çıxışlıq, 3-cü cümlədə **ləçəkləri** sözünün (isim) tələbinə görə **gülün** yiyəlik halda işlənilib. Deməli, idarə olunub. İdarə əlaqəsinin göstəricisi isə hal şəkilçiləridir.

Mənsubiyyət kateqoriyasının da mahiyyətini bilmədən uzlaşma əlaqəsini, II və III növ təyini söz birləşmələrini öyrənmək olmaz. II və III növ təyini söz birləşmələrini mənimsəmək üçün yalnız mənsubiyyətə görə dəyişməni bilmək kifayət etmir, eyni zamanda ismin yiyəlik halının xarakterinə bələd olmalısan. Aşağıdakı birləşmələrə nəzər yetirək:

uzl.

1) ana ← laylası
→
id.

uzl.
2) mənim → anam
←
id.

Hər iki birləşmənin birinci tərəfləri yiyəlik haldadır, ikinci tərəflər isə mənsubiyyətə görə dəyişib. Hər birləşmədə iki əlaqə var, həm idarə, həm uzlaşma. İdarə əlaqəsinin göstəricisi birinci birləşmədə qeyri-müəyyən yiyəlik hal, ikinci birləşmədə müəyyən yiyəlik hal, uzlaşma əlaqəsinin göstəricisi birinci birləşmədə III şəxsin təkinin, ikinci birləşmədə isə I şəxsin təkinin şəkilsidir.

Bu nümunələr bir daha sübut edir ki, qrammatik kateqoriyaların bəziləri həm morfoloji, həm də sintaktik funksiya daşıyır. Qrammatik kateqoriyaların bir qismi isə yalnız bir nitq hissəsinə aid olduğundan xüsusi kateqoriya adlanır. Feillərdə təsirlilik, növ, şəkil, zaman kateqoriyaları xüsusi kateqoriyalardır.

Kəmiyyət kateqoriyası

Azərbaycan ədəbi dilində ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri də kəmiyyət kateqoriyasıdır. Tək isimlərin morfoloji əlamətləri yoxdur. İsimlərdə kəmiyyətin çoxluğunu və ya azlığını göstərmək üçün iki üsuldən: morfoloji və sintaktik üsuldən istifadə olunur.

Morfoloji üsul:

I Azərbaycan ədəbi dilində cəmlik, çoxluq yaratmaq üçün ən çox **-lar (-lər)** şəkilçilərindən istifadə edilir və bu şəkilçi qeyri-müəyyən çoxluq yaradır. Məs.: Qıratın üstündə, dəlilər yanında, Dağ**ları**, daş**ları** gəzər Koroğlu. (“Koroğlu”) Oğullar atanı, qız**lar** ananı, Gəlin**lər** də qaynananı bəyənmez. (A.Tufarqanlı)

-lar (-lər) şəkilçisi bəzi məqamlarda çoxluq anlayışı yaratmaqla yanaşı, mücərrədlik məfhumu bildiren isimləri nisbətən konkretləşdirir. Məs.: 1. Daş düşdüğü yerdə ağırdır. 2. Daşlar yolu tamam tutmuşdu.

Birinci cümlədə ümumilik, mücərrədlik varsa, ikinci cümlədə nisbətən konkretlik var. Dünyada olan bütün daşlar deyil, yalnız həmin ərazidə olan daşlar nəzərdə tutulur.

-lar(-lər) şəkilçisi kəmiyyətə yox, ümumi cins məfhumu altında birləşən növcə çoxluq (mineral sular –“İstusu”, “Sirap”, “Badamlı”, “Narzan”) yaradır. Ümumi cins məfhumu həmcins üzvlərin (“İstusu”, “Sirap”, “Badamlı”, “Narzan”) hamısına aid olub onları ümumiləşdirən ümumiləşdirici sözdür (**mineral sular**).

-lar (-lər) şəkilçisi həm də mənəvi anlayışların (duygular, düşüncələr, sevgilər) bədii əsərdəki poetik siqlətini, ekspressiv-emosional təsir gücünü artırır.

Xüsusi isimlər də -lar (-lər) şəkilçisi ilə işlənə bilər. Bu aşağıdakı məqamlarla bağlı olur:

1. Tayfaya, qəbiləyə, nəslə mənsubluq bildirəndə: Səfəvilər, Qızılbaşlar, Qarabağlar, Ağqoyunlular və s. (**Qeyd:** Müasir türk

dilində soyadlara daha çox artırılır və -gil şəkilçisinin sinonimi kimi işlənir. Gündoğdulara getdim).

2. Ümumilik yaradanda, bir nəfərin arxasında minlərin, milyonların olduğunu bildirəndə, eyni zamanda təntənə çaları ifadə edəndə: Sizin güldüyünüz çoban torpağı **Nizamilər**, **Füzulilər** yetirmiş! (S.V.)

3. Yenə də çoxluq anlayışı yaradanda, lakin əvvəlkilərdən fərqli olaraq, qəzəb, kinayə kimi mənalar ifadə edəndə: **Anyaları**, **Sonyaları** yanlarıq, Ay bərəkallah, nə gözəl **canlarıq!** (M.Ə.S.)

Azərbaycan dilində həmişə cəmdə işlənən xüsusi isimlər – antroponim, toponimlər də müşahidə olunan dil faktlarındandır. Toponimlər: Qaralar, Qaravəkilər, Otuz ikilər, Hacılar, Dəllər (kənd adları); Şahlar, Ağalar, Xanlar, Bəylər (antroponim) və s.

II -lıq4 şəkilçisi də çoxluq məzmunu yaradır. Düzəltmə isimlərdən bəhs ediləndə bu şəkilçinin yaratdığı mənə və məzmun çaları içərisində çoxluq anlayışının da varlığını müşahidə etmişdik. Məs.: dağlıq, odunluq, otluq, güllük, kolluq və s.

Bu şəkilçi vasitəsilə həmin sözlərdə yer, məkan anlayışı ilə bərabər, çoxluq məzmunu da özünü büruzə verir.

Sintaktik üsul

Sintaktik üsulla çoxluq anlayışı aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

1) Müəyyən və qeyri-müəyyən miqdar saylarını isimlərin əvvəlinə artırmaqla: 10 kitab, xeyli adam, yüzlərlə tələbə və s.

Qeyd: Qeyri-müəyyən miqdar sayından sonra gələn isimlər **-lar(-lər)** şəkilçisini qəbul edə bilir (yüzlərlə tələbələr, xeyli adamlar, çoxlu kitablar və s.).

2) Eyni isim təkrar olunaraq başqa bir ismin əvvəlində gəlir və kəmiyyətə çoxluq məzmunu yaradır. Həm də onlardan sonra gələn isimlər kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətini də qəbul edə bilir. Məs.: qatar-qatar (dəvələr), tövlə-tövlə (atlar), ətək-ətək (pambıq), vaqon-vaqon (taxta), qucaq-qucaq (güllər), maşın-maşın (cehiz). **Tovla-tovla** şahbaz atların kafir minmiş. ...**Qatar-qatar** dəvələrini sorar olsam, yüklət kimin?" (KDQ) **Maşın-maşın** cehizi var gəlinimin, ay gəlinimin. ("Qayınana")

3) Eyni sayın təkrar edilərək ismin əvvəlində gəlməsi ilə yaranan çoxluq məzmunu: min-min xəyal, milyon-milyon insan və s.

İsmlərin bir qismi yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçiləri qəbul etmədən də çoxluq bildirir. Belə isimlərə toplu isimlər deyilir. Bu haqda əvvəlki mövzuda məlumat verilib. Belə tipli isimlər qrammatik cəhətdən tək isim hesab olunur. Toplu isimlərin məzmununda kəmiyyət kateqoriyası **leksik yolla** ifadə edilir.

Qeyd: Azərbaycan dilində bir qrup isimlərdə kəmiyyət şəkilçiləri daşlaşmış şəkildədir, yəni asemantikləşmiş vəziyyətdədir: **göz, diz, üz (z ünsürü tarixən çoxluq bildirmişdir); yanaq, dodaq, çanaq, qulaq, bilək, topuq (q, k ünsürü)**. Bu isimləri kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün deyil. İsimlərdə kəmiyyətin bu cür ifadəsi də **leksik üsul** sayılır.

Onu da qeyd edək ki, **z** ünsürü müasir ədəbi dilimizdə adətən şəxsin çoxluğunu bildirir, həm əvəzlilərdə (biz, siz), həm də mənsubiyyət kateqoriyasının I və II şəxsin cəmində morfoloji əlamətin ünsürü kimi işlənir: bacımız, qardaşımız və s. Lakin **q, k** ünsürü həm feillərin sonuna artırılaraq şəxs kateqoriyasının morfoloji göstəcisi kimi, həm də adlar qrupunun cümlədə xəbər olmasını təmin edən morfoloji əlamət kimi (xəbərlik kateqoriyasının I şəxsin cəminin morfoloji göstəricisi kimi) işlənir. Hər iki halda şəxsin çoxluğunu bildirir: gəlirik, oxuyuruq, müəllimik, insanıq və s.

B.Xəlilov **z,k,l,m,n,r,s,ç,ş** ünsürlərinin tarixən kəmiyyət göstəricisi olduğunu bildirir, kəmiyyət göstəricisi kimi izlərinin itirmədiyini B.A.Serebrennikova istinadən yazır: “ Topluluq bildirən **z,k,l,m,n,r,s,ç,ş** göstəricilərini isim və sifətlərin kiçiltmə, azaltma bildirən şəkilçilərdə, feillərdə hərəkətin təkrarlığını bildirən forma çəkilçilərinin tərkibində asanlıqla seçmək olur.” (Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. I hissə.Bakı, 2007. s.238)

Həmin ünsürlərlə formalaşan kəmiyyət göstəricilərinin izlərini aşağıdakı nümunələrdə izləyək:

* “**n**” ünsürü ilə yaranan kəmiyyət anlayışı: bodun (xalq), ərən (övlialar, Allah məqamına yüksələnər), oğlan (bu sözdə cəmlilik belə yaranmalı idi – oğullar. Oğlan sözündə “**n**” ünsürü əslində kəmiyyət göstəricisidir), qoşun, daban və s.

* “**r**” ünsürü ilə yaranan kəmiyyət anlayışı: avar, xəzər, tatar, salar, suvar və s.(tayfa adlarında işlənmiş “**r**” ünsürü görüldüyü kimi çoxluq anlayışını bildirir.

* “ ş ” ünsürü ilə yaranan kəmiyyət anlayışı: barış, qaş, yarış, görüş, döyüş. Sözlərin semantikasına nəzər salsaq, onlardakı kəmiyyət çoxluğunu müəyyən etmək olar. Belə ki, barış sözündə “ş” ünsürü daşlaşmış vəziyyətdə olsa da, tərəflərin olduğu asanlıqla müşahidə edilir. Eləcə də yarış, görüş, döyüş sözlərində “ş” ünsürü imkan yaradır ki, qarşı tərəfin də olduğunu da düşünək.

* “ t ” ünsürü ilə kəmiyyətin yaradılması: elat, ağartı, göyerti, bağ-bağat və s. “t” ünsürü -at və tı,-ti şəkilçisinin tərkibində işlənib.

Dilimizdəki isimlərin müəyyən bir qrupu məzmunca həm tək, həm də cəm kimi başa düşülür. Onları ancaq mətn, cümlə içərisində ayırmaq mümkün olur. Alma, gül, daş, un, su, balıq, üzüm, çiçək və s. kimi sözlər bu qəbildəndir.

1. Dəftərim evdə qalıb – Mən dəftər aldım.
2. Çiçək çox gözəl idi – Mən çiçək yığdım.
3. Odun çox ağır idi – Meşədən odun topladıq.
4. Tələbə gəldi – Universitet tələbə qəbul edir.

Sözlərin kəmiyyət etibarilə cəmlilik bildirməsində II tərəfdə olan cümlələrin xəbərlərinin (aldım, yığdım, topladım, qəbul edir) semantik tutumunun da rolu vardır.

Mənsubiyyət kateqoriyası

Mənsubiyyət sahib şəxslə mənsub əşya arasındakı əlaqədən yaranır. Əşyanın kimə və nəyə aid olduğunu bildirən şəkilçilərə mənsubiyyət şəkilçiləri deyilir. Mənsubiyyət əlaqəsinin iki tərəfi vardır. Aydın ki, əşyanın kimə, nəyə aid olması üçün yiyəlik, sahiblik məzmunu olmalıdır. Sahiblik, yiyəlik

məzmununu yiyəlik halın şəkilçisi (**ın⁴**) yaradır. Yiyəlik hal da öz növbəsində özündən sonrakı mənsubiyyət şəkilçili sözdən asılıdır. Hər iki tərəfdəki söz eyni zamanda həm asılıdır, həm əsasdır. Yiyəlik, sahiblik məzmununu ifadə edən söz hansı şəxsədərsə, ikinci tərəf, yəni mənsub olan tərəf o şəxsə aid şəkilçi qəbul etməlidir. İkinci tərəf də öz növbəsində birinci tərəfin yiyəlik halında olmasını tələb edir.

Bir-birindən asılı olan tərəflər cümlə daxilində ayrılır, cümlənin mürəkkəb üzvü olur. Məsələn: Mənim bacım kənd həkimidir.

Sahib şəxs adı altında aşağıdakı anlayışlar ifadə olunur:

- 1) Sırf sahiblik bildirir: mənim paltarım, sənin dəftərin;
- 2) Şəxsin yaşadığı ərazini bildirir. Bu zaman ikinci tərəf coğrafi adların əvəzində nəzərdə tutulan və yer bildirən isimlərlə ifadə olunur: mənim kəndim, sənin şəhərin;
- 3) Qohumluq, ailəvi, hüquqi və ictimai münasibətləri bildirir: mənim atam, sənin müəllimin, onun vəkili, bizim dostumuz;
- 4) Orqanizmin müəyyən bir hissəsini bildirir: sənin qolun, onun beli, mənim gözüm və s.

Misallardan aydın olur ki, mənsubiyyət kateqoriyası müəyyən şəkilçi vasitəsilə meydana çıxır və hər iki tərəf arasında münasibət yaradır. Deməli, əşyanın şəxsə və əşyaya mənsub olması məhz bu şəkilçilərlə meydana çıxır:

Tək	Cəm
I şəxs - im ⁴	- ımız ⁴
II şəxs - in ⁴	- ınız ⁴
III şəxs - ı ⁴	- ı(lar)

Bu şəkilçilər də əslində şəxs əvəzliliklərindən yaranıb. Ona görə də çox vaxt sahib şəxsin sözlə ifadəsinə ehtiyac qalmır. Həmin şəkilçilərdə sahib şəxs öz ifadəsini tapır. Məsələn, mənim kitabım, yaxud kitabım; sənin kitabın, yaxud kitabın.

Mənsubiyyət birləşməsinin tərəfləri bəzən bir neçə sözdən ibarət olur. Əgər **birinci tərəf** bir neçə şəxs əvəzliyi ilə ifadə edilərsə, ikinci tərəf son həmcins tərəfə aid mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: sənin və onun kitabı, sənin və bizim kitabımız və s.

Əgər **ikinci tərəf** həmcins olarsa, mənsubiyyət şəkilçisi ancaq sonuncuda işlənir: mənim kitab, dəftər və çantam.

Mənsubiyyət kateqoriyasının birinci tərəfləri (I, II şəxs) müəyyən şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunur. III şəxsdə isə həm şəxs əvəzliyi, həm də isimlə ifadə olunur:

Mənim kitabım	Bizim kitabımız
Sənin kitabı	Sizin kitabınız
Onun (Lalənin) kitabı	Onların (uşaqların) kitabları

Testlər

1. Kateqoriyalarla bağlı uyğunluğu müəyyən edin.

I Mənsubiyyət kateqoriyası

II Xəbərlilik kateqoriyası

III Kəmiyyət kateqoriyası

1- Bu kateqoriyanın şəkilçiləri bəzən abstraktlığı nisbətən konkretləşdirir.

2- İki söz arasında atributiv əlaqə yaradır.

- 3- Bu kateqoriya məzmunca cümlənin əsas hökmünü ifadə edir.
- 4- Bu kateqoriyanın yaranması üçün həmişə iki sözün bir tərkib halında işlənməsi şərt deyildir.
- 5- Bu kateqoriyanın şəkilçiləri əşya ilə şəxs arasında münasibət yaradır.
- 6- Bu kateqoriyanın şəkilçiləri hər hansı bir nitq hissəsinin hansı şəxs ilə ifadə olunduğunu müəyyənləşdirir.
- 7- Bu kateqoriya bəzən ismin təkrarı ilə də yaranır.
- A) I 2,4,5; II 3,6; III 1,7
B) I 1,3,5; II 2,6; III 4,7
C) I 4,5,6; II 1,3; III 2,7
D) I 3,7; II 1,2,4; III 5,6
E) I 1,4,7; II 5,6; III 2,3

2. Verilmiş mühakimələrdən hansı yanlıştır?

- A) Sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası bir-biri ilə möhkəm bağlıdır.
- B) Sözlərdə bir deyim, bir çox qrammatik mənə ola bilər.
- C) Qrammatik mənalar sözün leksik mənasını dəqiqləşdirir.
- D) Sözün leksik mənası dəyişən kimi qrammatik mənə də dəyişikliyə uğrayır.
- E) Sözlərdə yalnız bir qrammatik mənə ola bilər.

3. Azərbaycan dilində qrammatik mənə bir sıra vasitələrlə ifadə olunur. Biri yanlıştır.

- A) Sözlərin sırası vasitəsilə
B) Hal və zaman şəkilçiləri ilə
C) Vurğu vasitəsilə
D) Leksik şəkilçilər vasitəsilə

E) Köməkçi sözlər vasitəsilə

4. Hansı bənddəki şəkilçilər Azərbaycan dilində qrammatik mənə yaratmır? Düzgün bəndi göstərin.

A) -k14, -c14

B) -d14, - ır4

C) - da2, -dan2

D) -əm2, -sınız4

E) -lar2, -dır4

5. Sözü qrammatik mənəsi haqqında verilən fikirlərdən biri yanlışdır.

A) Sözü qrammatik mənəsi leksik mənəyə nisbətən sözlər arasındakı əlaqəni göstərə bilmir.

B) Qrammatik mənə sözlərin bir-biri ilə əlaqəsini göstərir.

C) Sözü qrammatik mənəsi digər sözlərlə əlaqəyə girərkən kəsb etdiyi əlavə mənələrə deyilir.

D) Qrammatik mənə nitqdə sözü anlaşılmamasını dəqiqləşdirir.

E) Qrammatik mənə danışan şəxsin haqqında danışdığı əşya və ya hadisəyə münasibətini bildirir.

6. Qrammatik mənənin sintaktik ifadə vasitəsinə nə aiddir?

1- sözlərin bir-birinə yanaşması

2- şəkilçilər

3- intonasiya

4- sözlərin sırası

5- dəyişən vurğular

A) 1,2,5

B) 1,2,3

C) 3,4,5

D) 1,3,4

E) 1,4,5

7. Morfoloji əlamət dedikdə nə nəzərdə tutulur?

A) Sözlərin hallanması, mənsubiyyətə, şəxsə və zamana görə dəyişməsi

B) Sözlərin kök və şəkilçiyə malik olması

C) Sintaktik vəzifə

D) Sözlərin sırası

E) Sözlərin hallanması

8. Nümunədə mənsubiyyət şəkilçili isimlərin sayını müəyyənləşdirin. "Loğmanlar mənim xəstəliyimin sağalması üçün dava-dərman tapmadılar. Elə mənim dava-dərmanım sənənin sazın, sözüdür".

A) 5

B) 2

C) 3

D) 4

E) 6

9. "Dan yerinə səda düşəndə torağayların xoş nəğməsi ətrafı bürüyür, kəndin sürüləri, naxırları, ilxılları kövşənlərə yayılırdı" cümləsində mənsubiyyət şəkilçili sözlərin sayını müəyyənləşdirin.

A) 7

B) 4

C) 3

D) 6

E) 5

10. Mənsubiyyət şəkilçili isimlərin sayını müəyyənləşdirin.
“Mən bir küncdə qısılb anamın qızdırmadan necə əzab çəkdiyinə tamaşa eləyə-eləyə ağlayırdım və çalışırdım ki, bu göz yaşlarımı heç kəs - birinci növbədə, atam görməsin”.

- A) 1
- B) 4
- C) 6
- D) 3
- E) yoxdur

Suallar

1. Qrammatik anlayış deyəndə nə başa düşürsünüz?
2. Kateqoriya nə deməkdir?
3. İlk dəfə kateqoriya anlayışını şərh edən kim olmuşdur?
4. Qrammatik kateqoriyanın əhəmiyyəti nədir?
5. Ümumi kateqoriyalar hansıdır?
6. Xüsusi kateqoriyalar hansıdır?
7. Qrammatik kateqoriyanın maddi əsasını nə təşkil edir?
8. Qrammatik formalar hansı vasitələrlə ifadə olunur?
9. Kəmiyyət kateqoriyası nədir və hansı yollarla yaranır?
10. Mənsubiyyət kateqoriyasını səciyyəvi xüsusiyyətləri nədir?

İsimplərdə hal və xəbərlik kateqoriyaları

Hal kateqoriyasının mahiyyəti və tarixi haqqında qısa məlumat

Ümumi qrammatik kateqoriyalardan biri də hal kateqoriyasıdır. Hal kateqoriyası söz birləşmələrində və ya cümlədə adların başqa sözlərə olan müxtəlif münasibətini ifadə edir. Bu müxtəliflik isimplərin cümlədə ayrı-ayrı vəzifə daşmasından yaranır. Belə ki, müxtəlif vəzifələri daşımaq üçün isim cümlədə digər nitq hissələri ilə, xüsusən feillərlə sintaktik əlaqəyə girməlidir. Yəni felin və başqa sözlərin tələbinə görə cümlənin obyektli olmaq üçün isimplər öz formalarını, şəkillərini dəyişməli olur. Məsələn,

- 1) Ləman məktubu rəfiqəsinə yazdı.
- 2) Biz sahildən gəlirik.
- 3) Pəncərənin şüşəsi qırılmışdı.

Cümlələrdəki isimplərin hansı sözün tələbinə görə dəyişdiyini izləyək:

Ləman yazdı ----- nəyi? (məktubu)

Ləman yazdı ----- kimə? (rəfiqəsinə)

Biz gəlirik ----- haradan? (sahildən)

Pəncərənin ----- nəyin? (şüşəsi)

Məlum olur ki, 1-ci cümlədə **yazdı** felinin tələbinə görə **məktubu** təsirlik, **rəfiqəsinə** yönlük; 2-ci cümlədə **gəlirik** felinin tələbinə görə **sahildən** çıxışlıq, 3-cü cümlədə **şüşəsi** sözünün (isim) tələbinə görə **pəncərənin** yiyəlik halda işlənilib. Deməli, isimplərin öz formasını dəyişməsi cümlədə əlaqəyə

girdiyi sözün tələbi ilə baş verir. Hər hansı hal dəyişməsinin məcmuyu hallanma adlanır. Qrammatik kateqoriya olmaq etibarilə hal kateqoriyası morfoloji yolla (şəkilçilərlə) ifadə olunur. Həmin şəkilçilər vasitəsilə ismin müxtəlif cümlə üzvü olması, müxtəlif cümlə üzvləri ilə əlaqəsi müəyyənləşir. Ümumiyyətlə, hallanma qrammatikanın həm morfolojiya şöbəsinə, həm də sintaksisə aid olan məsələlərindəndir. Morfolojiya bəhsində ismin hal şəkilçilərindən və növlərindən, hallanma sistemindən bəhs olunursa, sintaksisdə həmin şəkilçilər vasitəsilə ismin müxtəlif cümlə üzvü olması, müxtəlif məzmunlar ifadə etməsi üçün başqa sözlərlə əlaqə yaratmasından söhbət açılır. Buna görə də ismin hal kateqoriyasından bəhs edilərkən onların morfoloji xüsusiyyətləri ilə bərabər, bəzi sintaktik funksiyalarını da açıqlamaq lazım gəlir. Bu da özü-özlüyündə labüd olan daxili əlaqəni yaratmış olur. Yəni morfolojiya ilə sintaksisin çox möhkəm daxili bağlılığı vardır.

Hal kateqoriyası isim, sifət, say, əvəzlik, feli sifət və məsdərləri əhatə edir. İsim, əvəzlik və məsdərdən başqa, qalan nitq hissələri substantivləşdikləri zaman hallar üzrə dəyişir.

1924-cü ildə yazılmış “Türkcə sərf-nəhv” kitabında ismin hallarına ad verilməmiş, ancaq şəkilçilərdən danışılmışdır. Şəkilçilərlə isimlərin dəyişməsinin, yəni hallanmasının sayı səkkizə çatdırılmışdır.

1934-cü ildə ilk dəfə dilçilik ədəbiyyatında hal adları müəyyənləşdirilmiş və yeddi hal qəbul edilmişdir.

1939-cu ildə qrammatika kitablarında yiyəlik və birgəlik halları atılmış, 1944-cü ildə isə yiyəlik hal yenidən qəbul edilmişdir.

Həmin dövrdə ismin birgəlik halı adı altında ilə (-la,-lə) qoşması ilə işlənən hal nəzərdə tutulurdu. Bu halın qrammatika kitablarında verilməsinin bir sıra səbəbləri var idi. Hər şeydən əvvəl, həmin qoşmanın samitlə bitən isimlərdə şəkilçi kimi sözə bitişik yazılmasına əsaslanmaqdan irəli gəlmişdi. Digər səbəb isə ilə (-la,-lə) qoşması ilə işlənən sözlərin cümlə daxilində tamamlıq vəzifəsini icra etməsinə əsaslanmaqdan ibarət idi.

Qrammatik hallar

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ismin halları iki qrupa bölünür:

1. Qrammatik hallar: bura adlıq, yiyəlik, təsirlik halları daxildir.
1. Məkani-qrammatik hallar: bura yönlük, yerlik, çıxışlıq halları daxildir.

Adlıq hal. Bu halın adından məlumdur ki, o, şəxs, əşya, hadisə və məfhumların adını bildirir. Bunlardan əlavə, mücərrədlik, ümumilik, qeyri-müəyyənlik də bildirir. Məsələn, “ **Kitab** bilik mənbəyidir ”. Bu cümlədə adlıq halda işlənmiş **kitab** sözündə ümumiliklə yanaşı, qeyri-müəyyənlik də özünü göstərir. Lakin bu qeyri-müəyyənlik təsirlik halın qeyri-müəyyənlik forması ilə eyni deyildir. Əgər burada haqqında danışılan əşyadan söhbət gedirsə, qeyri-müəyyən təsirlik halda

üzərində iş icra edilən obyektədən danışılır. Məsələn, Mən **kitab** aldım.

Adlıq halın özünəməxsus şəkilçisi yoxdur. İsimlər adlıq halda kim?, nə?, bəzən də hara? suallarına cavab verir. Adlıq halda olan isimlər əksər nitq hissələri ilə əlaqələnir, yəni həm feli, həm də ismi xəbərli cümlələrdə xəbərlə əlaqədə olur. Cümlədə sintaktik vəzifəsi, əsasən, mübtədadır. Bundan əlavə, təyin və ismi xəbər vəzifəsini də icra edir. Mübtədə olarkən tabeəddici, təyin və xəbər vəzifəsində isə tabe söz kimi çıxış edir. Adlıq halda olan söz cümlədə mübtədə olarsa, xəbər ondan asılı olur və aralarındakı əlaqə uzlaşmadır. Təyin vəzifəsini icra edəndə yanaşma əlaqəsi ilə özündən sonrakı sözə bağlı olur, yəni ondan asılıdır. Bu zaman isim atributivləşir. Nümunələrə nəzər yetirək:

Mübtədə vəzifəsində:

Yaxşılığı əzəldən adət etsən özünə, **Yaxşılığın** hər yerdə qapı açar üzünə. (N.Gəncəvi) **Kişilər** meşələri, çölləri qarış-qarış gəzdilər ki, bəlkə, babamdan bir əsər-əlamət tapıla. (İ.Ə.) Mən istəyirdim ki, **anam** belə qüssəli şeylər oxumasın. (İ.Ə.) Qonşu ilə dava etmə, **qonaq** gedər, **qonşu** qalar.(Aforizm) Sizin səhvlərinizi göstərən **düşmən** onları gizlədən dostdan daha üstündür. (L. Da Vinçi)

Ceyranlar qoşa gedər,

Gözlə, **ox** boşa gedər.

Yar ilqara düz olsa,

Ömür, gün xoşa gedər. (Bayatı)

Xəbər vəzifəsində:

Pis işlərinizin ən güclü şahidi **vicdanımızdır**. (H. Ömər)

Gənclik nurlu **səhərdir**, qocalıq qərib **axşam**, Biri parlaq **günəşdir**, biri öləziyən **şam**. (N.G.) Gövhəri tutqundusa da, gövhər kimi safdır o, **Zərdir**, **məhək daşdır**, **zərgərdir**, **sərrafdır** o.(N.G.)

Dağlar başı **meşədir**,
Könlüm sınıq **şüşədir**.

Yarın yara töhfəsi

Bir dəstə **bənövşədir**. (Bayatı)

Gözəl qadın gözə xoş gələr, xeyirxah qadın qəlbə. Biri gözəl **aşyadır**, biri əsl **xəzinə**. (Aforizm) Məni vaxtsız qocaldan da bu **ayrılıq**, bu **möhnətdir**. (S.V.)

Qeyd. Misralardakı **axşam**, **şam**, **xəzinə**, **ayrılıq** sözlərində xəbərlik şəkilçiləri poetik mətləbə uyğun olaraq ixtisar edilmişdir. Asanlıqla bərpa etmək mümkündür.

Təyin vəzifəsində:

İpək tora halqa salma dəmirdən... (A.Alı) Zərif **yun** köynəyinin üstündən belinə **qızıl** Qafqaz kəməri bağlamışdı. (İ.Əfəndiyev). **Alma** yanağına, **bal** dodağına, Baxan kimi ağlım çaşdı, Güləndam. (A.Ələsgər) Təbiət deyir ki, **lalə** yanaqlar, Vurğunun dediyi **yaqut** dodaqlar Gəldi-gedər olur qoca dünyada. (S.V.) Gecənin zil qaranlığında **dəmir** qapı iki dəfə lap astadan vuruldu. (Ş.A.)

Məlumat üçün. Qrammatik təhlil prosesində qarşıya çıxan çətinliklər sırasında atributiv isimlərlə sifətin qarışdırılması üstün mövqedə dayanır. Bu məsələni nümunələrlə izah etməyə çalışaq:

Kimin ki olarsa əsli bədgövhər,
Pis sözlər danışar, **pis** sözlər dinlər;
Sözdür həm **təzə** şey, həm də **köhnə** şey,
Sözdən bəhs olunur zaman-zaman hey.
(*N. Gəncəvi*)

Tez-tez yuxuma girir kəndimizin dağları,
Ətirli yamaqları, **nəğməkar** bulaqları.
(*R. Yusifoğlu*)

Daş ürəklərdə yanıb daşları yandırdı muğam,
Kürü ahı ilə qurudub, salı yandırdı muğam.
(*B. Vahabzadə*)

Siz tez solan, mən bir qonaq,
Xan çiçəklər olur torpaq
(*A. M. Azaflı*)

Misralardakı fərqləndirilmiş **pis**, **təzə**, **köhnə**, **ətirli**, **nəğməkar** sözləri qrammatik mənasına görə sifət, **daş**, **xan** sözləri isə qrammatik mənasına görə isimdir. İsim və sifəti yaxınlaşdıran cəhət onların hər ikisinin cümlədə təyin olmasıdır. Lakin sifətin təyin vəzifəsində çıxış etməsi onun əsas xüsusiyyətidir. İsmın təyin rolunda çıxış etməsi isə aşağıdakı xarakterik hallarla bağlıdır:

Birincisi, atributiv isimlər adlıq halda olaraq başqa bir əşyanın əvvəlində gəlir və əlamət, keyfiyyət mənasını bildirir.

Yəni atributivləşərək təyin vəzifəsində çıxış edir. Məs.: **Daş** ürəklərdə yanıb daşları yandırdı muğam... (B.V.) **Xan** çiçəklər olur torpaq... . (A.M.A.) **Qızıl** açar **dəmir** qapıları açar. (A. sözü)

Bu cümlələrdə **daş**, **qızıl** sözləri isimdir, ayrılıqda nə? sualına cavab verir, **xan** ismi titul bildirir; antroponim kimi də işlənir, kim? sualına cavab verir, hər birinin sintaktik vəzifəsi təyindir, atributiv vəzifə daşıyır. **Daş** “ürəklərdə” sözünü, **xan** “çiçəklər” sözünü, **qızıl** “açar”, **dəmir** isə “qapıları” sözünü izah edir, sintaktik sualı hansı? olur. Sintaktik sualın özü cümlə üzvünü şərtləndirən vasitələrdən biridir. Çünki cümlə daxilində sintaktik suala cavab verən, aralarında məna və qrammatik cəhətdən əlaqə olan sözə və ya söz birləşməsinə cümlə üzvü deyilir. Morfoloji sual isə nitq hissələrinə ayrı-ayrılıqda verilən sualdır. **Daş**, **qızıl**, **dəmir** sözləri ayrılıqda nə? sualına cavab olur və isimdir, adlıq haldadır, təyinedici xüsusiyyətə malikdir, özündən sonrakı isimləri təyin edir. Deməli, atributiv isimlər cümlə daxilində təyin vəzifəsində çıxış edərək özündən sonrakı isimlərin maddi əsasını, nədən hazırlandığını bildirir. Həmçinin isim məcazi mənada işlənir, emosionallıq yaradır. Ondan bədii təsvir vasitəsi kimi (epitet) istifadə edilir: daş ürək, xan çinar, alma yanaq, bal dodaq, sədəf diş, büllur buxaq. Məsələn:

Axşam-sabah, çeşmə, sənin başına,

Bilirsənmi, necə canlar dolanır?!

Büllur buxaq, lalə qabaq, ay yanaq,

Şahmar zülfü pərişanlar dolanır.

(A. Ələsgər)

Bu birləşmələrin arasına bənzətmə qoşmalarını da əlavə etmək olar – daş kimi ürək, xan kimi çinar (əzəmətli duruş nəzərdə tutulur), alma kimi yanaq, bal kimi dodaq, sədəf kimi diş, büllur kimi buxaq, lalə kimi qabaq, ay kimi yanaq və s.

Bu sözlər morfolojiyada isim, sintaksisdə isə cümlə üzvü kimi təyin olur.

Atributiv isimlərlə sifətin sualının eyni (hansı?) olması bəzən onlar arasında dolaşılıq yaradan amilə çevrilir. Onları fərqləndirmək üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

1. Atributiv isimlərə (əsasən isimlərin maddi əsasını, nədən hazırlandığını bildirəndə) ismin çıxışlıq halının şəkilçisini artırmaq olar. Məsələn, **daşdan bina, qızıldan üzük, dəmirdən qapı** və s. Lakin **gözəl qız, yaxşı insan** birləşmələrində **gözəl** və **yaxşı** sifətlərinə çıxışlıq hal şəkilçilərini artırmaq olmaz .

2. Atributiv isimlərdən əvvəl **ən, lap, daha, çox** ədatlarını artırmaq mümkün deyildir. Lakin **gözəl qız, yaxşı insan** birləşmələrində həmin ədatları sifətlərin əvvəlinə artırmaq mümkündür. Məsələn, **ən gözəl qız, daha gözəl qız, çox gözəl qız** və yaxud **ən yaxşı insan, daha yaxşı insan, çox yaxşı insan**.

3. Atributiv isimlər xəbər vəzifəsində işləndikdə isim, sifətlər isə sifət məzmununu qoruyub saxlayır. Məsələn: Bu, qızıldır. Qız gözəldir.

Morfoloji sualla sintaktik sualların eyniləşdirilməsi də bəzi çətinliklər yaradır. Bu, onunla bağlıdır ki, morfoloji kateqoriya ilə sintaktik kateqoriya, nitq hissəsi ilə cümlə üzvü

dolaşıq salınır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, morfoloji sual nitq hissələrinə ayrılıqda, təklikdə verilən sualdır. Sintaktik sual isə cümlə üzvünə verilir. Bu cümlə üzvü birləşmə şəklində də ola bilər, tərkib şəklində də və ya nitq hissəsi ilə də ifadə oluna bilər. Bəzən sintaktik sualla morfoloji sual eyni olur, bəzən də ayrı. Məsələn, “Zərif yun köynəyinin üstündən belinə qızıl Qafqaz kəməri bağlamışdı. Beli o qədər incə idi ki, elə bil, heç çörək-zad yemirdi” (*İ.Əfəndiyev*). Bu cümlədə **zərif, yun, qızıl və incə** sözləri necə? (nə cür?, hansı?) sualına cavab verir. Lakin onlardan ikisi (zərif və incə) sifət, ikisi (yun və qızıl) sözləri isimdir. Necə?, nə cür? hansı? sualları sifətin əlamət və keyfiyyət bildirməsi ilə bağlıdır və əsas sualdır. Həm morfoloji, həm də sintaktik sualı eynidir. Ancaq **yun** və **qızıl** sözləri əşya anlayışını bildirir, təklikdə nə? sualına cavab verir. Verilmiş cümlədə **yun** “köynək” məfhumunun maddi əsasını, **qızıl** isə “kəmə” sözünün maddi əsasını, nədən hazırlandığını bildirir, atributivləşərək necə? sualını tələb edir. Demək, necə? sualı həmin sözlərin sintaktik sualıdır, çünki cümlədə adlıq halda olaraq başqa bir ismin əvvəlində gəlib təyin vəzifəsini icra edir. “Qızıl qiymətlidir. Yun insanı isidir” cümlələrində **qızıl** və **yun** sözlərinin morfoloji sualı ilə sintaktik sualı eynidir. Nə qiymətlidir? Qızıl. Nə isidir? Yun. Hər ikisi mübtədadır.

Bu dolaşılıq bəzən substantivləşmə hadisəsində də özünü göstərir.

Adlıq halda olan isimlər qoşmalarla da işləyə bilər və onlarla birlikdə bir cümlə üzvü olur. Xüsusən müqayisə,

bənzətmə semantikasına malik olan **kimi, tək, qədər** qoşmaları qoşulduğu adlıq hallı isimlərlə feli xəbər arasında əlaqələndirici vasitəyə çevrilir və tərz məzmunu yaradaraq cümlənin tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsini icra edir. Məsələn: Çağlamaq istəyirəm dağda **şalalə kimi**, Səpilmək istəyirəm çöllərə **lalə kimi**. (B.Vahabzadə) Dünən mənə öz əlində, Gül gətirən bir gəlin də **Heykəl kimi** dayandı lal. (S.Vurğun) Üzünü döndərə bir sərxoş kimi, Sığallana hərdən bir **tər lan kimi**. (M.P.Vaqif)

Yerdən ayağını **quş kimi** üzüb,

Yay kimi dartınıb, **ox kimi** süzüb,

Yenə öz sürünü nizamla düzüb,

Baş alıb gedirsən hayana, ceyran!/? (S.V.)

Kimi, tək, qədər qoşmaları qoşulduğu adlıq hallı sözlər və birləşmələrlə birlikdə isimlə əlaqələnilib müqayisə təyinin ifadə vasitə kimi də çıxış edir: Məsələn: **Məcnuntək** divanə könlüm dağ-daşı həmdəm bildi. (Z.Abdulla) Səmədəm, hər səhər bulağın üstə **Tovuz kimi** sallanışın yaxşıdı. (A.Səməd) Dindirməyin, qan ağlaram, **Dağlar qədər** dərdim var mənim. (A.Səməd) **Buz kimi** barmaqlar Bənöyüşün yelinində dolana-dolana sığal verdi, sonra da bu zəif barmaqlar ovuc-ovuc südü badyaçaya sağdı. (Ş.Arif) Sonra Əzəmət üzünü yamaca tutdu, **qaya kimi** səs çıxardı, elə də bərkdən-bərkdən “ Bozdar, ha! Bozdar, ha!dedi ki, yanındakılar səksəndilər, mat-mat baxdılar. (Ş.Arif)

Adlıq halda olan isimlər **ilə (-la,-lə), üçün, üzrə, içrə, tək, qədər** qoşmaları ilə də işlənərək onlarla birlikdə xəbər

vəzifəsini də icra edir. Məsələn, Maşallah, boyun boydur ki, lap **çinar kimidir**. (Ş.Arif) Koroğlu tək avazın var, Başı qarlı **dağ kimisən**. (A.Mikayıl Azaflı) Adam var, nur səpər, işıq yandırar, Adam var, fitnəkar **şeytan kimidir**. (A.Mikayıl Azaflı) Mənim davam **aqronomladır**, sizinlə nə işim var? (İ.Şıxlı) və s. Bu cümlələrdə fərqləndirilmiş sözlər xəbər vəzifəsindədir. Qoşmaların qoşulduğu sözlər ismin adlıq halındadır.

Adlıq halda işlənən isimlər **ilə (-la,-lə)**, **üçün** qoşmaları ilə birlikdə tamamlıq vəzifəsini də icra edə bilir. Məsələn:

Sən çıxdın qarşıma **duzla, çörəklə**,

Bağından dərdiyini **güllə, çiçəklə**,

İkiyə bölünməz saf bir **ürəklə**,

Təbrizim, Təbrizim, aman, Təbrizim,

Yox olsun başından duman, Təbrizim. (S.Rüstəm)

Bu, **Qüdrət üçün** də, **Şeyda üçün** də gözlənilməz bir hadisə idi. (M. Hüseyin)

“İlə qoşması bir sistem şəklində (istisnalarla) konkret mənalı isimlərlə vasitəli tamamlıq (balta ilə doğradım, qələmlə yazdım, bıçaqla kəsdim), mücərrəd isimlərlə tərz zərfliyi (məhəbbətlə dedim, cəsarətlə danışdım, ustalıqla soruşdum) vəzifəsində işlənir”. (Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000)

Adlıq hal formal cəhətdən qeyri-müəyyən təsirlik hala oxşayır. Lakin onların arasında əsaslı fərqlər vardır. Təsirlik hal izah ediləndə bu haqda geniş məlumat verilməkdir.

Yiyəlik hal. Yiyəlik haldakı isim sahiblik və ya aidlik məzmunu bildirir. Sahiblik münasibəti əşya ilə əşya və ya sahib şəxslə əşya arasında olur. Bu halda işlənən isim və ya digər adlar qrupuna aid olan nitq hissələri özündən sonra ona məxsus müəyyən bir obyekt, əşya tələb edir və heç vaxt feillə əlaqəyə girmir. Yeri gəlmişkən, statiklik yiyəlik hal üçün də keçərlidir. Çünki yiyəlik halda hərəkət anlayışı yoxdur. Qeyd etdiyimiz kimi, yiyəlik hal aidlik, sahiblik, yiyə anlayışını bildirir. Belə olduğu halda ona mənsub, aid əşyanın işlənməsi zəruriyyəti yaranır. Feil isə əşya məzmunu bildirmir və bu baxımdan yiyəlik halın feillə əlaqəyə girməsi mümkün deyil. Beləliklə, əşya ilə əşya arasında (adla ad) yaranan əlaqə mənsubiyyət kateqoriyasının da meydana çıxmasına təkan verir.

Yiyəlik halda olan söz subyekt, ondan sonra gələn söz isə obyekt bildirir. Məsələn, Vidadinin evi, Vaqifin qoşmaları (bu birləşmələrdə 1-ci tərəflər subyekt, 2-ci tərəflər isə obyekt bildirir). Yiyəlik hal bəzən sahiblik, aidlik məzmunu yox, bölgü, miqdar anlayışlarını ifadə edir. Məsələn, tələbələrin beşi, qızların üçü, gözəllərin çoxu və s. Ona görə də bu cür birləşmələrdə 1-ci tərəfi çıxışlıq halda da işlətmək olar: tələbələrdən beşi, qızlardan üçü, gözəllərdən çoxu.

Yiyəlik hal kimin?, nəyin?, nə? suallarına cavab verir. Yiyəlik hal, əsasən, birləşmə şəklində cümlənin mürəkkəb bir üzvü olur. Məs.: **O dağların başı** qarlı, dumanlı... (Miskin Əli); **Eşqin atəşidir** yanan canımda (Zodlu Abdulla). Əvvəlki cümlədə birinci tərəfi yiyəlik halda olan isim (dağların), ikinci tərəfi III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisini qəbul etmiş isim (baş)

III növ təyini söz birləşməsi yaradaraq cümlənin mürəkkəb mübtədası vəzifəsində çıxış edir. İkinci cümlədə eyni qrammatik formaları qəbul edən birləşmə xəbərlik kateqoriyasının əlaməti ilə (ikinci tərəf) birlikdə xəbər vəzifəsini icra edir. Cümlədəki inversiya poetik məramı, yüksək estetik siqlətə xidmət edir.

Müəyyən yiyəlik halda olan söz ayrılıqda ancaq xəbər ola bilər. Bu da o vaxt olur ki, yiyəlik halda olan sözdən sonra mənsubiyyət şəkilçili söz işlənir. Həmin söz yiyəlik halda olan sözdən qabağa keçir və mübtədə olur. Müqayisə edək:

Bu, Leylanın kitabıdır.

Bu kitab Leylanındır.

Yiyəlik halda olan **Leylanın** sözü xəbərlik şəkilçisini qəbul etdi və cümlədə xəbər vəzifəsində işləndi.

Azərbaycan dilində yiyəlik hal ifadə etdiyi mənaya görə iki yerə ayrılır: müəyyən və qeyri-müəyyən yiyəlik hallar. Müəyyən yiyəlik halın əsas mənası müəyyənlik, konkretlik anlayışlarını bildirməsidir. Müəyyən yiyəlik halın morfoloji göstəricisi **-in (-in, -un, -ün)** şəkilçiləridir. Sonu saitle bitən isimlərə **-n** bitişdirici samiti əlavə edilir (**su** sözünə **-y** bitişdiricisi əlavə olunur). Özündən sonra tələb etdiyi mənsub əşya ilə birlikdə III növ ismi birləşmə yaradır və cümlənin mürəkkəb üzvü olur.

Qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan isim ümumilik, qeyri-müəyyənlik bildirir. Morfoloji göstəricisi yoxdur. Adlıq və təsirlik hallardan fərqli olaraq, qeyri-müəyyən yiyəlik hal heç vaxt feillə əlaqəyə girmir, özündən sonra tələb etdiyi

mənsubiyyət şəkilçili sözdən ayrı işlənmiş, II növ ismi birləşmə kimi formalaşır və cümlənin mürəkkəb üzvü olur. Məs.: **Eşq atəşi** (mübtəda) səngimişdi, az qala (Z.Abdulla); Gül əkdim **ellər bağında** (yer zərfliyi) və s.

İstər II, istərsə də III növ təyini söz birləşmələrinin başlanğıc forması (dağların başı, eşq atəşi, ellər bağı) ismin adlıq halıdır. Mənsubiyyət şəkilçili ikinci tərəf digər hallar üzrə dəyişir, müvafiq qoşmalarla işlənib müxtəlif cümlə üzvü ola bilər. Məs.: Cıgır dağların başına kimi (dək, qədər: məkan hüdudu bildirir) uzanırdı; Eşq atəşi kimi (tək, qədər: müqayisə bildirir) insanı heç nə yandıra bilməz. Bu cür ismi birləşmələrin yiyəlik halda olan tərəfini ayırmaq qoşma ilə əlaqəndirmək mümkün deyil.

Zəngin dil faktları və qrammatik qaydaları yekunlaşdırsaq, məlum olacaq ki, ismin yiyəlik halı (müəyyən və qeyri-müəyyən) özündən sonra mütləq şəkildə mənsubiyyət şəkilçili söz tələb edir, bununla da həm II və III növ ismi birləşmələrin formalaşması üçün əsas yaradır, həm də mənsubiyyət kateqoriyasının meydana çıxmasında vasitə rolunu oynayır.

Məlum qrammatik qaydalar, elmi-nəzəri tədqiqatlar, zəngin dil materialları ilə əldə olunan məntiqi nəticələr yiyəlik halda olan isimlərin qoşmalarla işlənmə bilmədiyini fikrini söyləməyə əsas verir.

Yiyəlik halın şəkilçisi II şəxs mənsubiyyət şəkilçisi ilə omonimdir. Lakin yiyəlik halın şəkilçisi ilə II şəxs mənsubiyyət şəkilçisini fərqləndirmək üçün aşağıdakıları bilmək lazımdır:

1. Yiyəlik halda olan isim cümlədə özündən sonra mütləq başqa bir söz tələb edir. Məsələn, otağın qapısı, Sevdanın köynəyi.

II şəxs mənsubiyyət şəkilçili söz isə təklikdə də işlənir: Sənin kitabın məndədir – Kitabın məndədir.

2. Yiyəlik hala başqa hal şəkilçisi əlavə etmək olmur, mənsubiyyət şəkilçili sözdən sonra isə istənilən hal şəkilçisini əlavə etmək olur. Məs.: Sevdanın çantası, çantasının, çantasına, çantasını, çantasında, çantasından.

3. Yiyəlik halda olan isim təyinedici, mənsubiyyət şəkilçili söz isə təyinolunan xüsusiyyətə malikdir.

Qeyri-müəyyən yiyəlik halda olan isim ümumilik, qeyri-müəyyənlik bildirir, 2-ci növ təyini söz birləşməsinin 1-ci tərəfi kimi çıxış edir, heç vaxt ayrılıqda işlənmir. Məsələn, el gücü, atalar sözü,

Təsirlik hal. Sırf qrammatik hal olan təsirlik hal iş, hal və hərəkətin təsirinə məruz qalan, yəni üzərində iş icra olunan əşyanı bildirir. Əsasən təsirli feil olan cümlələrdə işlənir, yəni təsirli feillərlə idarə olunur. Təsirlik halda olan isim xəbər vəzifəsində çıxış edə bilmir. Bu halın xəbər vəzifəsində ola bilməməsinin əsas səbəbi onun müstəqim obyekt ifadə etməsidir. Obyekt isə həmişə işlə, feillə əlaqədar olaraq meydana çıxır. Bu səbəbdən feil təsirlik hal şəkilçisi qəbul edən adlar qrupuna imkan vermir ki, onun idarəçiliyindən çıxsın, idarə etdiyi obyektlə arasına başqa bir söz daxil olsun. Qoşmanın ismin təsirlik halı ilə işləmə bilməməsi də bu halın xüsusiyyətindən qaynaqlanır. Qoşmalar ismin adlıq, yönlük və

çıxışlıq hallarına qoşularaq onların feillərlə, bəzən də digər nitq hissələri ilə əlaqələnməsinə aktiv xidmət edir. Qoşmalar ismin bu hallarına ona görə qoşulur ki, hal şəkilçilərinin dəqiq ifadə edə bilmədiyi qrammatik və məkani-qrammatik mənanı aydınlaşdırsın, konkretləşdirsın, bu mənalарın ifadə olunmasına xidmət etsin. Təsirlik hal isə birbaşa təsirli feil tərəfindən idarə edilir, yaratdığı qrammatik məna da aydın və dəqiqdir. Bu baxımdan təsirlik halın qoşma ilə işlənməsinə ehtiyac qalmır.

Təsirlik halın morfoloji əlaməti $-i^4$ şəkilçisidir. III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə fonetik tərkibcə oxşardır. Lakin fərqləri də vardır:

1. Təsirlik hal şəkilçili isim hərəkətin təsirinə məruz qalan əşyanı göstərir, III şəxs mənsubiyyət şəkilçisi isə sahib şəxslə mənsub əşya arasında olan münasibəti bildirir. Məsələn, Kitabı götürdüm; Səlimin kitabı;

2. Təsirlik halda olan söz xəbərlik şəkilçisi qəbul etmir, mənsubiyyət şəkilçili söz isə xəbərlik şəkilçisini qəbul edir. Məsələn, Onun ölmüş ruhunu oyadan **ana laylasıdır**;

3. Təsirlik halda olan söz qoşmalarla işlənmir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edən söz isə qoşmalarla işlənir. Məsələn, Onun üzü **səhər günəşi kimi** tər-təmiz və aydın idi;

4. Sonu saitlə bitən isimlərə təsirlik halda **-n**, mənsubiyyət şəkilçisi əlavə edilərsə, **-s** bitişdirici samiti qoşulur. Məsələn, bacı+n+ı; onun bacı+s+ı və s.

Təsirlik hal ifadə etdiyi mənaya görə 2 yerə bölünür: müəyyən və qeyri-müəyyən. Müəyyən təsirlik hal **-i⁴** şəkilçisi qəbul edir. Qeyri-müəyyən təsirlik halın isə şəkilçisi yoxdur və nə?

sualına cavab verir. Qeyri-müəyyən təsirlik, adlıq və qeyri-müəyyən yiyəlik hal zahirən oxşardır.

Oxşar cəhətləri:

- Hər üçünün formal şəkilçisi yoxdur;
- Hər üçü nə? sualına cavab verir.

Fərqli cəhətlərini isə cümlə daxilində əlaqəyə girdiyi sözdən asılı olaraq izah etmək lazım gəlir. Aşağıdakı cümlələrə nəzər salaq:

1) Nizami hər sözü demiş birinci, Qoymamış cilasız qalsın bir **inci**. (Ə.X.Dəhləvi)

2) Dalğıc okeanın dibindən **inci** çıxardı.

3) Bir **inci** saflığı varsa da, su da, Atrıq içiləndə dərd verir o da. (N.Gəncəvi)

Bu cümlələrdəki **inci** sözlərində zahirən heç bir fərq nəzərə çarpmır. Ancaq birinci cümlədə **inci** sözü adlıq haldadır, heç bir sözdən asılılığı yoxdur, xəbər uzlaşma əlaqəsi ilə ona bağlıdır, sintaktik vəzifəsi mübtədadır. Cilasız qalsın – nə? **inci**.

2-ci cümlədə **inci** qeyri-müəyyən təsirlik haldadır. Özündən sonra gələn təsirli feildən (çıxardı) asılıdır. Üzərində iş icra olunan əşyanı bildirir. Əgər felin yanından aralasaq və qabağına təyin artırısaq, müəyyən təsirlik halın şəkilçisini qəbul edəcək: Dalğıc **incini** okeanın dibindən çıxardı. Dalğıc okeanın dibindən **bu incini** çıxardı.

Bu əməliyyatı birinci cümlədə aparsaq, **inci** sözündə dəyişiklik olmayacaq. Sözü adlıq halda olduğu bir daha aydınlaşacaq: Qoymamış cilasız qalsın **bu inci**.

İkinci cümlədəki **inci** sözü üzərində iş icra olunan əşyanı bildirdiyinə görə tamamlıqdır.

Üçüncü cümlədəki **inci** sözü özündən sonra gələn mənsubiyyət şəkilçili sözdən asılıdır (safılığı). Cümlə daxilində ayrılır, cümlənin mürəkkəb mübtədasıdır. Qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır, ümumilik bildirir. Adlıq və təsirlik hallardan fərqli olaraq, qeyri-müəyyən yiyəlik hal heç vaxt feillə əlaqəyə girmir. Çünki yiyəlik hal aidlik, sahiblik, yiyə anlayışını bildirir. Belə olduğu halda ona mənsub, aid olan əşya tələb edilir. Feil isə əşya məzmunu bildirmir və bu baxımdan yiyəlik hal feillə əlaqəyə girmir. Qeyri-müəyyən yiyəlik hal heç vaxt özündən sonrakı mənsubiyyət şəkilçili sözdən ayrı işlənmir və cümlənin mürəkkəb üzvü olur.

Qeyri-müəyyən təsirlik halla adlıq hal arasındakı əsaslı fərqi yekunlaşdırsa, aşağıdakı nəticəyə gəlmiş olarıq:

1. Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim ancaq xəbəri təsirli feillə ifadə olunan cümlədə, adlıq halda olan söz isə həm təsirsiz, həm təsirli feli xəbərli, həm də ismi xəbərli cümlələrdə işlədilir. Məsələn,

1. Asim məqalə yazır (təsirli feil).
2. Asim gülür (təsirsiz feil).
3. Kitab bilik mənbəyidir (isim xəbər).

2. Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan sözlə feil arasında idarə əlaqəsi, adlıq halda olan sözlə feil arasında uzlaşma əlaqəsi mövcuddur.

3. Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan söz qoşma ilə işlənmiş, adlıq halda olan söz isə qoşma ilə işlədilir: **Günəş tək** hər çıxanda səhərdən, Alırsan Vaqifin əqlini sərdən. (M.P.Vaqif)

4. Qeyri-müəyyən təsirlik halda olan söz xəbər vəzifəsini icra etmir, çünki üzərində iş icra olunan, təsirə məruz qalan əşyanı bildirir, adlıq halda olan söz isə xəbər kimi çıxış edir. Məsələn, **Eşqdır** mehrabı uca göylərin, Eşqsiz, ey dünya, nədir dəyərin?! (N.G.)

5. Qeyri-müəyyən təsirlik və adlıq halda olan isim cümlədəki sintaktik vəzifələrinə görə də fərqlənir. Adlıq halda olan isim cümlədə mübtədə, təyin və xəbər, qeyri-müəyyən təsirlik halda olan isim isə ancaq qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Məs.: **Daş** yonacaq, **ev** tikək (daş və ev qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqdır, nə? sualına cavab verir).

Daş binalar qışda isti olur (daş hansı? sualına cavab verir və təyindir).

Daş düşdüüyü yerdə ağırdır (daş nə? sualına cavab verir və mübtədədir).

Onun atdığı **daşdır** (daşdır sözü nədir? sualına cavab verir və adlıq haldadır, cümlədə ismi xəbərdir).

İsmin təsirlik halına çox zəngin nitq hissəsi olan felin təsirli və təsirsizlik xüsusiyyətinin şərhində də müraciət etməli olacağıq. Təsirli feil özündən qabaq gələn sözün təsirlik halda olmasını tələb edir. Məsələn, məktubu (nəyi?) oxudu, inşanı (nəyi?) yazdı. Təsirli və təsirsiz feillərin yaxşı dərk edilməsi

ismin hallarını, xüsusən təsirlik halını nə dərəcədə bilməkdən asılıdır.

Məkani-qrammatik hallar

Yönlük hal. Bu halın mənası vasitəli obyekt, yəni işin yönəldiyi şəxs və əşyanı ifadə etməkdən ibarətdir. Bəzən isə hərəkət və əşyanın çatacağı son nöqtəni bildirir. Yönlük halda olan isim cümlədə feli, bəzən də ismi xəbərlə idarə olunur. Bu halın morfoloji əlaməti -a (-ə- ya,-yə) şəkilçisidir. Kimə?, nəyə?, haraya? suallarına cavab olur. Yönlük halda olan sözlər və birləşmələr əşya, obyekt bildirdikdə cümlədə vasitəli tamamlıq, zaman, məkan məzmunu bildirdikdə isə cümlədə zərflik vəzifəsini icra edir. Məs.: Canını verdi Nəsimi çün **saçın zəncirinə...** . (İ.N.) Yarəb, **zəmanə həqqinə** mən neylədim ki, Ol məndən cəfavü cövr ilə ayırdı yarımı. (İ.N.) Vuruldum o gün ki **şerə, sənətə**, Unutdum sevdiyim əyləncələri. Aşiqəm **insana** və **təbiətə**, Əlim qələm tutub yazandan bəri. (S.V.) Sar gəlsin **dağa** dolsun, Bülbüllər **bağa** dolsun... . (Bayatı) Atlı **xanəgahın həyətinə** çatdı. Xanəgahda çoxlu dərviş, tacir, cürbəcür yol adamları gördü. (F.K.) Yağ, ey yağış, fikrim kimi, hissım kimi, Yaxın, uzaq **ellərə** yağ. (M.M.) Hər şeyi unudaraq **Kürün** sakit **qıltısına** qulaq asdı. (İ.Ş.) Olmazmı öz torpağımızdan bir az **kasıblara** verək? (İ. Ş.) Yayda **yaylağa** getdik, El köçüb, dağda nə var? (Bayatı)

Əzizim, **gülə** bənzər,

Qönçəyə, gülə bənzər.

Yardan gileylənən yar

Dərdli **bülbülə** bənzər.

(Bayatı)

Bu nümunələrdə **saçın zəncirinə, zəmanə həqqinə, Kürün sakit qıjultısına** birləşmələri, **şərə, sənətə, insana, təbiətə, kasıblara, gülə, qönçəyə, bülbülə** sözləri ismin yönlük halında olub, qeyri-müstəqim obyekt bildirir və vasitəli tamamlıq vəzifəsində çıxış edir. Misallarda yönlük halda olan **dağa, bağa, ellərə, yaylağa** sözləri, **xanəgahın həyatınə** birləşməsi isə hərəkətin yönəldiyi məkan anlayışını ifadə edir və cümlənin yer zərfliyidir.

İsmin yönlük halında olan sözlərin vasitəli tamamlıq və yaxud yer zərfliyi vəzifəsində çıxış etməsi daha çox onların semantikasına ilə əlaqədardır. Sözlər həqiqi mənada əşya, obyekt məzmunu bildirdiyi kimi, məkan məzmunu da ifadə edir. Həmçinin ismin yönlük halını idarə edən feillərin də həmin sözlərin sintaktik vəzifəsinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rolu vardır. Məsələn, Şər qarışanda **karvansaranın həyatınə** çatdıq. (F.K.) Heyvanlar və quşlar çay boyundakı qamışlıqlardan və Samux meşəsindən **uzaqlara** qaçırdılar. (İ.Ş.) O, sahilə oturub saatlarla **dənizə** baxırdı. Söhrab Tahirin ürəyi qübarlananda **Savalan dağına** tamaşa edərdi.

Birinci cümlədə ismin yönlük halında olan birləşmə **karvansaranın həyatınə** (III növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi yönlük halındadır) yer zərfliyidir, haraya? sualına cavab verir. Çatdıq – haraya? **Karvansaranın həyatınə. Çatdıq** feli dinamik feildir və obyekt yox, hərəkətin icra olunduğu məkan tələb edir. İkinci cümlədə **qamışlıqlardan** sözü yer zərfliyidir, baxmayaraq ki, **qamış** konkret əşya

anlayışını bildirir. Lakin **-lıq** şəkilçisi sözə yer, məkan məzmunu qazandırmışdır, **qaçırdılar** feli haradan? sualını tələb edir, hərəkətin çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirən söz istəyir. **Qamışlıqlardan** sözü **qamışlar olan yer** kimi başa düşülür. Eləcə də **Samux meşəsindən** sintaktik vahidi də haradan? sualına cavab verir, yer zərfliyidir, hərəkətin çıxış, başlanğıc nöqtəsini bildirir. **Qaçırdılar** – haraya? **Uzaqlara**. İsmın yönlük halında işlənmiş **uzaqlara** sözü də yer zərfliyidir, mücərrəd bir məkan bildirir. Hər üç vahidin (qamışlıqlardan, Samux meşəsindən, uzaqlara) dinamik feil tərəfindən idarə olunması, məkan, yer tələb etməsi onların cümlədə yer zərfliyi olmasını şərtləndirir. Üçüncü və dördüncü cümlələrdə **dənizə** sözü və **Savalan dağına** II növ təyini söz birləşməsi yönlük hal şəkilçisi ilə işlənib, lakin yer, məkan yox, obyekt məzmunu bildirir, konkret əşya kimi təsəvvür edilir – tamamlıqdır. Haraya? sualını vermək mümkündür: **baxır** – haraya? **Dənizə**. **Tamaşa edir** – haraya? **Savalan dağına**. Lakin hər iki cümlənin xəbəri statik feildir, ona görə də məkan, yer deyil, obyekt tələb edir. Nəyə baxır? **Dənizə**. Nəyə tamaşa edir? **Savalan dağına**. Ancaq dinamik feillər məkan tələb edir (əvvəlki cümlələrə bax).

Yönlük hal əsas mənası ilə yanaşı, bir sıra əlavə mənalar: əşyanın çatacağı yeri, son nöqtəni, istiqamət, səbəb, məqsəd, müqayisə, məlumatın mənbəyi, zaman, ziddiyyət və sairəni bildirir. Bu mənaların bir çoxunun yaranmasında **qədər, dək, -can,-cən, sarı, tərəf, kimi, görə, doğru, qarşı, dair, aid, məxsus, nisbətən** və s. qoşmalar yaxından iştirak edir.

Qoşmalar yönlük halda olan sözlərdə və birləşmələrdə daha dəqiq mənalara yaradır. Nümunələrə nəzər salaq:

Anam Bakıdan həsrətlə ayrıldı, **Təbrizə kimi** arxaya boylana-boylana getdi. (S.T.) Yaralını **evəyə** aparmaq qərarına gəldi. **Həyatə qədər** kürəyində gətirdi, lakin daha dizləri sözünə baxmadı, elə yaralı ilə birlikdə yığılıb qaldı. (M.İ.) Hər gün yerindən qalxar, Zərnişanı izləyər, **bulacağın** arxasınca gedərdi. **Rüxün gülzarına qarşı** qızardı məğribin rəngi. (C. Həqiqi) **Güli-rüxsarına qarşı** gözümdən qanlı axar su, Həbibim, fəslə-güldür bu, axar sular bulanmazmı?! (M.Füzuli) **Yamanlığa qarşı** yaxşılıq hər kişinin işidir. (A. sözü) Bir dözmüsən, bir də döz, Gələn **payıza kimi**. (Bayatı) Mən karvan sarbanıyam, Gedirəm **dərdə sarı**. (Bayatı) Asta səslə danışan qaraltılar **Araz çayına tərəf** buruldular. (Y.V.Ç.) Hamının yaxşı görə bilməsi və səsinin aydın çatması üçün **minbərin** ən uca **pilləsinə doğru** getməyə başladı. (Ə.C.) Yavaş-yavaş enə-enə düz **Əzəmətə sarı** yönəldi. (Ş.A.)

Nümunələrdə ismin yönlük halında işlənmiş **Təbrizə, həyatə, bulğa, rüxün gülzarına, güli-rüxsarına, yaxşılığa, payıza, dərdə, Araz çayına, minbərin pilləsinə, Əzəmətə** söz və söz birləşmələrinin cümlə daxilindəki semantikasında, sintaktik vəzifəsində qoşmaların rolu inkaredilməzdir.

Qoşmaların qoşulduğu sözlərə müəyyən məna çaları verdiyi, bəzən eyni qoşmaların omonimlik xüsusiyyəti daşıyaraq fərqli məzmunlara malik olduğu faktları bizə məlumdur. Qoşmalardakı bu cəhətlər sintaktik səviyyədə fərqli vəzifə yarada bilər. Bəzən sözün özünün məzmununda olan semantika ilə, qoşmanın

məzmunu arasında uyğunsuzluq olmur və hər iki halda həmin sözlər eyni sintaktik vəzifə daşır. Məsələn: **Axşama hamı bizdə olacaq.** Cümlədə yönlük halda olan **axşama** sözü zaman zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Əgər cümlədə **axşama** sözü **kimi** qoşmasını əlavə etsək, yenə də həmin söz qoşma ilə birlikdə zaman zərfliyi vəzifəsini icra edəcək: **Axşama kimi hamı bizdə olacaq.** Deməli, sintaktik vəzifə eynidir. Fərq qoşmanın yaratdığı zaman hüdudundadır. Lakin bu heç də o demək deyil ki, qoşma qoşulduğu sözün sintaktik vəzifəsini dəyişmir.

Qoşma istənilən sözlərə qoşulmur, çünki onları əlaqələndirən semantik yaxınlıq olmalıdır. Semantik yaxınlıq əlaqələnmə sözlərinin həm daxili məzmunu, həm onların birlikdə ümumi semantikasi ilə bağlı yaranır. Verdiyimiz nümunədə biz bunun şahidi olduq. Belə ki, “axşam“ və “kimi“ qoşmasının əlaqələnməsi ümumi zaman hüdudunun meydana çıxmasını şərtləndirdi. Zaman məzmunu “axşam“ sözünün fərdi semantikasında olsa da, zaman hüdudu yoxdur. Zaman hüdudu yaradan **axşam** zərfinə artırılan yönlük hal şəkilçisidir. Qeyd etdik ki, yönlük hal hərəkətin yönəldiyi şəxsi, əşyanı, hərəkətin istiqamətini, hərəkətin çatacağı son nöqtəni, zaman və məkan hüdudunu bildirir. Demək, zaman məzmunu **axşam** zərfinin daxili semantikasında olsa da, zaman hüdudu qrammatik forma ilə, yəni yönlük halla (-a) yaransa da, **kimi** qoşmasının həmin sözlə əlaqələnməsi zaman hüdudunu daha konkret edir, onu dəqiqləşdirir.

Kimi qoşması yalnız zaman hüdudunu deyil, həm də məkan hüdudunu dəqiqləşdirir. Bu zaman **kimi** qoşması daxili, fərdi semantikasında yer, məkan anlayışı olan sözlərlə əlaqələnir, yəni yönlük halda olan isimlərə qoşulur. Məs.: **Yaylağa maşınla gedəcəyik.** Cümlədə “ yaylağa ” haraya? sualına cavab verir və sintaktik vəzifəsi yer zərfliyidir. “ Yaylaq ” leksik vahidinin semantikasında yer, məkan anlayışı qabarıq şəkildə hiss olunur, məkan hüdudunu isə yönlük halın şəkilçisi formalaşdırır. Əvvəlki nümunədə yönlük hal zaman zərfinə əlavə olunaraq zaman hüdudunu, bu cümlədə isə məkan mənalı ismə artırılaraq məkan hüdudunu şərtləndirir. Əgər bu cümləyə **kimi** qoşması əlavə edilsə, o, məkan hüdudu anlayışını konkretləşdirər, mənanı qüvvətləndirər: **Yaylağa kimi maşınla gedəcəyik.** Qoşma əlavə edilmiş hər iki cümlədə qoşmalı birləşmələrin sintaktik vəzifəsi zərflilik olsa da, semantik məna növünə görə fərqlidir. Birincisi zaman zərfliyi, ikincisi yer zərfliyidir.

Onu da qeyd edək ki, fərdi, daxili semantikasında yer, məkan məzmunu olmayan xüsusi isimlərə yönlük hal şəkilçisi ilə qoşma əlavə olunarsa, o zaman həmin birləşmə də yer zərfliyi vəzifəsini icra edə bilər. Əvvəlki sətirlərdə nümunə kimi verdiyimiz bu cümləyə nəzər salaq: Yavaş-yavaş enə-ene düz **Əzəmətə sarı** yönəldi. (Ş.A) **Yaylaq** sözündən fərqli olaraq, **Əzəmət** xüsusi isminin leksik semantikasında yer, məkan anlayışı yoxdur. Bu dil vahidinə həmin mənanı qazandıran təklildə yönlük halın qrammatik forması deyil. Çünki yönlük halla işlənən **Əzəmətə** sözü kimə? sualına cavab

verər: Uşağı Əzəmətə verdi – kimə? Əzəmətə. Cümlənin vasitəli tamamlığı olur. Onu idarə edən xəbərin ifadə vasitəsi statik feildir. Əvvəlki cümlədə Əzəmətə sözü təklikdə yox, yönlük hal + qoşma + dinamik feillə ifadə olunan **yönəldi** xəbəri ilə birlikdə istiqamət məzmunu qazanır və cümlənin yer zərfliyi vəzifəsini icra edir. Deməli, bu cümlədə istiqamət məzmununun yaranmasının əsas yükü qoşmanın üzərinə düşür, dinamik feil də ona təkan verir. “Yaylağa kimi maşınla gedəcəyik” cümləsində isə qoşma əvvəlki sətirlərdə qeyd etdiyimiz kimi, məkan mənasını qüvvətləndirir və ona son hüdud məzmunu qazandırır.

Kimi qoşması kəmiyyət hüdudunu da bildirir. Bu zaman “kimi” qoşması (sinonimi qədər) əsasən, konkret mənalı isimlərlə əlaqələnir. Məs.: **Dizə kimi qar yağmışdı.** Əvvəlki cümlələrdən fərqli olaraq, bu cümlədə **kimi** qoşmasını işlətməmək qeyri-mümkündür. Qoşmanı işlətməsək, cümlə belə alınacaq: Dizə qar yağmışdı. Göründüyü kimi, cümlədə məntiqi əlaqə yoxdur. Qoşma bu nümunədə də yönlük halda olan sözlə əlaqələnib. Burada da hüdud anlayışını yönlük hal şərtləndirir, lakin **kimi** qoşması kəmiyyət hüdudunu, ölçü miqyasının son nöqtəsini formalaşdırır. Qoşma idarə etdiyi **dizə** sözü ilə birlikdə kəmiyyət zərfliyi (nə qədər?) vəzifəsini icra edir. Əgər bu qoşma cümlədə işlənməsə idi, **diz** sözünün leksik mənası onun kəmiyyət zərfliyi vəzifəsini icra etməsi üçün yetərli olmazdı. Bu da onu göstərir ki, cümlə üzvlərinin formalaşmasında leksik mənalı söz əsas baza olduğu kimi, qoşmalı birləşmələrin də müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu haqda

“Qoşma” mövzusunun tədrisində geniş elmi-nəzəri məlumat veriləcəkdir.

Yerlik hal. Bu haldakı isim və ismi birləşmələr üçün, hal, hərəkətin icra olunduğu yeri, əşyanın tutduğu sahəni, müəyyən bir xüsusiyyətin, hal-vəziyyətin yerləşdiyi əşyanı, obyektı bildirir və ya əşyanın yerini göstərir. Bu halın morfoloji əlaməti -da(-də) şəkilçisidir. Kimdə?, nədə?, harada? suallarına cavab verir. Məs.:

Ovçuda aman olur,
Əlində kaman olur.
Oxlama, yar könlümü,
Ox dəysə, yaman olur. (Bayatı)

Soyuq **divarlarda** güllə nişanı...
Didir, parçalayır insan insanı. (S.Vurğun)

Dağ döşündə nərgizlər,
Bənövşələr, nərgizlər,
Bura bir tər lan qonub,
Göldə sonanı gözlər. (Bayatı)

Bu gecə bütün **evlərdə** söhbət ancaq bircə məsələ üstündə idi: görəsən, bizim **kənddə** də qəhrəman adını alan çıxıb bilər ? (Ş.A.) Mahmud Məryəmin əynindəki **donda** bir ilan soyuqluğu hiss etdi. (Elçin) **Parlaqlıqda, dirilikdə** gözləri eynən Bəbirin gözlərinə oxşayırdı. (İ.Məlikzadə) Şair yenə həmin **bağçada,**

yenə həmin o qoşa **sərv ağaclarının altında** unudulmaz
Afaqının yadigarı Məhəmmədlə oturmuşdu. (H.A.)

Bu misallarda ismin yerlik halında işlənmiş **dağ döşündə, göldə, evlərdə, kənddə, bağçada, sərv ağaclarının altında** söz və söz birləşmələri məkan məzmununa malikdir, əşyanın yerləşdiyi yeri, sahəni bildirir və harada? sualına cavab verir. Sintaktik vəzifəsi yer zərfliyidir.

Digər misallardakı **ovçuda** kimdə? sualına; **əлиндə, divarlarda, donda** nədə? sualına; **parlaqlıqda, dirilikdə** sözləri isə həm nədə?, həm də vasitəli tamamlığın nə barədə? sualına cavab verir. Yerlik halda işlənmiş bu sözlərin hər biri cümlənin vasitəli tamamlığıdır.

Yerlik hal həm ismi xəbərli, həm də təsirsiz feillə ifadə olunan feli xəbərli cümlələrdə işlənir. Məs.: Əzəmətin uşaq bədəni büzüşüb açıldı; **əlinin altında** Toxmazın sifətini hiss elədi. (Ş.A.) **Kənddə** hamı onun qoçaqlığından danışır. (İ.Şıxlı) Gecədən xeyli keçmiş **kəndin aşağısında** itlər hürüşdü. (İ.Ş.) Şikəstə **evdə** darıxırdı, əlini ağdan-qaraya vurmurdu. Təkcə **çöldə, işdə** başı qarışırdı. (İ.M.) Əzəmətin indiyə qədər görmədiyi bu sehirlə aləm **gözlərinin önündə** açıldı. (Ş.A.)

Baharda xəzəl olmaz,
Yar yardan bezar olmaz.

Dəryada gəməm qaldı,
Biçmədim, zəməm qaldı....

Ağ dəvə **düzdə** qaldı,
Yükü **Təbrizdə** qaldı.
Oğlanı dərd apardı,
Dərmanı **qızda** qaldı. (Bayatı)

Bu nümunələrdə yerlik halda olan sözlər və birləşmələr feillərlə idarə olunmuşdur:

əlinin altında	hiss elədi
kənddə	danışır
kəndin aşağısında	hürüşdü
evdə	darıxır
çöldə	başı qarışırdı
işdə	başı qarışırdı
gözlərinin önündə	açıldı
baharda	olmaz
dəryada	qaldı
düzdə	qaldı
Təbrizdə	qaldı
qızda	qaldı

İsmin yerlik halında olan sözlər və birləşmələr ismi xəbərlə də əlaqələnir və idarə olunur. Məs.:

Dağlarda qar incidir,
Gülləri xar incidir...
Göydə ulduz əllidir,
Yüz deyil, düz əllidir...

(Bayatı)

Üzündə göz izi var,
Sənə kim baxdı, yarım? (Bayatı)

Yerlik halda olan isim bəzən cümlənin əvvəlində gəlir (verilmiş nümunələrə baxın). Bu hal onu idarə edən sözlə başqa hallara nisbətən zəif əlaqələnidir. Əsas funksiyasından başqa, bir sıra məna variantlarına da malikdir. Əsasən, məkan məzmunu bildirir, bəzən zaman anlayışı yaradır, bəzən də əşyanı daxili və xarici əlamətlərə görə təyin edir.

Yerlik halın digər məna variantlarını izləyək:

1. Zaman anlayışı yaradır: Payızda günlər qısalır;
2. -lıq4 şəkilçisi ilə işlənib yenə də zaman anlayışı yardır: Cavanlıqda can saxla, qocalıqda abır-həya;
3. Bu halda olan isim prosesin, əşyanın hal-vəziyyət və tərzini bildirir, bu zaman ondan qabaq təyinedici söz gəlir: Şəmsiyyə ağ ipək paltarda onu qarşıladı;
4. Əşyanı daxili və xarici əlamətlərə görə təyin edir: Hünərdə, namusda anasına daha çox bənzəyirdi.

Yerlik halın tabe olduğu sözlə bilavasitə əlaqələnməsi (zəif olsa da), statik xarakteri onun qoşma ilə idarə olunmasına imkan vermir. Yönlük hala qoşulan qoşmaların yaratdığı məzmundan danışarkən qeyd etdik ki, qoşmaların mənasında bir mütəhərriklik, dinamiklik var, yəni işin icrasının dəqiq zamanını, zaman məsafəsi ilə son hüdudunu, işin başlanğıc nöqtəsini, istiqaməti, hadisənin səbəbini, məsafə və kəmiyyət hüdudunu aydın ifadə edə bilir, müqayisə, bənzətmə və s. bildirir. Bu cür dinamiklik onun statik xarakterə malik yerlik halla işlənməsinə mane olur.

Çıxışlıq hal. Bu halın əsas mənası iş, hal, hərəkət və əşyanın çıxış nöqtəsini göstərməkdən ibarətdir. Morfoloji

əlaməti -dan, -dən şəkilçisidir. Kimdən?, nədən, haradan? suallarına cavab verir. Bu hal iş, hərəkətin başlanğıc nöqtəsi, işin mənbəyi, səbəb, müqayisə, zaman, seçilmə, istisnalıq, topluluq, maddilik və s. məzmunları bildirir, əşyanı daxili və xarici əlamətlərə görə təyin edir. Məs.:

Candan çıxarmazam, ey can, xəyalını. (İ.Nəsimi)
Qəmindən dərddə düşdüm, qılmadın tədbiri-dərmanım.
(M.Füzuli) Necə dəxli yoxdur, bura **dədə-babadan** bizim kənd camaatımızındır. (İ.Şıxlı)

Çıxışlıq halda olan isimlər **ötrü, bəri, savayı, özgə, ayrı, əlavə, qeyri, sonra, əvvəl** qoşmaları ilə də işlənir, müxtəlif mənə çalarları – fərqlənmə, seçilmə, zaman və s. bildirir. Məs.:Var bu **cahandan özgə** bizim bir cahanıımız,

Surət bu aləm oldu bizə, ol məkanımız. (İ.N.) **Axşamdan bəri** onu görən olmamışdı. (İ.Ş.) Dərstdən başqa nə işin ola bilər? (danışıqdan)

Çıxışlıq halda olan sözlər cümlədə vasitəli tamamlıq, zərflik və xəbər olur. Məs.: Çox keçmişəm bu **dağlardan**, Durna gözlü **bulaqlardan**. ... Ayrılarımı könül **candan**?! (S.V.) İpək tora halqa salma **dəmirdən**. (A.A.) **Qorxudan** gözləri hədəqədən çıxmışdı. (Ə.V.)

Xəbərlik kateqoriyası və morfoloji əlamətləri

Xəbərlik kateqoriyası sözlər arasında əlaqə yaratmaqda çox mühüm rol oynayır. Bu kateqoriyanın mühüm bir cəhəti ondan ibarətdir ki, əksər nitq hissələrini əhatə edir. Ancaq həmin nitq hissələrinin xəbər olması üçün müəyyən morfoloji əlamət lazımdır. Nitq hissələrinin sonuna artırılan xəbərlik şəkilçiləri

hər hansı bir hökmü təsdiq və inkar edir. Beləliklə, xəbərlik şəkilçisinə belə bir tərif vermək mümkündür: Cümlədə hər hansı bir hökmü təsdiq və inkar etmək məqsədi ilə sözlərin sonuna artırılan şəkilçilərə xəbərlik şəkilçiləri deyilir.

Xəbərlik şəkilçiləri xəbərin hansı şəxslə ifadə olunduğunu müəyyənləşdirir, mübtədaya aid olan hadisə, hökm, hal-vəziyyəti meydana çıxarır. Yəni mübtədə ilə xəbər arasındakı uzlaşma əlaqəsi məhz xəbərlik şəkilçisi vasitəsilə reallaşır. Cümlədə haqqında danışılan neçənci şəxsdirsə, xəbər də həmin şəxsin əlaməti ilə bitməlidir. Deməli, cümlədə hökmün ifadəsi xəbərlik şəkilçisi olmasa, mümkün deyil. **Mən insanam** cümləsində **-am** şəkilçisi olmasa, **mən insan** sözləri nə cümlə yaradar, nə də mənalı bir hökm ifadə edər. Bu da onu deməyə əsas verir ki, xəbərlik kateqoriyası şəkilçiləri də şəxslərə görə bölünür və hər hansı bir hökmün şəxsə münasibətini bildirir.

Mənsubiyyət kateqoriyasında olduğu kimi, xəbərlik kateqoriyasında da iki tərəf vardır: subyekt və ona aid olan predikat: Biz insanıq, Siz insansınız və s.

Mənsubiyyətdə olduğu kimi, I və II şəxslərdə subyekt yalnız əvəzliliklərlə, III şəxsə də həm əvəzlik, həm də isimlərlə ifadə olunur.

Bəzi məqamlarda subyektin ayrıca sözlə ifadəsi olmaya da bilər. Şəxs sonluğu ilə onu asanlıqla müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn: Mən insanam – insanam.

Adlara əlavə edilən xəbərlik şəkilçiləri bunlardır:

I şəxsin tək samitlə bitən isimlərdə **-am** (-əm), saitlə bitənlərdə **(y)** bitişdirici samiti artırılır. Məs.: Mən **ışığam**,

qaranlığın qənimi... . (R.R.) **Koroğluyam**, iş bitirərəm, Səni dünyadan itirərəm... . (“Koroğlu”)

I şəxsin cəmi samitlə bitənlərdə **-ıq4**, saitlə bitənlərdə (y): Biz **düşmən**ik sizin insan əti yeyən ikibaşlı qartalınıza (C.C.).

II şəxsin təkində **-san (-sən)**, cəmində **-sınız, -sınız, -sunuz, -sünüz**: Vallah, **oğulsan**, Kəlbi Kəhərə yamanca divan tutdun. (Ş.A.) Siz **tələbəsiniz**, həm də bizə **qonaqsınız**. (M.S.)

III şəxsin təki **-dır, -dir, -dur, -dür**, cəmi **-dır+lar** morfoloji əlamətləri ilə formalaşır.

Şifahi nitqdə **-dır -dir, -dur, -dür** xəbərlik şəkilçisinin axırıncı ünsürü (**r**) tələffüz edilmir. Bu fakta bayatılarda, aşıq ədəbiyyatında daha çox rast gəlmək mümkündür. Nümunələrə nəzər salaq:

Qadir allah, sənin kərəmin **çoxdu**,
Tənəli söz xəncər, **nizədi, oxdu**.
Qardaşın qardaşa vəfası **yoxdu**,
Qardaşı qardaşa möhtac eyləmə.

(Qurbani)

Geydiyim igid **kürküdü**,
Dünya Süleyman **mülküdü**,
Dövlət ki var, əl **çirkidi**,
Şad ol, könül, nə mələlsən?

(“Koroğlu”)

Xəbərlik kateqoriyasının inkarı **deyil** sözü ilə formalaşır və xəbərlik şəkilçisinin morfoloji əlaməti deyil sözünün üzərinə əlavə olunur. Məs.: Sən **elçi deyilsən**, sən göndərənsən (N.G.)

Xəbərlik kateqoriyası zaman etibarilə iki müstəvidə (indiki və keçmiş zaman) ifadə olunur. Bəzən üslubi cəhətdən bütün zamanlara da aid edilir. Məs.: Adam, var, adamların naxışdır. (A.T.) Bu gömgöy göyün altında onlar tamam tək imiş. (Ş.A.)

Xəbərlik şəkilçiləri bir çox hallarda kəmiyyət və fele artırılan şəxs şəkilçiləri ilə qarışdırılır. Səbəb isə bunların bəzən şəxs, bəzən xəbərlik şəkilçisi adlandırılmasıdır. Ə.Tanrıverdi “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” əsərində bu haqda yazır: “Qeyd etdiyimiz kimi, xəbərlik və şəxs kateqoriyalarının şəkilçiləri eynidir. Həm də hər iki kateqoriyanın morfoloji göstəriciləri şəxs əvəzlilikləri əsasında yaranmışdır (-q, -k, -dır istisna olunmaqla). Belə ki, qədim türk və Azərbaycan yazılı mənbələrində şəxs əvəzliliklərinin feillərdən, həm də isim və isimləşə bilən sözlərdən sonra məhz şəxs şəkilçisi vəzifəsində işlənməsinə rast gəlinir: “Orxon-Yenisey” abidələrində – tutar mən = tuturam. Külüg tirig bən+Külüg tirigəm; M.Kaşğarinin “Divan”ında – mən tənqrigə sığınur mən = mən tanrıya sığınırım, mən kayda mən = mən hardayam, türk mən = türkəm. Kişvərinin “Divan” ında: görürmən – görürəm. Hər gecə duşumdə görürmən pərişan zülfünü... xəstə mən = xəstəyəm. O gözi bimardin ayru gəribü xəstəmən” (s. 204-205).

Şəxs və ya xəbərlik kateqoriyası yaranış etibarilə isim və feillərlə bağlıdır. Məlumdur ki, feil iş, hal və hərəkət bildirir. Hər hansı bir iş, hal və hərəkət müəyyən zaman daxilində icra olunur. Zaman kəsirlərində görülən işlər də müəyyən şəxslərə aid olur. İş və hərəkətin şəxsə olan münasibəti müəyyən

morfoloji əlamətlərlə təzahür etdirilir ki, bu morfoloji əlamətlər də ayrı-ayrı şəxsləri göstərən şəxs kateqoriyası şəkilçilərindən ibarətdir. Şəxs kateqoriyası feillə ifadə olunan hərəkətin həmin iş, hal və hərəkəti icra edən şəxsə münasibətini bildirir. Daha doğrusu, şəxs kateqoriyası xəbərin mübtədaya olan münasibətini müəyyənləşdirir. Bu kateqoriya qeyd etdiyimiz kimi, adlar qrupuna da aiddir. Məs.: **Mən müəlliməm. Mən gedirəm; Sən insansan. Sən alırsan** və s. Bu cümlələrin xəbərlərindəki şəkilçiləri müqayisə etsək, heç bir fərq görmərik. Sadəcə olaraq, 1-ci cümlələrdə I şəxsin təkli, 2-ci cümlələrdə II şəxsin təklinin şəkilçilərinin işləndiyini görürük. Mübtədə ilə xəbər arasındakı münasibət, sintaktik əlaqə (uzlaşma) yalnız bu şəkilçilər vasitəsilə reallaşır. Lakin **Mən müəlliməm. Sən insansan** cümlələrində şəkilçi adlara artırılaraq hökmün şəxsə münasibəti bildirməyə xidmət göstərsə, **Mən gedirəm. Sən alırsan** cümlələrində hərəkətin onu icra edən şəxsə münasibətini ifadə edir.

Yeri gəlmişkən, ismin kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji əlamətlərindən olan **-lar (-lər)** şəkilçisi də felin şəxs kateqoriyasının əlaməti olan (III şəxsin cəmi) **-lar-lər** şəkilçisi ilə bəzən qarışıq salınır. Məs.: **Oğullar atalarını bəyənmişlər.** Hər bir sözdə eyni fonetik tərkibə malik olan şəkilçi morfem işlədilmişdir. **Oğullar** – isimdir; kim? sualına cavab verir; sadədir; ümumidir; cəmdədir; adlıq halındadır; sintaktik vəzifəsi mübtədədir; atalarını – isimdir; kimi? sualına cavab verir; sadədir; cəmdədir və s.; **bəyənmişlər** – feildir; nə edirlər? sualına cavab verir; sadədir; təsirlidir; inkardadır; məlum

növdədir; xəbər şəklinin indiki zamanındadır; III şəxsin cəmindədir; sintaktik vəzifəsi xəbərdir.

Eyni fonetik tərkibə malik olan şəkilçi birinci və ikinci sözlərdə cəmlilik yaradır, əşyanın çoxluğunu (oğullar, atalarını qrammatik cəhətdən əşya məzmunu bildirir), axırını isə feillərdə III şəxsin cəmini ifadə edir. Məlumdur ki, felin təsriflənən formaları şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir. “Bəyənmişlər” felindəki **-lər** şəkilçisi III şəxsin cəmini ifadə etdiyi kimi, xəbərin mübtəda ilə uzlaşma əlaqəsinin (kəmiyyətə və şəxsə görə) də əsas morfoloji göstəricisidir. Bu zaman onları cəm şəkilçisi adlandırmaq olmaz. Bu şəkilçi isimlərə qoşularaq çoxluq anlayışı ifadə edərkən **-dar (-dər)**, **-nar (-nər)**, **-rar (-rər)**, **-lar (-lər)** şəklində tələffüz olunmalıdır: qızlar – [qızdar], qatarlar – [qatarrar], gəlinlər – [gəlinnər], sahillər – [sahillər].

III şəxs sonluğu ilə işlənən feillərin tələffüzündə isə **-lar (-lər)** şəkilçisi dəyişikliyə uğramır, özündən əvvəlki səsi (indiki zaman və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçilərinin son səsi olan “r”) öz məxrəcəinə uyğunlaşdırır, yəni irəli və tam assimilyasiya hadisəsi baş verir: gülürlər – [gülüllər], alarlar – [alallar], oynayırlar – [oynuyullar] və s. Digər fərq isə ondan ibarətdir ki, **-lar,-lər** isimlərə qoşularaq əşyanın çoxluğunu bildirir və bu zaman vurğu **-lar,-lər** şəkilçisində sait üzərinə düşür: qızla`r, qələmlə`r, evlə`r, kitabla`r və s. Lakin **-lar,-lər** feillərdə III şəxsə aid olub şəxsin çoxluğunu bildirərkən vurğu qəbul etmir; almı`şlar, alı`rlar, alaca`qlar, ala`rlar (şühudi keçmiş zamanda vurğu qəbul edir: aldıla`r) və s.

Testlər

1. Hal kateqoriyasına aid olan əlamətlərdən biri səhvdir.

- A) Qrammatik və məkani-qrammatik olmaqla iki yerə bölünür.
- B) Morfoloji-sintaktik kateqoriyadır.
- C) Hal şəkilçiləri vurğu qəbul edir.
- D) Hal kateqoriyası yalnız isimlərlə bağlıdır.
- E) Hallana bilən sözləri əhatə edir.

2. Ismin halları ilə bağlı uyğunluğu müəyyən edin.

I Yiyəlik hal

II Təsirlik hal

III Adlıq hal

1- Bu halda olan söz həm təsirsiz, həm də təsirli feillə ifadə olunmuş fəli xəbərli cümlələrdə işlənir.

2- Bu halda olan söz cümlənin təyini də olur.

3- Bu halda olan isim təsriflənən feillərlə sintaktik əlaqəyə girə bilmir.

4- Bu halda olan sözlə xəbər arasında həmişə uzlaşma əlaqəsi olur.

5- Bu hal üzərində iş icra olunan obyekt bildirir.

6- Bu hal xəbər vəzifəsində işləyə bilmir.

7- Bu halda olan söz mənsubiyyət şəkilçili sözlə uzlaşma əlaqəsinə girir.

A) I 3,7;	II 5,6	III 1,2,4
B) I 2,7;	II 1,3,5;	III 4,6
C) I 1,3,5;	II 2,6;	III 4,7

- D) I 4,7; II 2,5,6; III 1,3
E) I 3,6; II 4,7; III 1,2,5

3. İsmın halları ilə baęlı mhakimları xronoloji v məntiqi ardıcılıqla dzn.

1- İsmlrin hal adı olmamıř, miqdarı da səkkiz qəbul edilmiřdir.

2- Yiyəlik hal yenə də qəbul edilərək halların miqdarı altıya atdırılmıřdır.

3- Həmin ilin kitablarında yeddi hal qəbul edilmiřdir.

4- Həm birgəlik, həm də yiyəlik hal atılarak, isimlrin beř halı qəbul edilmiřdir.

- A) 2,1,4,3
B) 1,2,3,4
C) 1,3,4,2
D) 3,4,2,1
E) 4,3,1,2

**4. Yiyəlik halda iřlnmıř isimlrin sayını myynlřdirin:
"Gll kllayı otaqda, nnml mən də babamgilin yataq otaęında yatmalı olduę. Nənəm qapını baęlayandan sonra əyilib arpayıların altına baxdı".**

- A) 3
B) 2
C) 1
D) 4
E) Yoxdur

5. “Vətən sevən oğul silah götürüb onu qoruyar, başqa işlərə vaxt sərf etməz, elin namus və qeyrətini çəkər” cümləsində təsirlik halda neçə söz işlənmişdir?

- A) 3
- B) 5
- C) 7
- D) 6
- E) 4

6. “Dövlət” sözü hansı cümlədə adlıq haldadır?

- A) Dövləti başından aşır.
- B) Dövlət rəhbərləri tribunaya qalxdılar.
- C) Dövləti hamımız qurmaliyiq.
- D) Hüquqi dövlət qurmaliyiq.
- E) Dövlətə kömək etmək hər vətəndaşın borcudur.

7. Aşağıdakı mühakimələrdən neçəsi düzdür?

1- Adlıq halda olan isim cümlənin xəbəri ola bilər

2- Yiyəlik halda olan söz ayrılıqda cümlənin heç bir üzvü ola bilmir.

3- İsim cümlənin təyini kimi işlənə bilməz .

4- Şəxssiz cümlənin xəbəri bir qayda olaraq 3-cü şəxsin təkində olur.

- A) üçü
- B) biri
- C) dördü
- D) ikisi
- E) düz olanı yoxdur

8. Adlıq halla bağlı fikirlərdən biri yanlışdır.

- A) Bu halda olan isim təyin və xəbər vəzifəsində tabeedicilə kimi çıxış edir.
- B) Adlıq hala ismin mübtədə halı adı da verilmişdir.
- C) Adlıq hal cümlənin təyini olur.
- D) Adlıq hal həm təsirli, həm də təsirsiz fəllərlə əlaqəyə girir.
- E) Adlıq halda olan isim başqa bir ismin əvvəlində gəlib atributivləşə bilər.

9. Çıxışlıq hala aid edilə bilməz.

- A) Bu hal maddilik də bildirir.
- B) Çıxışlıq hal kimi, qədər, tək qoşmaları ilə də işlənərkən zaman anlayışı yaradır.
- C) Bu hal zaman anlayışı da yaradır.
- D) Səbəb və müqayisə məzmunu bildirir.
- E) Fərqlənmə, əşyanın daxili və xarici əlamətlərini də bildirir.

10. Adlıq halda olan isimlərin sayını müəyyənədirin.

”Zərif yun köynəyinin üstündən belinə qızıl Qafqaz kəməri bağlamışdı. Beli o qədər incə idi ki, elə bil, heç çörək-zad yemirdi”.

- A) 1
- B) 5
- C) 3
- D) 2
- E) yoxdur

Suallar

1. İsmnin hal kateqoriyasının mahiyyəti haqqında nə deyə bilərsiniz?

2. Hal kateqoriyasının tarixi haqqında hansı məlumata maliksiniz?
3. Qrammatik hallar hansılardır?
4. Adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halları birləşdirən ümumi cəhət nədir?
5. Adlıq, qeyri-müəyyən yiyəlik və qeyri-müəyyən təsirlik halları fərqləndirən hansı əlamətlərdir?
6. Təsirlik hal nə üçün xəbər vəzifəsində çıxış edə bilmir?
7. Adlıq halın sintaktik vəzifəsi nədir?
8. Müəyyən yiyəlik halla qeyri-müəyyən yiyəlik halı fərqləndirən cəhətlər hansılardır?
9. Məkani-qrammatik hallar hansıdır?
10. Hansı hallar bir-biri ilə əksdir?
11. Nə üçün ismin təsirlik və yerlik halları qoşma ilə işləyə bilmir?
12. İsmnin hallarının əsas mənasından başqa, yaratdığı digər məna çalarları da varmı?
13. Xəbərlik kateqoriyası nədir?
14. Xəbərlik kateqoriyası ilə şəxs kateqoriyasını birləşdirən əlamət hansıdır?
15. Şəxs kateqoriyası ilə xəbərlik kateqoriyası arasında nə fərq vardır?

Sifət

Sifət haqqında ümumi məlumat

Nitq hissələri arasında sifətin xüsusi yeri vardır. Sifət dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, poetik təfəkkürün inkişaf etdirilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Sifət Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında ən geniş tədqiq olunmuş nitq hissəsidir. Azərbaycan dilində əsas nitq hissələri içində sifət öz işlənmə dərəcəsinə və zənginliyinə görə isim və feildən sonra əsas yerlərdən birini tutur. Digər nitq hissələrindən semantik və qrammatik təbiətinə, morfoloji əlamətinə, sintaktik vəzifəsinə görə seçilir. Sifət qəbul edilən sözlərin leksik təbiətində əlamət və keyfiyyət məzmunu olduğu kimi, ümumi qrammatik mənasında da əlamət, keyfiyyət xarakteri vardır. Bu xüsusiyyət onun isim, say, əvəzlik, feil və zərflərdən fərqlənməsində əsas rol oynayır. İsim bölməsində də qeyd etmişdik ki, ilkin çağlarda insan dərk etmə prosesində onu əhatə edən əşyalara ad vermişdir. Lakin zaman keçdikcə, təfəkkür inkişaf etdikcə insan həmin əşyaları əlamət və keyfiyyətcə fərqləndirmiş və beləliklə, bir nitq hissəsi kimi sifət yaranmışdır. Sifətin əsas xüsusiyyəti də məhz onun cümlə daxilində bir isimlə yanaşı işlənməsidir. Yəni əşya yoxdursa, onun hansı əlamət və keyfiyyətindən söz açmaq olar? Deməli, sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir, isimlə (əşya ilə) bağlı olur, aralarında yanaşma əlaqəsi vardır, əşyadan qabaq gələrək, onu izah edir. Bir nitq hissəsi kimi sifətin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır

ki, bunlar sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirir. Sifətin özünəməxsus xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Sifəti başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas cəhət onun leksik-qrammatik mənasıdır;

2. Sifət necə?, nə cür?, hansı? suallarına cavab verir;

3. Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirməklə daha məhdud mənə qruplarını da əhatə edir;

4. Sifət öz lüğəvi mənə və məzmununu qoruduğu zaman hal və kəmiyyət kateqoriyasının əlamətlərini qəbul etmir;

5. Sifətin formal əlamətlərindən biri də onun dərəcələrə malik olmasıdır;

6. Sifətlər öz lüğəvi mənə və məzmununu qoruduğu zaman cümlədə təyin və ismi xəbər vəzifəsini icra edir. Məs.: Qubad əmim **ucaboylu**, **enlikürəkli**, ayağı **çarıqlı** bir kəndli idi. Xəlsə nənənin əri rəhmətə gedəndə uşaqları **balaca imiş**.(İ. Əfəndiyev.) Kür qırağı **sərindir**, Girmə, içi **dərindir**. Oğlanı dərdə salan Bir ala göz gəlidir. (Bayatı) Bu bağda bar **şirindir**, Heyvadan nar **şirindir**... (Bayatı)

Sifətin bu cür özünəməxsus əlamətlərinə baxmayaraq, başqa nitq hissələrindən təcrid edilmiş halda öyrənilə bilməz. Ona görə ki, isim, say, zərf, feli sifət, qoşma sifətlərlə bir çox cəhətdən yaxınlıq yaradır. İsim və sifəti yaxınlaşdıran cəhət onların hər ikisinin cümlədə təyin olmasıdır. Lakin sifətin təyin vəzifəsində çıxış etməsi onun əsas xüsusiyyətidir. İsmın təyin rolunda çıxış etməsi isə bir sıra xarakterik hallarla bağlıdır (Bax: adlıq hal və xüsusiyyətləri).

Sifətə yaxın olan nitq hissələrindən biri də saydır. Sifətlər kimi saylar da təyin edir, ikisi də substantivləşir, xüsusən sıra sayları və hansı? sualına da məhz o cavab verir. Hər ikisi isimlə bağlıdır: gözəl qız – beş qız; maraqlı kitab – iki kitab və s.

Sifətlər zərflərlə, qoşmalarla, feli sifətlərlə də yaxınlıq yaradır.

Dilimizdə mövqeyindən, əlaqəyə girdiyi sözün təsirindən asılı olaraq sifət, zərf kimi işlənən **yaxşı, gözəl, iti, doğru, yaxın, uzaq, pis, əyri, cəld, iti**; bəzən həm sifət, zərf, modal söz kimi işlənən **yaxşı, düz**; bəzən də sifət və qoşma kimi işlənən **doğru, ayrı, başqa, əlavə, sarı, qeyri**; bəzən də həm sifət, həm də feil kimi işlənən **sarı** kimi sözlər vardır. Nümunələrə nəzər salaq: Həccə doğru varmayan hacı degil, **Doğru** söz **doğrulara** acı degil. (İ.N.) Var **doğru** yazmağa madam ki, imkan, Neçin gəlsin gərək ortaya yalan? (N.G.) Yorğanı çiyinə çəkib, kürəyini ona **doğru** çevirdi. (İ.Ş.) O, köksünü ötürüb ağır-ağır qaranlıq daxmaya **doğru** irəlilədi. (İ.Ş.) **Yaxşı** igidin adını eşit, üzünü görmə. (A.söz) **Yaxşı** igid yaman etməz adını... (A.Ə.) **Yaxşı**, a molla, bir de görüm, mən deyən oldu, olmadı? (M.Ə.S.) **Gözəl** qız, sən saf susan, İki qəlb arzususan. (Ə.K.) Məni səndən **gözəl** bilən, tanıyan, Varmı, ey xaliqi-zəminü zaman! (H.Cavid) Birinci cümlədə **doğru** sözü sifətdir, isimlə (söz) əlaqəyə girib, hansı? (necə? nə cür?) sualına cavab verir, cümlədə təyindir. İkinci cümlədə **doğru** sözü feilin təsriflənməyən forması olan məsdərlə (yazmağa) əlaqəyə girib necə? (nə cür?) sualına cavab verir, hərəkətin necə icra edildiyini, yəni tərzini bildirir. Həm də ona hansı?

sualını vermək olmur. Bir fərqi də budur. Üçüncü və dördüncü nümunədə yönlük halda olan sözlərlə (ona, daxmaya) əlaqəyə girərək istiqamət məzmunu yaradan **doğru** sözü qoşmadır. Beşinci, altıncı nümunələrdə **yaxşı** sözü isimləşmiş sifətlə (igid) yanaşı gələrək onun keyfiyyətini bildirir, sifətdir. Yeddinci nümunədə isə **yaxşı** sözü başqa sözlərlə sintaktik əlaqəyə girmir, cümlədə danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirir, modal sözdür. Səkkizinci cümlədə **gözəl** sözü “qız” isminə aiddir, onun əlamətini bildirir, sifətdir. Doqquzuncu cümlədə isə **gözəl** sözü feli sifətlə əlaqələnib və zərfdir.

Və yaxud:

Sarı (sifət):

Mən aşiq sim **sarı**,

Sarı (feil):

Aşiq, saza sim **sarı**,

Öləndə axtarar göz

Qohum, qardaş, sımşarı.

(A.M.Azafli)

Sarı (qoşma):

Mən aşiq dağa **sarı**,

Üz tutdum dağa **sarı**,

Tutaydım yar əlindən,

Çıxaydım dağa **sarı**

(Bayatı)

Özgə:

Sifət kimi: Başlı top olsun anın **özgə** cövkan istəyə. (İ.N).

Qoşma kimi: Kim ki **didarından özgə** nəsnə istər, ey sənəm, Yetməsin həqdən nəsibi, əhli-didar olmasun! (İ.N.)

Ayrı:

Sifət kimi: Bülbüli-qüdsi isən, **ayrı** gülüstan gözləmə.

Qoşma kimi: Qəddindən ayrı, ey can, sərv-i-rəvan gərəkməz.
(İ.Nəsimi)

Verdiyimiz nümunələrdən də aydın olur ki, sifətlə zərfi fərqləndirmək üçün onlara verilən suallarla yanaşı, aid olduqları, əlaqəyə girdikləri nitq hissəsinə, üzvə də baxmaq lazımdır. Əşya ilə bağlıdırsa, sifət, hərəkətlə bağlıdırsa, zərf kimi qəbul edilir. Digər nitq hissələri ilə sifətin fərqləndirilməsində də bu cəhətlərə diqqət yetirmək gərəkdir. Əgər eyni fonetik tərkibə malik olan söz qoşmadırsa, təklikdə işlənmir, ismin müəyyən halına qoşularaq, onunla birlikdə bir suala cavab verir və cümlə üzvü olur; feildirsə, özünün sualı, qrammatik mənası və sintaktik vəzifəsi ilə fərqlənir. Eləcə də digər nitq hissələri.

Sifətin lüğəvi məna növləri və quruluşu. Sifət əşyanın əlamətini, keyfiyyətini, dad və rəngini, insanların və heyvanların fizioloji xüsusiyyətlərini bildirir. Bu baxımdan sifətlərin aşağıdakı məna qrupları yaranır:

1. Rəng bildirən sifətlər: ağ, qara, mavi, abı, qırmızı...

Abı deyil,	Eləmi, boz təpələr,
Al deyil, abı deyil.	Boz qaya, boz təpələr.
Sevgilim mərd igiddi,	Dostuma tənə dəydi,
Qara yer babı deyil.	Ürəyimə qan səpələr.

(Bayatı)

Ağ gün ağardar, **qara** gün qaraldar. **Ağın** adı var, **qaranın** dadı. (A.sözü) **Ağ** balqabaq, **boz** balqabaq, **ağ** balqabaq. (Yanıltmac) **Göy** cöngə, **gömgöy** cöngə, **dümgöy** cöngə. (Yanıltmac) Əlindəki söyüd çubuğuna keçirdiyi balıqların

pulları parıldayır, qanadları və quyruqları **açıq-çəhrayı** rəngə çalırdı. (İ.Ş.) Gəlinin yanaqları getdikcə qızarır, **açıq-göy** gözləri sevincdən parıldayırdı. (Ş.A.)

2. Məkan, ölçü və həcm əlamətləri bildirən sifətlər: uzaq, yaxın, böyük, qısa, girdə, xırda, alçaq və s. Yağ, ey yağış, fikrim kimi, hissim kimi, **Yaxın, uzaq** ellərə yağ. (M.M.) **Alçaq** dağdan qar yağar. (Tapmaca). **Böyük** dağın dumanı da böyük olar. (A.sözü)

3. Dad və lamisə üzvlərinin vasitəsilə hiss edilən əlaməti və keyfiyyəti bildirən sifətlər: şirin, acı, turş, bərk, yumşaq, sərin, isti, ilq, soyuq və s. Məsələn: Adam içməz **acı** sular sızınca, sızmasa yey! (KDQ) Dedim, məsləhət ver bizə, ey ürək, **Şirin** meydən içək, **acıdan** içək. Dedi: **acıdan** iç, yoxsa Şirinə, Vurğun deyilsən ki, sən də Fərhad tək. (M.Gəncəvi)

4. Zahiri əlamət bildirən sifətlər: qoca, kor, şil, kar, çəp, topal, gözəl, çirkin və s. Məsələn: Getdim, gördüm, bir dərədə iki **kar, kor**, kürkü yırtıq kirpi var. (Yanıltmac) **Çirkin** yarın olsun, **çirkin** arın olmasın (A. sözü). **Gözəl** görünər, **çirkin** bürünər. (A.sözü) **Çəp** keçi çəp keçidir, çəpəki keçib gedər, çəp keçi çəp keçidi çəpəki keçib çəpəri keçər. (Yanıltmac)

5. Daxili keyfiyyət bildirən sifətlər: dəli, axmaq, sadə, təvazökar, mülayim, gic, tənbel, kobud, lovğa, şöhrətpərəst, zülmkar və s. Məsələn: **Dəli dəliyə** qoşulsa, göydən dəyənək yağar. (A.sözü) **Tənbel** arvadın azarı da çox olar, bezarı da. (A.sözü) **Şəhvətpərəst** qoca, **zülmkar** varlı, **təkəbbürlü** kasıb Allahın düşmənləridir. (M.Peyğəmbər (s.ə.)

6. Çəki əlaməti bildirən sifətlər: ağır, yüngül və s. **Ağır** söz dedim, qəlbini qırdım. (danışıqdan)

7. Ümumi əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər: pis, yaxşı, yaman, düz, əyri, mərd, namərd və s. Məsələn:

Bu dünyada üç şey başa bələdir,
Yaman oğul, **yaman** arvad, **yaman** at.
İstəyirsən, qurtarasan əlindən,
Birin boşla, birin boşla, birin sat.

(A. Ələsgər)

Sırrını demə, bilən var,
Pis gününə gülən var.
Yara yetmək istəsən,
El-obada dilən var!

(Bayatı)

Keçmə **namərd** körpüsündən, qoy aparsın sel səni,
Yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni. (A.sözü)

Qeyd. Bayatının axırındakı misrasındakı “var” sözü arxaik feildir, “getmək” mənasını bildirir. Qərb qrupu dialektlərində aktiv işlənir, xüsusilə hər iki feil (arxaik və müasir ədəbi dildə işlənən) paralel işlənərək sözün semantikasını qüvvətləndirir. Varıb gedirəm.

Bir qrup sifətlər əlamət və keyfiyyətin daimi daşıyıcılarıdır. Bunlar **əsl** sifətlərdir. Digər bir qrupu isə əlamət və keyfiyyət bildirmə xüsusiyyətini sonradan morfoloji yolla əldə edir, belə sifətlər **törəmə** adlanır. Əsl sifətlər quruluşca sadə olur, sifətin lüğəvi məna qruplarının birbaşa daşıyıcılarıdır, dərəcələr üzrə

asanlıqla dəyişir, substantivləşməyə daha çox meyillidir və nəhayət, **-lıq4** şəkilçisi vasitəsilə isim düzəldə bilir: yaxşılıq, gözəllik, pislilik, yaşıllıq və s.

Nisbi sifətlərin kökü isə əlamət və keyfiyyət bildirmir, başqa nitq hissələrindən yaranır, əmələ gəldiyi nitq hissəsinin məzmununu qoruyub-saxlayır: qorxunc, yağlı, maraqsız, dünənki, qısqanc və s. Sifətlər quruluşca üç yerə bölünür: sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Düzəltmə sifətlər həm adlardan, həm də feillərdən düzəlir. Adlardan düzələnələr də üç qrupa bölünür.

I Adlardan düzələn sifətlər:

1. Azərbaycan dili isimlərindən və başqa dillərdən keçən isimlərdən Azərbaycan dili şəkilçiləri ilə düzələnələr: **-lı4,- sız4,-kı4,-dakı2,-cıl4,-ı4:** bilikli, yağlı, dərdli, maraqsız, axşamkı, bağdakı, evdəki, yuxucul, zarafatçı, ölümcül, qızıllı, turşu, gümüşü, zoğalı, buğdayı, sürməyi (saitlə bitən sözlərə şəkilçidən əvvəl “y” bitişdirici samiti artırılır) və s. Bu şəkilçilər öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Bunlardan əlavə, adlardan sifət düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərə də təsadüf edilir: **-sal** (qumsal, duyğusal); **-sul** (yoxsul); **-c** (anac toyuq); **-man** (qocaman, şişman); **-lam** (sağlam) və s.

2. Ərəb-fars isimlərindən ərəb-fars şəkilçiləri ilə düzələnələr: **-bi -ba, -na, -la, -i (vi), -kar, -baz, -pərəst, -pərvər, -xah, -dar, -gər, -əvər, -avər, -xor, -xar, -güzar, -pəsənd:** bivəfa, baməzə, namərd, laməkan, hərbi, tarixi, inqilabi, dairəvi, zülmkar, kələkbaz, oyunbaz, şöhrətpərəst, vətənpərvər, dostpərəst, qonaqpərvər, xeyirxah, hiyləgər, dənəvər, dilavər, dilxor, çayxor, işgüzar, xudpəsənd və s.

3. Rus və başqa dillərin isimlərindən ön və son şəkilçilər vasitəsilə düzələn sifətlər: **-anti, -ist, -iv, -l, -loji, -tik, -a:** antihumanist, realist, idealist, obyektiv, formal, psixoloji, anormal, sistematik, problematik və s.

II Feildən düzələn sifətlər: -ağan-əyən; -qın-kin,-qun,-kün; -ğın, -gin, -ğun,-gün; -aq,-ək; -ıcı,-ici,-ucu,-ücü; -ıq,-ik,uq,-ük; -caq, -cək; -inc,-inc, -unc,-ünc; -c, -ma,-mə; -maz,-məz; -əri; -qan,-kən; -ri; -ım, -u: ağlağan uşaq, qaçağan at, kəskin söz, tutqun hava, azğın adam, solğun çiçək, qorxunc hadisə, gülünc iş, iyrenc hərəkət, keçici xəstəlik, qaldırıcı kran, utancaq oğlan, sönməz alov, qorxmaz əsgər, burma saç, hörmə paltar, qıvrım saç, köçəri qəbilə, çalışqan şagird, əyri ağac və s. Bu şəkilçilərin bir qismi qeyri-məhsuldardır.

Sifət düzəldən şəkilçilərin bir çoxu omonim xarakter daşıyır, həm isim, həm də sifət düzəldir. Nümunələrə nəzər salaq:

┌───┐┌───┐┌───┐
- qazanc; iyrenc; qısqanc

┌───┐┌───┐┌───┐┌───┐
- yangın; daşqın; solğun; satqın

┌───┐┌───┐
yataq; qorxaq

┌───┐┌───┐
- daraq; soyuq

┌───┐┌───┐

– ◡ ◡
bəzək; böyük

döşək; uçuq

Bu sözlərin hər biri feildən düzəlib, ancaq eyni xüsusiyyətə malik deyil. **Qazanc, yanğın, daşqın, yataq, daraq, bəzək, döşək** sözləri əşya bildirir, nə? sualına cavab verir, qalan sözlər isə əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir, necə? nə cür? suallarına cavab verir.

Mürəkkəb sifətlər. Azərbaycan dilində işlənən mürəkkəb sifətlər mənşə etibarilə iki qrupa bölünür:

I Azərbaycan sözlərindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: Belə mürəkkəb sifətlər aşağıdakı qaydalar əsasında yaranır:

1. İki sadə sifətin təkrarı ilə: yaşıl-yaşıl, sərin-sərin, xırda-xırda;

2. Bir sadə sifətlə isimdən düzələn düzəltmə sifətin birləşməsi ilə: ucaboylu, iriyarpaqlı, uzunsaçlı;

3. İsimdən düzələn iki düzəltmə sifətin birləşməsi ilə: bağlı-bağçalı, dadlı-dadlı, güllü-çiçəkli, ucsuz-bucaqsız;

4. Bir sadə isimlə feildən düzələn sifətin birləşməsi ilə: ziyanverici, sözdüzəldici,;

5. Bir əsli sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər: dikbaş, qaragöz;

6. Birinci və ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili isimlə sadə və ya düzəltmə sifətin birləşməsi ilə: ürəyiaçıq, qanıqara, qəlbitəmiş, gözütöx;

7. Bir say və bir sadə isimdən və ya düzəltmə sifətdən düzələn mürəkkəb sifətlər: beşguşə (fiqur), ikimərtəbəli (ev), üçtelli (durna);

8. İkinci növ təyini söz birləşməsi modeli əsasında (1-ci tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik hal, 2-ci tərəfi mənsubiyyət şəkilçisi ilə formalaşan) formalaşan mürəkkəb sifətlər: bayramqabağı, ölkələrarası, seçkiqabağı.

II Ərəb-fars dillərindən keçmiş mürəkkəb sifətlər: xoşqədəm, bədbəxt, hazırcavab, xoşrəftar, alicənab, bədniyyət və s.

Sifətin dərəcələri

Məlumdur ki, sifətlər əşyanı, onun əlamət və keyfiyyətini təyin edir. Lakin sifətlər əşyanı eyni dərəcədə təyin etmir, onların təyinlik dərəcələri bəzən az, bəzən çox, bəzən də adi halda ola bilər. Bu dərəcələr əşyaya xas olan əlamət və keyfiyyətlərlə bağlıdır. Qarşılaşdırılan iki eyni əlamət və keyfiyyət arasında fərq meydana çıxır. Ümumiyyətlə, sifətin dərəcələrinin dəyişməsi əşyaya xas olan əlamət və keyfiyyətin dəyişməsi deməkdir. Əşyanın mənsub olduğu əlamət və ya keyfiyyətin dəyişməsi ilə sifətin dərəcələri meydana çıxır. Əşyaya xas olan əlamətin dəyişməsi bir qayda olaraq, iki istiqamətdə özünü göstərir. Biri əlamətin çoxluğu, digəri isə azlığıdır.

XX əsrin 20-ci illərinə qədər Azərbaycan dilinə aid qrammatika kitablarında sifətin üç dərəcəsi (müqayisə, kiçiltmə, üstünlük) göstərilmişdir.

1924-cü ildə çap edilmiş “Türkcə sərf-nəhv” əsərində sifətin yeddi dərəcəsi göstərilmiş və ərəb terminləri ilə adlandırılmışdır. 1938-ci ildə, 1945 və 1948-ci illərdə yazılmış qrammatikalarda sifətin beş dərəcəsi (adi, kiçiltmə, müqayisə, üstünlük, şiddətləndirmə) verilmişdir. 1947-ci ildə Ə. Dəmirçizadə sifətin üç (adi, azaltma, çoxaltma) dərəcəsi ilə söhbət açmışdır. 1951-ci ildə EA-nın nəşr etdirdiyi qrammatika kitabında sifətin üç dərəcəsi (adi, azaltma, çoxaltma) olduğu göstərilir. 1963-cü ildə M. Hüseynzadə Müasir Azərbaycan dili kitabında sifətin altı (adi, müqayisə, üstünlük, kiçiltmə, çoxaltma, şiddətləndirmə) dərəcəsi olduğunu bildirmişdir.

Azərbaycan dilində sifətin üç dərəcəsi var.

Adi dərəcə. Bu dərəcə digər dərəcələr üçün əsas meyar hesab olunur. Adi dərəcənin morfoloji göstəricisi yoxdur. Bütün sifətlər heç bir dərəcə şəkilçisi qəbul etmədikdə adi dərəcədə olur: yaxşı (insan), böyük (ev), ağ (saç), kiçik (quş) və s.

Adi dərəcədə olan sifətdə məna yox, forma əsasdır. Əgər mənanı əsas tutsaq, onda **iri, nəhəng, böyük, azman** sifətləri çoxaltma, **xırda, kiçik, körpə** sifətləri isə azaltma dərəcəsinə olmalı idi. Halbuki bu sifətlərin hamısı adi dərəcədədir. Adi dərəcədə əsas amil sifətin sıfır morfoloji göstəricisi ilə bağlıdır. Məs.: Ol bağların **qara** salxımları, üzümü olur, Ol üzümü sıxarlar, **al** şərabı olur. ... **Qara** yerdə **ağ** otaqlar tikəm derdim. (KDQ)

Çoxaltma dərəcəsi. Əlamət və keyfiyyətin adi dərəcəyə nisbətən çox dəyişməsinə göstərən dərəcəyə çoxaltma dərəcəsi deyilir. Çoxaltma dərəcəsinə bəzən əlamət və keyfiyyət adi dərəcədən nisbətən çox, bəzən də həddindən çox olur. Buna görə də çoxaltma dərəcəsi iki yerə ayrılır: üstünlük və şiddətləndirmə. Üstünlük növü analitik yolla yaranır.

Çoxaltma dərəcəsinin bu növünü yaratmaq üçün ədatlardan istifadə edilir. **Ən, lap, çox, daha** ədatları sifətin qarşısına artırılır, əlamət və keyfiyyətin dərəcəsi çoxalır. Məsələn, ən gözəl, çox gözəl, daha gözəl və s.

Çoxaltma dərəcəsinin şiddətləndirmə növü əlamətin adi dərəcədən qat-qat çox olduğunu bildirir. Şiddətləndirməni bildirmək üçün aşağıdakı vasitələrdən istifadə edilir.

1. Sifətin ilk hecasındakı saitin sonuna **m,p,r,s** samitlərindən biri artırılır: gömgöy, sapsarı, tərtemiz, dosdoğru, qısqıvraq və s.

2. Sifətin təkrarı ilə: qanlı-qanlı (ırmaqlar), uca-uca (dağlar), dərin-dərin (dərələr), böyük-böyük (körpülər) və s. Qədim yazılı abidələrimizin, klassik ədəbiyyatımızın və həmçinin dastanlarımızın dilində çoxaltma dərəcəsinin bu şəkildə yaranmasına çox təsadüf edilir. Məsələn, “**Qanlı-qanlı** suların soğulmuşdu, çağladı axır! ... **Souq-souq** sular sana içət olsun, gəlinciyim!... **Daşqın-daşqın** suları aşub gəldiyində, keçdiyində Beyrək adlı bir yigidə buluşmadınmı?” **Böyük-böyük** suların köprisi ağac! (KDQ). “**Uca-uca** dağ başında, Baş bir yana, leş bir yana...” (“Koroğlu). Laf eyləmə, Aslan paşa,

Ağır-ağır ellərim var. Sən bir tamaşa eyləyəsən, Qılınc çalan qollarım var. (“Koroğlu”)

Bəzən də təkrar olunan sifətlərdən birincisi substantivləşərək ismin çıxışlıq halında işlənir, əşyanın əlamət və keyfiyyətini müqayisə yolu ilə bildirir. Ya da birinci tərəf ismin çıxışlıq halında olan isimdən, ikinci tərəf sadə sifətdən ibarət olur. Məsələn: **Yaxşından yaxşısan** ellər içində, Yaşılbaş sonasan göllər içində. (R.H.) Elə söz var, **zəhrimardan acıdır**, Elə söz var, söhbətlərin tacıdır. (Z.A.)

3. Şiddətləndirmə növü **tünd**, **zil** sözləri ilə formalaşır. Məsələn:

Zil qara,
Gecələrim **zil qara.**
Hicran yaraşığıdı
Saç ağ, günüm **zil qara.**

(Bayatı)

Zil sözü, demək olar ki, yalnız **qara** sifəti ilə işlənir.

Qeyd: *Tünd* sözü həm də ayrılıqda sifət kimi işlənir, aid olduğu əşyaya məcazilik verir, bəzən də rəng bildirir: tünd xasiyyət, tünd çay və s.

4. Şiddətləndirmə həmçinin dialektlərdə, folklor ədəbiyyatında işlənən **tey**, **teyxa**, **çim**, **cılxa**, **cımxır** sözləri ilə də formalaşır. Məs.:

Arxalığın **çim** yaşıl,
Baxdıqca göz qamaşır.
Çöldən səsin gələndə
Evdə dilim dolaşır.

(Bayatı)

Paltarı **cılxa** yaşdır. Xörək **teyxa** duzludur (danışıqdan)

5. Bu dərəcədə **düm** hissəciyindən də istifadə edilir: dümağ, dümsarı və s.

Çoxaltma dərəcəsinə yaradan vasitələrdən m,p,r,s ünsürləri, düm hissəciyi sözə bitişik, zil, tey, teyxa, cılxa sözləri ayrı, tünd sözü isə defislə yazılır.

Azaltma dərəcəsi. Əlamət və keyfiyyətin adi dərəcəyə nisbətən azlığını göstərir. Bu dərəcə iki üsulla yaranır:

1. Morfoloji (sintetik) üsul:

* -ımtıl,-mtıl,-umtul,-ümtül şəkilçisi rəng bildirən sifətə qoşularaq əlamət və keyfiyyətin adi dərəcədə az olduğunu bildirir: ağımtıl, qırmızımtıl, göyümtül, bozumtul və s.

* -raq (-rək) şəkilçisi ilə. Bu şəkilçi qeyri-məhsuldardır. -raq,-rək şəkilçisinə müasir Azərbaycan ədəbi dilində az təsadüf olunur. Bəzi sifətlərə artırılır: gödərək (kişi), kiçirək (oğlan). Bu sözlərin kökündəki “k” samiti düşmüşdür. Dialektlərdə (qərb) sifətin azaltma dərəcəsinə olan **tösmərək** sözü işlənir. Bu söz semantik cəhətdən **gödək, gödərək** sifətinə uyğun gəlir və eyni morfoloji əlamətə malikdir.

Onu da qeyd edək ki, -raq,-rək şəkilçisi yazılı abidələrin dilində də müşahidə olunur: Atamdan **yegrək** qayın ata! Anamdan **yegrək** qayın ana! (KDQ) Cəfaləri nə qədər acı isə **yeyrəkdir**, Anın acısı rəqibin yağ ilə balından. (İ.N.) Beytin mənası: Sevgilinin cəfası nə qədər acı olsa da, onun acısı rəqibin yağ və balından yaxşıdır. Və yaxud: ...Sən Habili məndən **artıqrağ** sevərsən, andan ötrü gögçəgi ana verürsən. ...

Və Adəmin fərzəndlərindən hüsnü camal ilən **yegrak** idi. (“Şühədnamə”) və s. Nümunələrin semantikasından həmin şəkilçilərin sifətdəki əlamət və keyfiyyətin azlığını yox, əksinə çoxluğunu bildirdiyi məlum olur.

* -sov (-ımsov). Bu şəkilçi də qeyri-məhsuldardır: ağımsov, göyümsov, dəlisov, uzunsov və s.

* -şın. Bu şəkilçi də qeyri-məhsuldardır: sarışın, qaraşın və s.

* -ımtraq (-mtraq) şəkilçiləri rəng bildirən sifətlərə artırılaraq azaltma dərəcəsi yaradır: ağımtraq, sarımtraq və s.

2. Sintaktik (analitik) yol. Sifətin azaltma dərəcəsinin morfoloji üsulla yaradılması o qədər də məhsuldar deyil. Çünki bütün sifətlərə yuxarıda qeyd etdiyimiz şəkilçiləri artırmaq mümkün olmur. Buna görə də sintaktik üsuldən istifadə edilir. Sintaktik üsulla sifətin azaltma dərəcəsi aşağıdakı vasitələrlə düzəlir:

* Sifətdən əvvəl **ala** sözünün işlənməsi ilə: ala-babat, ala-çiy və s.

* Sifətdən əvvəl **açıq** sözünün artırılması ilə: açıq-göy, açıq-qırmızı, açıq-yaşıl və s.;

Qeyd: *Açıq* sözü isimlərin əvvəlində də gəlib feildən düzələn sifət kimi müstəqil işlənir: açıq qapı, açıq söhbət və s. Bundan əlavə, mürəkkəb sözlərin komponenti kimi də fəaliyyət göstərir: açıqürəkli, əliaçıq və s.

* Sifətdən və isimdən əvvəl **kəm** sözünün işlənməsi ilə: kəmşirin, kəmağıl, kəmsavad və s. Onu da qeyd edək ki, **kəm** sözü inkarlıq, əlamətin yoxluğunu ifadə edən -sız4 şəkilçisi ilə

eyni məzmunu malikdir; **-kəm** həm də feildən isim (gö**r**kəm), sifət (ö**t**kəm) düzəldən leksik şəkilçi kimi də işlənir.

* Sifətdən sonra **təhər** sözünün işlənməsi ilə: göytəhər, sarıtəhər;

* **Turş** sifətinə **məzə** sözünün qoşulması ilə: turşməzə;

* Sifətdən sonra **çalan** feli sifətinin işlənməsi ilə: göyəçalan, yaşılaçalan və s.

Sifətin azaltma dərəcəsini sintaktik üsulla yaradan **təhər, kəm, çalan, məzə** sözləri bitişik, **açıq, ala** sözləri defislə yazılır.

Sifətin substantivləşməsi

Məlum olduğu kimi, cümlədə mübtəda, tamamlıq vəzifəsi, əsasən, isimlərə xasdır. Digər nitq hissələri cümlənin mübtəda və tamamlığı vəzifəsini icra edəndə öz əvvəlki keyfiyyətini dəyişir. Cümlədəki yerindən asılı olaraq, **gözəl, yaxşı, qoca, böyük, ağıllı, dəli, çirkin** və sairə sözlər mübtəda və tamamlıq vəzifəsində işləndikdə onlar əlamət və keyfiyyət bildirmək xüsusiyyəti ilə yanaşı, əşyalıq xüsusiyyəti də kəsb edir. Əks halda sifətlər cümlənin nə mübtədası, nə də tamamlığı ola bilər.

Sifətlər substantivləşdikdə özündən sonra gələn isim atılır, ismin morfoloji əlamətləri və sintaktik vəzifəsi onların üzərinə keçir. Substantivləşmə iki cür olur: daimi və müvəqqəti.

Daimi substantivləşmə hər hansı mətndən, şəraitdən asılı olmayaraq formalaşır. Bu cür substantivləşmə onomastik vahidlərdə, atalar sözlərində, aforizmlərdə, folklorun digər nümunələrində mətndən asılı olmadan geniş şəkildə işlənir. Nümunələrə nəzər salaq:

- * **Böyük** körpü salar, **kiçik** keçər.
- * **Gözəl** görünər, **çirkin** bürünər.
- * **Toxun acdan** xəbəri olmaz.
- * İlanın **ağına** da lənət, **qarasına** da.
- * **Ölülər** elə bilir, **dirilər** halva yeyir.
- * **Keçəl** suya getməz.
- * **Yersiz** gəldi, **yerli** qaç.
- * **Pulluya** “bəli” deyərlər, **pulsuza** “dəli”.
- * **Qurunun** oduna **yaş** da yanar.

(A. sözü)

His eylər,
Piltə yanar, his eylər.
Zaman tərsinə dönüb,
Yaxşını da pis eylər.

(Bayatı)

Gəmiçi **Qoca** ətrafını ot basmış cığırla kəndin ucqarın-dakı evinə doğru addımladı. (İ.Ş.) Kim ağacların bircə yarpağına toxunsaydı, elə yerindəcə iflic olurdu. **Sarı bəy** bax beləcə qüdrətli idi! (“ Əli və Nino”) Şahnaz bu gecə **Böyük bəyi** xilas etməli idi, ya da heç vaxt. (İ.Ə.)

Müvəqqəti substantivləşmə mətndən, şəraitdən asılı olaraq, müvəqqəti xarakter daşıyır. Dilimizdəki sifətlərin hamısı eyni dərəcədə substantivləşmir. Əsli sifətlər daha çox substantivləşdiyi halda, törəmə sifətlər o qədər də substantivləşmir.

Sifətin dərəcələrdən də adi dərəcə substantivləşməyə daha çox meyillidir. Çünki adi dərəcə heç bir morfoloji əlamət daşımır. Bu fakt da mücərrədləşmə üçün şərait yaradır.

Testlər

1. Feildən düzələn sifətlərin sayını müəyyənləşdirin. ağrılı, çalışqan, qorxulu, kefcil, ölümcül, düzgün, düzlük, açıq, arıq, bilikli, bildirki

- A) 7
- B) 5
- C) 4
- D) 3
- E) 8

2. Verilən əlamətlərdən hansı sifətə aid deyil?

- A) Əsli və törəmə olur.
- B) Əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir.
- C) Cümlədə təyin və ismi xəbər vəzifəsində çıxış edir.
- D) Sifət öz lüğəvi məna və məzmununu qoruduğu zaman hal və cəm şəkilçiləri qəbul edir.
- E) Substantivləşmə xüsusiyyətinə malikdir.

3. Hansı cərgədə sifət təyin vəzifəsində işlənmişdir?

- A) Şirin söz ilanı yuvasından çıxarar.
- B) Doğrusu, olmaq istəmirəm vicdan oğrusu.
- C) Saleh doğranmış odunları səliqə ilə sobanın qırağına yığdı.
- D) Bu dünyada ağlayan çox, gülən az.
- E) Keçmə namərd körpüsündən qoy aparsın sel səni.

4. Düzəltmə sifətlərin birinin kökü zərfdir.

- A) çoxdankı
- B) ölümcül
- C) qabaqcıl
- D) bağdakı
- E) kəskin

5. Feldən düzələn sifəti göstərin.

- A) qısqanc
- B) bilikli
- C) bildirki
- D) ölümcül
- E) qorxulu

6. Substantivləşmiş sifət olan cümlələri seçin.

- 1- Acın toxdan xəbəri olmaz.
- 2- İlanın ağına da lənət, qarasına da.
- 3- Qayalı dağlardan duman yüksəlir.
- 4- Gözəllər çıxıbdı seyranə, gəlsin.
- 5- Ayüzlü nigarım, kimə mehman olacaqsan?

- A) 1, 2, 5
- B) 1, 2, 4
- C) 2, 4, 5
- D) 1, 2, 3
- E) 2, 3, 4

7. Hansı cümlədə sifət xəbər vəzifəsində işlənmişdir?

- A) Günlər keçdikcə qaçaq Xanmurad daha sürətlə sağalırdı.
- B) Nuru dayım səhərdən-aşşama kimi xumarlanırdı.
- C) Alay bəy də Nuru dayım kimi kefcil idi.

D) Məhbub xanım Tofiq bəyi görəndə canlanır, gözəl yanaqları daha da gözəlləşirdi.

E) O, bizə gələn bütün cavan qadınlardan gözəl və zinətli geyinərdi.

8. Nisbi sifətlər haqqındakı fikirlərdən biri düzgündür.

A) Nisbi sifətlərin kökü əlamət və keyfiyyət bildirmir.

B) Nisbi sifətlər quruluşca sadədir.

C) Bu sifətlər yalnız fellərdən düzəlir.

D) Dərəcələr üzrə daha çox dəyişir.

E) Daimi substantivləşməyə meyllidir.

9. Cümlələrin birində əsli sifət işlənməyib.

A) Doğru sözün, düz ilqarın eşqinə

Ağarmayın, ay saçlarım, amandı.

B) Böyük tikə ye, ancaq böyük söz danışma.

C) Dedim məsləhət ver bizə, ey ürək,

Şirin meydən içək, acıdan içək?

D) Gözəl görünər, çirkin bürünər.

E) Doğrunu danışan möhtəşəm olar.

10. Cümlələrin birində substantivləşməmiş sifət işlənmişdir.

A) Gözəl görünər, çirkin bürünər.

B) Namərdi özümə mən dost eyelədim.

C) Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni.

D) Ölülər elə bilir, dirilər halva yeyir.

E) Gözəl qadın gözə xoş gələr, xeyirxah qadın qəlbə.

Suallar

1. Sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən cəhət hansıdır?
2. Sifətin özünəməxsus xüsusiyyətləri nədir?
3. Əsli və törəmə sifətlər nədir?
4. Düzəltmə sifətlər hansı yollarla və şəkilçilərlə yaranır?
5. Mürəkkəb sifətlər əməgəlmə yolları hansıdır?
6. Sifətin dərəcələrinin tarixi haqqında nə bilirsiniz?
7. Sifətin azaltma dərəcəsi hansı yollarla yaranır?
8. Bəs çoxaltma dərəcəsinin sintaktik üsulla yaranması hansı vasitələrlə mümkün olur?
9. Sifətin substantivləşməsi nədir və neçə cür olur?
10. Atributiv isimlərlə sifətlərin oxşar və fərqli cəhətlərini necə müəyyənləşdirə bilərsiniz?

Say

Azərbaycan dilində say müstəqil bir nitq hissəsi kimi XX əsrin 30-cu illərindən öyrənilməyə başlanılmışdır. 1920-ci illərə qədər yazılmış qrammatika kitablarında saylar bəzən isim, bəzən sifətlərin tərkibinə daxil edilmiş, “ədədi isimlər”, “ədədi sifətlər” və ya “say sifətləri” adı altında verilmişdir.

Sayı ismin bir növü kimi verənlər onun ad bildirməsini əsas götürmüşlər. Lakin isim geniş mənada əşyanın, say isə həmin əşyanın miqdarının adıdır. Əşyaları bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara ad verildiyi kimi, rəqəmlərin də birini digərindən

fərqləndirmək üçün onlara ad verilmişdir. Ad bildirməsindən başqa, sayların isimlərdən ayrılaraq təklikdə hal, kəmiyyət və mənsubiyyətə görə dəyişməsi, mübtədə, tamamlıq vəzifəsini icra etməsi onların isimlər arasına daxil edilməsini şərtləndirən amillərdəndir.

Sayı sifətin bir növü kimi qəbul edənlər hər iki nitq hissəsinin təyin etmək xüsusiyyətini başlıca amil kimi əsas götürmüşlər. Məs.: **beş qız, gözəl qız** birləşmələrinin 1-ci tərəfləri heç bir qrammatik əlamət qəbul etmədən ismə yanaşır. Hər ikisi isimlə bağlıdır. Hər ikisi substantivləşir. Hər ikisi cümlə üzvü kimi, əsasən, təyin olur. Hər ikində hansı? sualı da işlənir (hansı? sualı, əsasən, sıra sayına verilir. Məs.: beşinci – hansı? cərgə). Lakin bu yaxınlığa baxmayaraq, sayları isim və sifətin tərkibinə daxil etmək mümkün deyil. Çünki bu oxşarlıqlara baxmayaraq, say əşyanı fərqli cəhətdən təyin edir, onun kəmiyyətini, sırasını bildirir.

Azərbaycan dilçiliyində saylar müstəqil nitq hissəsi kimi 1933-cü ildən öyrənilməyə başlanılmışdır. Xüsusilə M. Hüseynzadə sayın məna növləri və üslubi imkanlarını geniş tədqiq etmişdir (1983).

Sayın özünəməxsus xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- * Say bir qayda olaraq, təyin vəzifəsində əşyadan qabaq, xəbər vəzifəsində əşyadan sonra gəlir;
- * Say yanaşdığı sözün qrammatik əlamətlərini qəbul etmir;
- * Azərbaycan dilində onluq say sistemindən istifadə olunur;

* Say sayılması mümkün olan əşya ilə işlənir. Buna görə də mücərrəd və küll halında olan əşya sayla işlənmir. Lakin istisnalar da var. Məsələn, Yüz fikir bir borcu ödəmir;

* Miqdar bildirən 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 rəqəmlərindən istənilən sayı yaratmaq mümkündür;

* Azərbaycan dilində bütün ədədləri adlandırmaq üçün 22 müxtəlif sözdən istifadə edilir: bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan, yüz, milyon, milyard, trilyon. Bunlardan milyard, milyard, trilyon alınma, qalanları xalis türk sözləridir. Bəzən ehtiyac olmadığı halda **səksən** sayının leksik dubleti olaraq **həştad** sayından istifadə olunur. Mənşəcə fars sözü olan bu sayın dilimizdə istifadəsinə ehtiyac yoxdur. Bundan əlavə, nərduxta oyunu ilə əlaqədar dilimizdə yek, du, sə, çahar, pənc, şeş saylarından istifadə olunur. Yek sayı işləklilik dərəcəsinə görə fəaldır. Belə ki, bu say yeni sözlərin yaranmasında tərkib hissə kimi iştirak edir: yeknəsəq, yekdil, yeksan...

Yeri gəlmişkən, fars mənşəli saylar əslində dilimizdə varvarizm sayılmalıdır, çünki həmin sayların hər birini əvəz edən milli vahidlərimiz var. Lakin bədii üslubda poetik mətləblərin ifadəsində, xüsusən antitezaların yaradılmasında fars mənşəli saylardan çox güclü üslubi vasitə kimi istifadə olunur:

Qurbanidi mənim adım,
Adəm atadı bünyadım,
Şeş atdım, **çahar** oynadım,

Axır fələk uddu məni.

(Qurbani)

Qurbaninin “fələklə nərdaxta oyununu” əks etdirən misralarındakı antiteza fars mənşəli saylar (şəş–altı; çahar–dörd) müstəvisində olduqca real səslənir. Həmişə “şəş qoşa” atan Qurbaninin qismət payına “çahar” la oynamaq düşür. Təbii ki, “çahar”la oynayan Qurbani nəticədə fələyə uduzmalıdır.

Yaxud:

Dedim, ədaləti gəzmə, tapılmaz,
Eylədim sinəmi dağlı, uduzдум.
Şəş-beş atdım, **yek-du** düşdü, mars oldum,
Qaldı xanələrim bağlı, uduzдум.

(M.Azaflı)

A.Azaflı da fars mənşəli saylardan istifadə etməklə bir-birindən zəngin antiteza yaradaraq lirik qəhrəmanın mənəvi dünyasındakı təlatüm və iztirabları emosional çalarla əks etdirir.

Və yaxud:

Yeki şəcər, **yeki** dəmir,
Ara vurmur, yalan demir.
Qazı kimi rüşvət yemir,
Nə günahı telli sazın?

(A. Musa)

Ədəbiyyatşünaslıqda da saylarla bağlı olan janr adları vardır: mürəbbe, (dördlük), müxəmməs, təxmis, xəmsə (beşlik), müəşşər (onluq) və s. **Qeyd:** **aşura** sözü də **on günlük** deməkdir. Yeri gəlmişkən, klassik şeir janrı olan rübai də

dörtlükdür, yalnız dörd misradan ibarətdir, mürəbbə sözü ilə eyniköklüdür.

Haşiyyə: Süleyman Sani Axundovun təxüllüsü də ərəb mənşəli say adını bildirir, “ikinci” mənasındadır. Yəni ikinci Axundov. Çünki ondan əvvəl Mirzə Fətəli Axundov var idi.

* Say, əsasən, özündən yaranır. Düzdür, **əvvəl, son, axır** sözlərindən sıra sayları əmələ gəlir. Əslində bu sözlərin daxili məzmununda da sıra anlayışı vardır. Eləcə də ədəbi dilin tarixi inkişaf prosesini izləsək, qeyri-müəyyən miqdar saylarının bir qisminin sözlərin təkrarı əsasında yarandığını müşahidə etmək olar (Bu haqda bir qədər sonra məlumat veriləcəkdir).

* Say sözyaratmada çox geniş fəaliyyət göstərməsə də, bəzi saylardan müxtəlif nitq hissələri yaratmaq mümkündür: birlik, birgə, birləşmək, bir-bir, birlikdə, birdən-birə, əlbir, dilbir, birdəfəlik, arabir, hərdənbir, bir az, bir çox, bir qədər, bir təhər, bir sayaq, birbəbir, canbir, azlıq, çoxluq, beşlik, yüzlük, çoxdan, az-çox, azdan-çoxdan, az-maz və s.

Əvvəlki sətirlərdə qeyd etdik ki, sayların əsas sintaktik vəzifəsi təyindir. O, özündən sonrakı sözlə yanaşma əlaqəsində olaraq onu kəmiyyətə təyin edir. Məs.: **Az** sözün inci tək mənası solmaz, **Çox** sözün kərpic tək qiyməti olmaz.(N.G.) **Yüz** sar gəlsə, bir tər lana neyləyər?

Saylar həmçinin mübtəda, tamamlıq, zərflik və xəbər vəzifəsində də işlənir. Məsələn: **Əllisində** əlif qəddin çəkili, **Altmışında** ön dişlərin tökülü, **Yetmişində** qəddin, belin bükülü, Karvanı kəsilmiş kola bənzərsən .(“Koroğlu”) Misralardakı saylar zaman zərfliyi vəzifəsində çıxış edir.

Əvət, **üç ildir** ki, ölmüş zövcəm, Qızım olmuş mənə yalnız həmdəm. (H.C.) Bu nümunədəki say isə xəbər vəzifəsini daşıyır.

On bir ondan yaxşıdır,
Çuxa dondan yaxşıdır.
Yağıya boyun əysən,
Ölmək ondan yaxşıdır.

(Bayatı)

Bu misalda substantivləşmiş saylardan birincisi (on) mübtədə, ikincisi isə (ondan) vasitəli tamamlıqdır.

Sayın mənə növləri: miqdar sayları

Saylar bir-birindən, əsasən mənalarına görə fərqlənir. Ona görə də sayları mənaları üzrə təsnif etmək daha münasibdir. Müasir Azərbaycan dilində saylar mənasına görə iki böyük qrupa ayrılır: a) miqdar; b) sıra sayları.

Miqdar sayları özü də dörd qrupa bölünür:

1) müəyyən miqdar sayları əşyanın konkret miqdarını bildirir, neçə?, nə qədər? suallarına cavab verir, quruluşca sadə və mürəkkəb (tərkibi) olur. Müəyyən miqdar sayları bütün say növlərinin əsasını təşkil edir. Müəyyən miqdar saylarının bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

* Müəyyən miqdar sayları I növ təyini söz birləşməsinin 1-ci tərəfi kimi işlənir. Məs.: Dava günün-də Eyvaz xan, **Yüz yağıya** verməz aman (“Koroğlu”);

* III növ təyini söz birləşməsinin 2-ci tərəfi kimi çıxış edərək substantivləşir: **qızların beşi, əsgərlərin onu**. Belə birləşmələrdə bir çox **qızların** və **əsgərlərin** yalnız **beşi** və **onu**

nəzərdə tutulur. Əgər birləşmədə say ümumi miqdarın müəyyən bir hissəsini ifadə etmirsə, 1-ci tərəfdə olan isim say kimi cəm şəkilçisini qəbul etmir. **Kitabın üçü** köhnədir. Belə birləşmələrdə əsas tərəflə asılı tərəfin yerini dəyişsək, cümlənin məzmununa xələl gəlməz: **Üç kitab köhnədir**. Deməli, III növ təyini söz birləşməsini (kitabın üçü) I növ halına salmaq mümkün oldu. Ancaq yuxarıdakı birləşmələrdə (qızların beşi, əsgərlərin onu) bu əməliyyatı aparmaq mümkün olmur. Çünki miqdar sayı qeyri-müəyyən miqdarın yalnız müəyyən bir hissəsini göstərir, ona görə də ondan əvvəlki isim cəm şəkilçisi ilə işlənir;

* Miqdar sayları ilə isimlər arasında müəyyən sözlər işlənir və həmin sözlər kəmiyyəti daha da konkretləşdirir. Bunlara numerativ sözlər deyilir: **ədəd, dənə, baş, nəfər, göz, qaşiq, tikə, parça, yol, dəfə, dəst, nüsxə** və s. Məsələn, Bir **tikə** çörəklə, bir **qurtum** suyla, Boş ciblə, ürək dolusu arzuyla, Yüyürdüm sabahıma. (N. K.)

Azərbaycan dilində digər say növləri müəyyən miqdar saylarından yaranır. Bunların içərisində ən geniş fəaliyyət göstərən, söz yaradıcılığında iştirak edən **bir** sayıdır. Bu sayın sözyaratmada iştirakı haqqında əvvəlki sətirlərdə bir qədər məlumat verdik. **Bir** sayının digər xüsusiyyətlərinə də nəzər salaq:

* Qeyri-müəyyənlik və ümumilik bildirir: **Bir** səbəb göstərmədilər?

* **gün, ay, vaxt, an, həftə, il, saat, dəqiqə** kimi zaman məzmunlu isimlərin əvvəlində işlənərək zaman zərfi yaradır.

Məs.: **Bir zamanlar** at oynadıb, Gəzdi bəylər bizim yeri. (A. Zödlü) **Bir ay yarım** novbahardan keçəndə, Car olur köksündən sellərin, dağlar! (A.Ə.)

* **təhər, cür, növ, sayaq** sözləri ilə işlənərək təzi-hərəkət zərfi yaradır. Məs.: Lalə İsmayılzadə **bir təhər** ayağa qalxdı. (M.H.)

* Mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərək qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlənir: **Biri (si)** qapını döyürdü.

* Qüvvətləndirici ədat kimi işlənir. Məs.: Çərşənbə günündə, çeşmə başında, Gözüm **bir** alagöz xanıma düşdü. (A. Ələsgər)

* Bir sözü **eyni** sözünün sinonimi kimi işlənir. Məs.: Kəklük ötür qış keçəndə, Ovçu yanır boş keçəndə, Kimin ömrü xoş keçəndə Yay da **birdir**, yaz da **birdir**. (R.K.)

* Bir sözü **elə** işarə əvəzliyinin yerində işlənir. Məsələn: Ay ağalar, **bir** zəmanə gəlibdir, Ala qarğa şux tərlandı bəyənmez. (A. T.)

* Bir sözü **gah (da)** bağlayıcısının sinonimi kimi işlənir: Məsələn, Mübaşir Məmməd bir Firuduna, bir də dağılmış buğda tayasına baxıb tufəngin qundağı ilə onu vurmağa başladı. (M. İbrahimov)

Təqribi miqdar sayları. Müxtəlif miqdar sayları yanaşı işlənərək təqribi miqdar sayları yaradır: Qırıncı təyyarələr 2-3 dövrdən sonra uçuş zolağına qayıtdı. Yüksək çinli 5-6 zabit təyyarəyə qalxdı. (İ.Ş.)

Qeyri-müəyyən miqdar sayları. Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən miqdar sayları **az, çox, bir az, bir çox, bir qədər, onlarla, yüzlərlə, minlərlə** və s. saylardır ki, qeyri-müəyyən

kəmiyyəti ifadə etməyə xidmət göstərir. Bu saylardan bir çoxu cəm şəkilçisi ilə işlənir. Araşdırmalardan məlum olur ki, qeyri-müəyyən miqdar sayları qədim türk və Azərbaycan yazılı abidələrinin dilində intensivliyi ilə seçilir: “az nənq – az nəsnə; köp saç – çox, sıx saç (M.Kaşğari. “Divan”); **Tavla-tavla** şahbaz atların kafər binmiş... Atub **əlli-altmış** adam həlak elədi... Ağız dildən **bir qaç** kəlmə xəbər mana (“Kitab”); Taliba əvvəl qədəm **üç-dörd** gərək... Zülfün ucundan nə **çoq-çoq** yelə vardı başlar (Nəsimi) və s.” .

Qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən sayların aşağıdakı vəzifələri vardır:

1. Əşyanın qeyri-müəyyən kəmiyyətini bildirir: xeyli kitab, xeyli meyvə, çox adam;

2. Qeyri-müəyyən miqdar sayları sifətlərin və zərflərin qarşısında işlənir. Sifətdən əvvəl gəldikdə təyinlik dərəcəsinin az və çox olduğunu, zərfin qarşısında gəldikdə isə əlamətin əlamətini bildirir. Məsələn, çox yaxşı insan, çox gözəl geyinmək, bir qədər yaxşı, xeyli yaxşı;

3. Qeyri-müəyyən miqdar sayları **az** və **çox** sözlərinin əvvəlində işləndikdə qeyri-müəyyən kəmiyyətin azalıb-artmasına xidmət göstərir. Məs.: çox az, xeyli az, bir qədər çox, bir az çox;

4. Bir sözü ilə işlənərək qeyri-müəyyənlik məzmunu yaradır. Məsələn, bir çox, bir az, bir bu qədər.

Bu xüsusiyyətlərdən əlavə **çox**, **az** sözlərinin özünəməxsus aşağıdakı əlamətləri də vardır:

1. Ən, lap, daha ədatları ilə işlənərək onların qeyri-müəyyən kəmiyyətini artırır və ya azaldır: lap çox, ən çox, daha az;

2. Bu sözlərdən (az, çox) **-lıq** şəkilçisi ilə isim düzəlir: çoxluq, azlıq;

3. Çox və az sözlərindən feil yaranır: çoxal, azal;

4. Çox və az sözləri birgə işləndikdə bir qədər mənasını ifadə edir: az-çox;

5. Çox və az sözləri kəmiyyət şəkilçisi ilə işləndikdə kəmiyyət məzmunlu qeyri-müəyyən əvəzlik əmələ gəlir: çoxlar, azlar;

6. Çox və az sözləri **-ca** şəkilçisi ilə işləndikdə qeyri-müəyyən kəmiyyət məzmunu ya artır, ya azalır: çoxca, azca.

Çox sözünün səciyyəvi xüsusiyyətləri:

1. Çox sözü mənsubiyyət şəkilçisi ilə işləndikdə (kəmiyyət şəkilçisi ilə eyni vaxtda işlənə bilər) qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlənir: çoxu, çoxusu, çoxları;

2. Çox sözü **-lu** şəkilçisi ilə işlənərək yenə də qeyri-müəyyən say əmələ gətirir: çoxlu;

3. Çox sözü **-dan** şəkilçisi ilə işlənərək zaman zərfi yaradır: çoxdan;

4. Çox sözü **-dan** şəkilçisindən sonra **-kı** şəkilçisi qəbul etdikdə zaman məzmunlu sifət yaradır: çoxdankı.

Az sözünün səciyyəvi xüsusiyyətləri:

1. Az sözü **maz** ünsürü ilə işlənərək bir qədər, bir az mənasında, **-acıq** şəkilçisi ilə işlənərək qeyri-müəyyən kəmiyyətin azlığını bildirmək mənasında işlənir: az-maz, azacıq;

2. Mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərək təkrar olunur və zamanın son həddini göstərir: Məqaləni azı-azı on günə qurtaracağam;

3. Az sözü bəzən də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək tək işlənir, əvvəlində **ən** ədatı işlənir, zamanın, miqdarın son hüdudunu bildirir: Bu işi ən azı on günə qurtarmalısan.

Kəsr sayları. Bu saylar bütövün, tamın müəyyən bir hissəsini bildirmək üçün işlədilir. Bütövü bildirən say **-dan (-dən)**, yaxud **-da (-də)** şəkilçisi ilə, hissəni bildirən say şəkilçisiz işlənir: beşdə üç, dördə bir. Məs.: Hələ mən gördüklərimin **dördə birini** yazmayıram... (M. Ə.S.)

Sıra sayları. Sıra sayları miqdar saylarının üzərinə -inci4 (-nci) şəkilçilərinin qoşulması ilə düzəlir. Sıra sayları aid olduqları ismin sırasını dəqiq göstərir. Sıra sayları sifətlərə daha yaxındır. Hər ikisi isimlə bağlıdır. Hər ikisi substantivləşir (Substantivləşməyə meyilli olması onları isimlərə də yaxınlaşdırır). Hər ikisi cümlə üzvü kimi, əsasən, təyin olur. Hər ikisində hansı? sualı da işlənir (hansı? sualı, əsasən, sıra sayına verilir: beşinci (hansı?) cərgə). Hər ikisindən sonra gələn isimlər müvazilik bildirdiyi zaman cəm şəkilçisi ilə (beşinci siniflər, əllinci illər, yaxşı adamlar) işlənir. Sıra saylarından sonra gələn isimlər həmcins olduqda da cəm şəkilçisi qəbul edir: birinci, ikinci, üçüncü yerlər.

* Sıra sayları ərəb rəqəmləri ilə yazıldıqda defis qoyulur və sonra şəkilçi yazılır: 5-ci, 10-cu və s.

* Rum rəqəmlərindən sonra heç bir işarə qoyulmur.

* Sıra sayları ayrı-ayrı maddələri bildirirsə, onlardan sonra nöqtə, tire və yarımmötərizə qoyulur: 1. ; 1 – ; 1)

* Azərbaycan dilində sayları ifadə etmək üçün iki rəqəm sistemindən– ideoqrafik (ərəb) və rum (Roma) rəqəmlərin-dən istifadə edilir.

Dilimizdə **saymənəli** sözlər də çoxdur. Dilimizdə elə sözlər vardır ki, onların məzmununda da kəmiyyət, rəqəm anlayışı özünü açıq şəkildə əks etdirir. Məsələn, həftə (7 gün), ay (30, 31 gün), il (365 gün), qərinə (33 illik dövr), əsr (100 il), ağac (6-7 km.), düjün (12 ədəd), abbası (20 qəpik), şahı (5 qəpik), batman (8 kq.), gırvəngə (400 qr.) və s.

Sayların sakramentalığı. Dünya dillərinin bir çoxunda sayların bəziləri müqəddəs sayılır. Azərbaycan dilində 3, 7, 40 müqəddəs sayılır.

Sayların orfoqrafiyası:

1. Miqdar sayları rəqəmlə göstərildikdə ondan sonrakı şəkilçilər və dək qoşması defislə yazılır : 6-dan, 5-də, 8-dək;

2. Sıra sayları ərəb rəqəmləri ilə yazıldıqda defis qoyulur və sonra şəkilçi yazılır: 5-ci, 4-cü;

3. Rum rəqəmindən sonra heç bir işarə qoyulmur və şəkilçidən istifadə edilmir: I sinif, XXI əsr;

4. Təqribi saylar defislə yazılır: üç-dörd, 5-6;

5. Sıra sayları maddələri göstərdikdə şəkilçi yazılmaz, saydan sonra nöqtə, yarımmötərizə və ya tire işarəsi qoyulur: 1. , 2) ,

3 –

Azərbaycan dilində sayları ifadə etmək üçün iki rəqəm sistemindən – **ideoqrafik (ərəb) və rum (Roma)**

rəqəmlərindən istifadə edilir. Rəqəmlər V əsrdə Hindistanda yaradılmışdır. XI-XII əsrlərdə Avropada ərəblər tərəfindən yayıldığı üçün hind rəqəmləri deyil, ərəb rəqəmləri adı ilə tanınmışdır. Rum rəqəmləri sıra saylarıdır və aşağıdakılardan ibarətdir:

I -1; V -5; X -10; L -50; C -100; D- 500; M- 1000

Kiçik rəqəm böyük rəqəmdən sonra işləndikdə toplanır:

LXXX= 80; CL= 150; MDC= 1600

Kiçik rəqəm böyük rəqəmdən əvvəl işləndikdə böyükdən çıxılır: IX = 9; XL = 40; DM =500

Testlər

1. 1920-ci ilə qədər yazılmış qrammatika kitablarında saylar hansı ad altında tanınırdı?

- A) say
- B) “ismi-ədəd”
- C) “ismi-zəmir”
- D) “təyini sifət”
- E) “ismi-kəmiyyət”

2. Say haqqında verilən mühakimələrdən biri yanlışdır.

- A) Saylarda başqa nitq hissələrinə nisbətən daha çox konkretlik vardır.
- B) Bir çox xalqların dilində saylar eyni sistem üzrə sayılır.
- C) Geniş miqyasda işlənən say sistemi onluq və iyirmilik sistemdir.

D) Miqdar sayları ikinci növ təyini söz birləşməsinin heç bir tərəfində iştirak etmir.

E) Say özündən sonra gələn ismi təyin edir.

3. Verilən numerativ sözlərdən biri tək-tək sayılan cansız əşyanın adını bildirən isimlərlə işlənir.

A) dəst

B) cüt

C) ədəd

D) nəfər

E) baş

4. “Bir” sözü hansı bənddə say kimi işlənib?

A) Bir kitab iki adama azlıq edər.

B) Mən bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzərəm.

C) Ay ağalar, bir zəmanə gəlibdir,

Ala qarğa şux tərlanı bəyənmez. (A.Tufarqanlı).

D) Bir vaxtlar mən də sənin kimi cavan idim.

E) Bu şeirin dalısını söyləsən, gözəl bir beyt olar.

5. Miqdar sayları haqqındakı mühakimələrdən biri yanlışdır.

A) Miqdar sayları dörd cür olur.

B) Miqdar sayları ilə isimlər arasında müxtəlif mənaya malik olan sifətlər işlənir.

C) Miqdar sayları üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi olarkən isimdən əvvəl işlənir, qrammatik kateqoriyanın əlamətlərini qəbul etmir.

D) Müəyyən miqdar sayları birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi işlənə bilər.

E) Miqdar sayları ikinci növ təyini söz birləşməsinin heç bir t r fimd  i tirik etmir.

6. Hansı bənddə sifətlə sayın oxşar cəhəti səhv verilib?

A) Hər ikisi sözyaratmada eyni dərəcədə i tirik edir.

B) Hər ikisi isimlə baėlı olur.

C) Hər ikisi cümlədə əsasən təyin olur.

D) Hər ikisi substantivləşir.

E) Hər ikisində “hansı? sualı da var.

7. Say haqqındakı düzgün fikirləri seçin.

1- Say cümlənin mübtədası ola bilmir.

2- Say cümlənin təyini kimi işlənir.

3- Sıra sayları quruluşca sadədir.

4- Miqdar saylarından sonra işlənən isimlər cəm  kilçisi qəbul etmir.

5- Əgər yazıda saylardan sonra nöqtə və ya yaimm t riz  qoyulubsa, bu say sıra bildirir.

A) 2, 4, 5

B) 1, 3

C) 4, 6

D) 3, 4

E) 1, 3, 5

8. Hansı sözlər say deyil?

1- birlik, 2- yeddinci, 3- birdəfəlik, 4- birgə, 5- onunla, 6- azacıq

A) 3,5,6

B) 2, 4, 5

C) 1, 2, 3, 4

D) 1,3,4,5

E) 4, 5, 6

9. "Bir" hansı cümlədə say deyil?

A) Bir də görürsən açılan solur.

Düşünən bir beyin bir torpaq olur.

B) Nökərlərin biri atın üzəngisini tutdu.

C) Bir gün azad yaşamaq 40 il qul kimi yaşamaqdan yaxşıdır.

D) Bir tarlada iki axsaq ceyran olmaz.

E) O, Herata qədər bir kəlmə də danışmadı.

10. "Bir" sözü hansı cümlədə say kimi işlənib?

A) Əhməd bir Araza, bir də Quluya baxdı.

B) Ey yatan ruhumuz , ayağa bir dur.

C) Xudayar bəy bir də qapını döydü.

D) Dərviş şahın arvadına bir alma verdi.

E) Kimin günü xoş keçəndə

Yay da birdir, yaz da birdir.

Suallar

1. Sayın digər nitq hissələrindən əsas fərqi nədədir?
2. Sayın özünəməxsus cəhətləri hansıdır?
3. Fars və ərəb mənşəli saylardan hansı məqsədlərlə istifadə olunur?
4. Sayın məna növləri haqqında nə deyə bilərsiniz?
5. Numerativ sözlər nədir?
6. Bir sayının əsas mənasından əlavə, hansı xüsusiyyətləri vardır?

7. Az və çox saylarının digər xüsusiyyətləri barədə nə deyə bilərsiniz?
8. Hansı sayların orfoqrafiyası ilə tələffüzü fərqlidir?
9. Azərbaycan dilində sayları ifadə etmək üçün hansı rəqəm sistemindən istifadə edilir?
10. Sayların üslubi məqamları barədə nə deyə bilərsiniz?
11. Sayların sintaktik vəzifəsi nədir?

Əvəzlik

Adlar qrupuna daxil olan əsas nitq hissələrindən biri də əvəzlikdir. Əvəzlik olduqca mücərrəd, konkretlikdən məhrum, həmişə ümumi xarakterə malik olan bir nitq hissəsidir. Əvəzlik lüğəvi-semantik əlamətinə, sintaktik vəzifəsinə, formal xüsusiyyətinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Belə ki, o, şəxs və ya əşyanı adlandırmır, ancaq işarə edərək onu əvəz edir. Bu nitq hissəsi vasitəsilə şəxs, əlamət, kəmiyyət ümumi halda göstərilir, ya da onlar haqqında dinləyənlə ümumi halda sual verilir və onlar ümumiləşdirilir. Bir nitq hissəsi kimi əvəzlik öz həqiqi mənasını cümlə içərisində tapır.

Bu və ya digər nitq hissələrini əvəz edən, müəyyən münasibət, miqdar, keyfiyyət, şəxsə işarə edən əvəzlilər çox geniş tətbiq sahəsinə malikdir. Əvəzlilər bir növ ad və hərəkət bildirən sözlərin əvəzində işlənən hazır qəliblərdir. Əvəzlilər şəxs, əşya, əlamət, kəmiyyət və hərəkət bildirən sözlərin əvəzində işləndikdə məna qazanmış olur. Buna görə də

əvəzlilərin dildə çox böyük əhəmiyyəti var. Əvəzlilər dili yersiz təkrarlardan, yeknəsəqlikdən qoruyur. Əvəzlilər saysız-hesabsız əşya və hadisələri, prosesləri, əlaməti, keyfiyyət və kəmiyyəti ümumiləşdirərək bir sözlə ifadə edir. Bütün canlı və cansız varlıqları “o, bu, mən, nə” sözləri ilə ümumiləşdirmək olur. “ O ” sözü ilə bütün kainatı, varlığı nəzərdə tutmaq mümkündür...”

Əvəzlilər nitq hissələri ilə (adlarla) əlaqədar olduqda çox işlənir, əvəz etdikləri nitq hissələrinin təbiətinə uyğun olaraq, bir növ onlara yaxınlaşır. Məsələn, əvəzlik təyin rolunda çıxış etdikdə bu və ya digər əlamətləri ilə sifəti xatırladır, bəzən onlar ismə, bəzən də zərfə yaxınlaşır. Lakin bu uyğunluq əvəzlilərin müstəqil bir nitq hissəsi olmasına maneçilik törətmir. Çünki bu nitq hissəsinin sabit semantik mənası, morfoloji xüsusiyyətləri və s. vardır. Sintaktik xüsusiyyətləri isə sözlərin nitq hissələrə bölünməsində çox böyük rol oynamır. Əvəzlik cümlədə təyin vəzifəsində çıxış etdiyi kimi, başqa cümlə üzvü də ola bilər. Bu yaxınlığa görə uzun zaman Azərbaycan dilçiliyində əvəzlilərin çoxunu “ ismi-zəmir ” adı altında isimlərə, işarə əvəzlilərini isə “təyini-sifət” adı altında sifətlərə daxil etmişlər. Həmçinin əvəzlilərin növləri və miqdarı haqqında da müxtəlif fikirlər mövcud olmuşdur. Hətta 1950-1960-cı illərə qədər yazılmış qrammatika kitablarında əvəzliyin on bir növü göstərilmişdir. Bu say çoxluğu şəxs əvəzliyi ilə şəxs şəkilçilərinin fərqlərini dərk etməməklə bağlı idi.

Əvəzliyin özünəməxsus xüsusiyyətləri

Hər bir nitq hissəsinin başqa nitq hissələri ilə oxşarlığı olsa da, özünəməxsus cəhətləri ilə də vardır. Əvəzliyin özünə məxsus əlamətləri aşağıdakılardır:

* Əvəzliyin əvəz etmə xüsusiyyəti vardır. Bu xüsusiyyət ancaq əvəzliyə aiddir. Məsələn: Aşıqın üzünə gülməsə vüsal, **Ona** təsəllidir yuxu ilə xəyal (N.G.)

* Əvəzliyin bir nitq hissəsi kimi özünəməxsus morfoloji əlaməti yoxdur. O, hansı nitq hissəsinin əvəzində işlənirsə, onun morfoloji əlamətlərini ya tamamilə, ya da qismən qəbul edir.

* Əvəzliyin konkret mənası mətnlə bağlı olaraq meydana çıxır.

* Əvəzlik əvəz etdiyi nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini daşıyır.

* Əvəzlik tarixiliyi ilə də seçilir. Xüsusilə şəxs və işarə əvəzliyinin tarixi daha qədimdir. Şəxs və mənsubiyyət şəkilçiləri də şəxs əvəzlilərindən formalaşmışdır.

* Tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələri baş cümləyə bağlayan vasitələrdən biri sual əvəzlilərindən formalaşan nisbi əvəzlilərdir: **haçan ki, haraya ki, harada ki, kim ki, hər kim (ki), kimə ki, hansı (ki), nə zaman ki, nə vaxt ki, necə (ki), elə ki** və s. Məsələn: **Harada** aş, orada baş. (A..sözü) **Hər kim** içər ol şərabi, məsti-cavidan olur. (İ.N.) **Qaçan** ki sünbüli-zülfün niqabı ayə düşər, Qəmər səhabə girər, afitabə sayə düşər. (İ.N.) **Hər kim** ki gül yüzün xəbərini gətirsə yar, Mən anə müjdə yerü gögü asiman derəm. (Ş.İ.X.) Kəssə **hər kəs** dünyada tökülən qan izini, Qurtaran dahi odur

yer üzünü! (H. C.) **Kim ki** camaata xor baxır, elə bil o, öz əli ilə öz gözlərini bağlayır, öz şamını söndürür. (M. İbrahimov).

Hər bir nümunədə 1-ci cümlələr budaq cümlələrdir, baş cümləyə bağlayıcı sözlərlə (harada, hər kim, qaçan ki (haçan), hər kim ki, hər kəs, kim ki) bağlanıb. Bağlayıcı sözlər də əvəzliliklə ifadə olunub. Əvəzliliklərlə yanaşı gələn “ki” isə qüvvətləndirici ədatdır.

* Əvəzliliklər söz yaradıcılığında passiv iştirak edir. Bunun səbəbi əvəzliliklərin digər nitq hissələrini əvəz etməsi və ümumi məna bildirməsi ilə bağlıdır.

* İşarə əvəzlilikləri tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində əvəzlilik qəlib kimi, qarşılıq söz kimi işlənərək budaq cümlənin növünü müəyyənləşdirməyə kömək edir. Məsələn: Hər kimdən ki vəfa istədim, **ondan** cəfa gördüm. (M.F.) **O** da məlum idi ki, Nərimanın xətrinə dəymək istəmirdi. (M. Cəlal). Birinci cümlə tamamlıq budaq cümləsidir. Baş cümlənin xəbərindən sual veririk: Cəfa gördüm – kimdən? **Ondan**. Vasitəli tamamlıq substantivləşmiş işarə əvəzliyi ilə (ismin çıxışlıq halındadır) ifadə olunsa da, əlavə izaha ehtiyac duyulur. Yəni kimdən? Vəfa istədiyimdən. Buna baxmayaraq, “**ondan**” əvəzliyi budaq cümlənin növünü asanlıqla müəyyənləşdirir. İkinci cümlə mübtədə budaq cümləsidir, baş cümlənin mübtədəsi adlıq halda olan “o” əvəzliyi ilə ifadə olunmuşdur. Və bu fakt cümlənin hansı budaq cümlə olduğu fikrini söyləməyə əsas yaradır. Məlum idi – nə? **O**. Yəni nə? Nərimanın xətrinə dəymək istəməməyi.

* Əvəzlilərin lüğəvi mənası olur, cümlədə əvəz etdiyi nitq hissəsinin suallarına cavab verir.

* Əvəzlilər bütün cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir. Məsələn: **Mən (mübtəda)** bir sönməz duyğuyam ki, ürəklərdə gəzərəm. (C.C.) Aşiqi-sadiq **mənəm (xəbər)**, Məcnunun ancaq adı var. (M.F.) Qartal **o (təyin)** zirvədən belə düş, **belə (yer zərfliyi)**, İnsanam, **o (təyin)** zirvədə **mən (mübtəda)** dayanmalıyam. (R.K.) **Hamı (mübtəda)** getdi fikirləşməyə. (C.M.) Əhliyyə ilk dəfə idi ki, **kiməsə (tamamlıq)** ürəkdən yanırdı. (Ş.A.) Elə bil otaqda **nəyi isə (tamamlıq)** axtarırdı, ancaq gözüne **heç nə (mübtəda)** dəymədi. (Ş.A.) **Nədir (xəbər)** gözlərindən yağan yağışlar, **Nədir (xəbər) o (təyin)** mənalı, dərin baxışlar, **Nədir (xəbər)** qəlbindəki payızlar, qışlar...? (S.R.) Görəsən, **hansı (təyin)** dağın çiçəyinin ətridir? (Ş.A.) **Hər şeyi (tamamlıq)** birdəfəlik həll etmək istədi. (Ş.A.) və s.

Bütün bu xüsusiyyətlərə görə əvəzlik müstəqil bir nitq hissəsi kimi qəbul olunur.

Əvəzliyin məna növləri

Müasir Azərbaycan dilində əvəzliyin aşağıdakı məna növləri vardır:

Şəxs əvəzliyi. Şəxs məfhumunu ümumi şəkildə ifadə edən əvəzliyə şəxs əvəzliyi deyilir. Şəxs əvəzlilərinə qayıdış və yiyəlik məzmunları da ifadə olunduğundan onları şərti olaraq üç yerə ayırmaq mümkündür: **müəyyən, yiyəlik və qayıdış əvəzliləri.**

Müəyyən şəxs əvəzlilikləri hər üç şəxsin tək və cəmini ümumi şəkildə bildirən **mən, sən, o** (tək), **biz, siz, onlar** (cəm) əvəzliliklərindən ibarətdir. Məsələn: **Mən** bir solmaz yarpağam ki, çiçəkləri bəzərəm, **Mən** bir sönməz duyğuyam ki, ürəklərdə gəzərəm. (C.Cabbarlı) Qarı düşmən, bu yerlərə əl atma, **Biz** vətəndən, vətən **bizdən** ayrılmaz. (A. Mirzə) Çalış, **sən** həmişə öz əməyini ye, Haram mal yeməyə alışma, dilim. (A. Musa) Ay həzərat, gəlin **sizə** söyləyim, Bu dünyanın xəyanəti çıxıbdı. (A. Ə.) Şahim, **onu** gözüünüzdən qoymayın bir an, **O** bir təhlükədir, aman, əlaman (S.V.) **Onlar** xoşbəxt ömür sürüb yüzü adladılar, görüm sizi də iki əlli yaşa dolasınız. (Az.nağılı)

Misallardan aydın oldu ki, isimlərin cəmi ilə şəxs əvəzliliklərinin cəmi bir-birindən fərqlənir. Belə ki, isimlər müxtəlif vasitələrlə (həm morfoloji, həm də sintaktik) kəmiyyətə çoxluq məzmunu qazanırdı. Şəxs əvəzliliklərində isə təkli ayrı, cəmi də ayrı sözlərlə ifadə olunur. Bəzi hallarda ümumiliyi nisbətən konkretləşdirmək üçün **biz** və **siz** sözlərini (baxmayaraq ki, bu əvəzliliklər onsuz da cəmdir) **bizlər, sizlər** şəklində işlətmək mümkün olur. **Biz, siz** sözləri həm iki nəfəri, həm də yüzləri, milyonları da bildirir və ümumilik daha bariz şəkildə özünü büruzə verir. **Bizlər, sizlər** şəklində olanda bu ümumilik nisbətən konkretləşir, müəyyən bir toplumdən söhbət getdiyi məlum olur. Məsələn: Etmə bu qədər **bizlərə** azar, dilənçi, Rədd ol qapıdan, ağlama zar-zar, dilənçi! (M. Ə.Sabir) **Bizlərdə** qaydadır, oğul, düşmən də olsa, qapıya gələni boş qaytarmırıq. (İ.Ş.) Dəxli nədir **sizlərə**, kim sizi qəyyum edib hökm edəsiz **bizlərə** (M. Ə.Sabir).

Biz, siz, onlar əvəzlilikləri cəm şəkilçisi ilə birlikdə ismin bütün hallarında işlənir: bizlər (in, -ə, -i, -də, -dən); sizlər (-in, -ə, -i, -də, -dən); onlar (-ın, -a, -ı, -da, -dan).

Şəxs əvəzlilikləri ilə ismin hallanması arasında fərq yoxdur. Lakin I şəxsin tək və cəmi yiyəlik halda (-im) şəkilçisini qəbul edir: mənim, bizim; III şəxsin təkində isə hal şəkilçisindən əvvəl -n bitişdirici samiti əlavə edilir (onun, ona).

Müəyyən şəxs əvəzlilikləri isimlər kimi qoşmalarla işlənir: mənim kimi, sənin kimi, mənim üçün, onun tək, onun qədər, sizdən ötrü, onlardan başqa və s.

I və II şəxs əvəzlilikləri heç bir isimlə əvəz edilə bilmir və hal-hərəkətin, prosesin subyektini ifadə edir. Şəxs əvəzlilikləri ismin bir çox xüsusiyyətlərini daşısa da, mənsubiyyətə görə dəyişə bilmir, cümlə daxilində özündən əvvəl təyin qəbul etmir. Onlar, əsasən, mübtədə, tamamlıq və xəbər olur. Məsələn: **Mən** (mübtədə) Qacar nəsliyəm, şahlar şahıyam, (mübtədə), **Mən** də (mübtədə) yer üzünün bir allahıyam! (S.V.) İndi ki yeməyə yaramaz bu daş, Dünyada **onunla** (vasitəli tamamlıq) ucalarmı baş!? (N.G.) Kəşmirin şalı **səndə** (**xəbər**, üslubi tələbə görə xəbərin morfoloji əlaməti ixtisar olunub) ... Mən verdiyim nişana, Yadigar qaldı **səndə** (**tamamlıq**). (Bayatı)

Yiyəlik halda olan **bizim və sizin** əvəzlilikləri mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar edilmiş başqa bir ismin əvvəlində işləndiyi zaman həmin ismi təyin edir və təyinedici üzv kimi hansı? sualına cavab olur. Məs.: Göylə gedən beş durnalar, **Bizim** ellər yerindəmi?! (“Koroğlu”) **Sizin** camaat mərd və sözübütövdür.

(danışıqdan) Bu cümlələrdə **bizim ellər, sizin camaat** birləşmələrinin tərəfləri parçalanır və 1-ci tərəfin sintaktik vəzifəsi təyin olur. Əgər birləşmələrin 2-ci tərəfindəki söz mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərsə, onda tərəflər parçalanmır, mürəkkəb bir cümlə üzvü olur.

Yiyəlik şəxs əvəzliyi. Yiyəlik şəxs əvəzliyi yiyəlik hal şəkilçisini qəbul etmiş şəxs əvəzlilərinə **-k14** şəkilçisini artırmaqla düzəlir və yiyə, sahib olan subyekti, həm də bu subyektə aid olan obyektə meydana çıxarır. Subyektin yiyə, sahib rolunda olması yiyəlik hal şəkilçisi ilə, subyektə aid, malik obyekt isə **-k14** şəkilçisi ilə yaranır. Həm subyekt, həm də obyekt yiyəlik hal şəkilçisi ilə ifadə olunur. **-k14** şəkilçisi obyektin cümlə daxilində söz şəklində işlənməsinə ehtiyac yaratmır. Bu şəkilçi vasitəsilə obyekt meydana çıxır: sizin eviniz – sizinki, mənim kitabım – mənimki və s. Nümunələrə nəzər yetirək: İqbal zəbun oldu, **mənimki** belə düşdü. (M.Ə.S.) Buyuruq **sizinkidir**, adil hökmdar, Sizdə fəzilət də, ədalət də var. (S.V.)

Yiyəlik şəxs əvəzliyi hallar üzrə dəyişir: mənimki, mənimkinin, mənimkinə, mənimkini, mənimkində, mənimkindən; səninki, səninkinin, səninkinə, səninkini, səninkində, səninkindən və s.

Məlumat üçün. Sifət düzəldən **-ki** şəkilçisi yiyəlik şəxs əvəzliyində malikiyyət məzmunu yaradan eyni səs tərkibli **-ki** şəkilçisi ilə oxşardır. Həmçinin **ki** bağlayıcısı və **ki** ədatı ilə də omonimlik yaradır. Bu cür faktları seçilmiş cümlələr üzərində müşahidələr aparmaq, uyğun üsul və metod tətbiq etməklə

fərqləndirmək mümkündür. Cümlələrə nəzər salaq: İş döndü, oyun oldu, mənimki belə düşdü, İqbal zəbun oldu, mənimki belə düşdü. (M.Ə.S.) Dünənki sazaqdan əsər-ələmət qalmamışdı. Səhərin ilıq nəfəsi Vaqifin üzünə vurduqca dumanlı fikirlərinə bir aydınlıq gəlirdi. (Y.V.Ç.) Bilirəm ki, deməyəcək bir sevgilim, bir də Vətən, Şair, nə tez qocaldın sən?! (S.V.) Hər kim ki xalqdan uzaq olur, onu saya salmır, bil ki, özünü uçuruma aparır. (M.İbrahimov) Bu cür qrammatik oxşarları eksperiment qoymaq, alqoritmik məsələlər qurmaqla fərqləndirməyə çalışsaq. Birinci cümlədə “ mənimki ” sözündən **-ki** şəkilçisini atırıq və yiyəlik halda olan həmin sözdən sonra mənsubiyyət şəkilçili “ taleyim ” (iqbalım) ismini artırırıq: mənim taleyim (iqbalım). Üçüncü növ ismi birləşmə yarandı. Məlumdur ki, bu birləşmələrin birinci tərəfləri ismin müəyyən yiyəlik halında olan əvəzlilərlə (III şəxsdə isimlərlə də ifadə olunur) formalaşır. Verdiyimiz cümlədə isə mənsubiyyət şəkilçili sözü **-ki** şəkilçisi əvəz edib. Bu cür əvəzliyə əvvəlki sətirlərdə də qeyd etdiyimiz kimi, yiyəlik şəxs əvəzliyi deyilir. Deməli, subyektlə ona mənsub olan əşya bir sözdə birləşir və bu baxımdan mənsub əşyanın cümlədə sözlə ifadəsinə ehtiyac qalmır. Yəni həm subyekt, həm də obyekt yiyəlik hal + ki şəkilçisi ilə ifadə olunur. Beləliklə, məlum oldu ki, “mənimki” sözünə artırılan -ki şəkilçi morfeminin funksiyası malikyyət məzmunu yaratmaqdır. İkinci cümlədə “ dünənki ” sözünə nəzər salaq: “Dünənki” sözünün ümumi cümlə semantikasından da zaman məzmunu bildirdiyi aydındır. Baxmayaraq ki, o, düzəltmə sifətdir. Sözü kökü zaman zərfi olduğundan zaman məzmunu açıq hiss olunur. Əgər “-ki” şəkilçisini “dünən” sözündən atsaq, məntiqi və üslubi uyğunsuzluq yaranar, məna anlaşılmaz: Dünən sazaqdan əsər

qalmamışdı. Uyğunsuzluğu feli xəbərlə ifadə olunan zaman anlayışı da qabarıq bürüzə verir. Ona görə də “dünənki” sözündən -ki şəkilçisini atmaq olmaz. “Dünənki sazaq” həm də birinci növ təyini söz birləşməsidir. Bu birləşmələrin birinci tərəflərinin heç bir qrammatik şəkilçi ilə işlənmədiyi də məlumdur. I növ ismi birləşmənin tərəfləri arasında yanaşma əlaqəsi olur və tərəflər əksərən ayrılır. Birinci tərəf (asılı tərəf) cümlənin təyini, II tərəflər isə qəbul etdiyi qrammatik kateqoriyaların formalarından asılı olaraq, müxtəlif cümlə üzvü vəzifəsini icra edir. Bu birləşmədə birinci tərəf (dünənki) “sazaqdan” vasitəli tamamlığının təyiniyədir.

Üçüncü cümləyə diqqət yetirək: Bu cümlənin semantikasından “ki” nin bağlayıcı vasitə olduğu hiss edilir. “Ki” tabeli mürəkkəb cümlənin tərəflərini bağlamağa xidmət edir. Bilirəm ki, deməyəcək. Nəyi? Sualın cavabı budaq cümlədən çıxır. Göründüyü kimi, “ki” baş və budaq cümlə arasında bağlayıcı vasitə kimi çıxış edir. Lakin bu bağlayıcını işlətməmək də olar. Mənaya heç bir xələl gəlməz. İntonasiya ilə baş və budaq cümlə arasında əlaqə yaranar – Bilirəm, deməyəcək bir sevgilim, bir də Vətən, Şair, nə tez qocaldın sən?!

Axırıncı cümlədə “hər kim” bağlayıcı sözünün sonunda işlənmiş **ki** tərəfləri əlaqələndirməyə yox, əlaqələndirmə funksiyasını yerinə yetirən konstruksiyanın (bağlayıcı sözün) qrammatik semantikasını qüvvətləndirməyə xidmət edən ədatdır. Bu cümlə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Baş cümlə ilə budaq cümlə arasında əlaqələndirici funksiya, əsas yük “hər kim ki” bağlayıcı sözünün üzərinə düşür. **Ki** isə bu əlaqəni, bağlılığı daha da qüvvətləndirir. Əgər “ki”-ni bağlayıcı sözün tərkibindən çıxarsaq, heç bir semantik

dəyişiklik olmaz, yalnız bağlılıq bir qədər zəifləyər: Hər kim xalqdan uzaq olur, onu saya salmır, bil ki, özünü uçuruma aparır. Bağlayıcılıq funksiyası daşıyan “ki” dən sonra vergül qoyulduğu halda, sözlərin və cümlənin qrammatik semantikasını gücləndirən “ki” ədatından sonra vergül qoyulmur. Nəhayət, birinci cümlədə “mənimki” sözündən **-ki** şəkilçisini atıb mənsubiyyət şəkilçili isim əlavə edilirsə, bu şəkilçi yiyəlik şəxs əvəzliyinin şəkilçisidir. İkinci cümlədə **-ki** şəkilçisini “dünənki” sözündən çıxardanda məna dəyişməsi və uyğunsuzluq yaranırsa, “dünənki” I növ ismi birləşmənin asılı tərəfi kimi çıxış edərək yanaşma əlaqəsi ilə əsas tərəfə bağlanırsa, bu şəkilçi zaman zərfindən sifət düzəldən leksik şəkilçidir. Əgər mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında tabelilik əlaqəsi yaradır, baş və budaq cümləni bağlayırsa, işlənməyəndə məzmunə xələl gəlmirsə, o zaman **ki** bağlayıcıdır (üçüncü cümlə). Sözlərin qrammatik semantikasını qüvvətləndirməyə xidmət edirsə, ədatdır (dördüncü cümlə). Beləliklə, **eksperiment** qoyuruq: Mənim taleyim belə düşdü. Dünən sazaqdan əsər qalmamışdı. Bilirəm, deməyəcək bir sevgilim, bir də Vətən, Şair, nə tez qocaldın sən?! Hər kim xalqdan uzaq olur, onu saya salmır, bil ki, özünü uçuruma aparır.

Nəticə: Birinci **-ki** yiyəlik şəxs əvəzliyinin morfoloji əlaməti; ikinci **-ki** zaman zərfindən sifət düzəldən leksik şəkilçi; üçüncü **ki** tabelilik bağlayıcısı; dördüncü **ki** qüvvətləndirici ədatdır.

Qayıdış şəxs əvəzliyi. Öz təyini əvəzliyinə bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçisi artırmaqla qayıdış şəxs əvəzliyi yaranır: özüm, özün, özü, özümüz, özünüz, özləri. Qayıdış şəxs əvəzliyinin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. İsimlər kimi hallanır: özüm (-ün, -ə, -ü, -də, -dən);
2. Subyektlə birlikdə işlənir. Bu zaman subyektin mənasını daha da konkretləşdirir. Məs.: mən özüm, sən özün, biz özümüz və s.;
3. Qayıdış şəxs əvəzliyi yiyəlik halda olan şəxs əvəzliləri ilə birlikdə işlənir və hallanır: mənim özüm (-ün, -ə, -ü, -də, -dən);
4. Qayıdış şəxs əvəzliləri adlıq halda işlənərkən mübtəda, yönlük, yerlik və çıxışlıq hallarında tamamlıq, xəbərlik kateqoriyasının morfoloji əlamətini qəbul etdikdə isə xəbər vəzifəsini daşıyır. Məs.: Koroğluyam, saldım talan, **Özün** öz qanına yalan. (“Koroğlu”) Sənsiz necə dözüüm qəm, möhnətə, **Özümü** öldürəm, düşsən qürbətə.(A.A.) Ailəsinin dağılmasının səbəbkarı **özüdür**. (danışıqdan)

İşarə əvəzliyi. Nitqimizdə ən geniş fəaliyyət göstərən və qədimliyi ilə digər əvəzlilərdən seçilən işarə əvəzliyinin əsas xüsusiyyəti bu və ya digər əşyaya, onun keyfiyyətinə işarə etmək, onları ümumi həcmdən ayıraraq, bütövün bir hissəsi kimi təqdim etməkdən ibarətdir. İşarə əvəzliləri bunlardır: **o, bu, elə, belə, həmin, həmən**. İşarə əvəzliləri ismin əvvəlinə əlavə edilməklə həmin ismi seçmək, aydınlaşdırmaq və müəyyənləşdirmək cəhətdən izah edir: bu adam, o dağ, həmin məktub və s. Bu cəhətdən sifətlərə daha yaxındır.

Qeyd. O, elə, belə əvəzliləri “Kitabi-Dədə Qorqud” da, klassik ədəbiyyatımızda **ol, şol, şöylə, böylə** fonetik tərkibdə işlənmişdir. Məsələn: **Ol** gövdəndə canın varsa, oğul, xəbər mana! **Böylə** degəc oğlanın qulağına səs toxundu”. (KDQ) **OI**

səbəbdən bidil oldum, dilbərü dildar məst. (Ş.İ.X.) Yarəb, zəmanə həqqinə mən neylədm ki, **Ol** məndən cəfavü cövr ilə ayırdı yarımı? (İ.N.) Xətai, can fəda **şol** yarə qıl ki, Cahanü cümlə cismü can onundur. (Ş.İ.X.) Ruzigarım **böyləmi** keçsin, gözəl xanım... (M.F.)

Sifətlə işarə əvəzliyinin **oxşar** cəhətləri:

- * Hər ikisi isimdən əvvəl gəlib hansı sualına cavab verir;
- * Hər ikisi cümlədə təyin olur: Bu yerdə doğuldu qəhrəman Babək, Köksündə dağ boyda böyük bir ürək. (A. Mirzə)
- * Hər ikisi substantivləşir: Əzəldən **belədir** çünki kainat, Cahan daimidir, ömür amanat. (S.V.) **Doğruya** azacıq bənzəyən yalan, Yaxşıdır **yalana** bənzər **doğrudan**. (N.G.)

Fərqləri:

- * İşarə əvəzliyi işarə, sifət isə əlamət və keyfiyyət mənasında işlədilir;
- * Sifətdən fərqli olaraq, işarə əvəzliyi üçün hansı? sualı daha səciyyəvidir;
- * İşarə əvəzliyi dərəcə əlaməti qəbul etmir.

O, bu, həmin işarə əvəzliləri sifəti (**həmin** işarə əvəzliyi sıra sayını da əvəz edə bilir: beşinci parta – həmin parta), **elə, belə** işarə əvəzliləri isimlə bağlı olduqda sifəti, hərəkətlə bağlı olduqda zərfi əvəz edir.

Elə, belə işarə əvəzliləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək cəmlənir və hallanır: belələri, elələri (-nin, -nə, -ni, -ndə, -ndən).

Həmin, həmən işarə əvəzliləri **o, bu** əvəzlilərinin sinonimi kimi işlənir, onlarla birlikdə işləndikdə müəyyənliyi daha da qüvvətləndirir: həmin o qız, həmən bu dağ və s.

Sual əvəzliyi. Sual əvəzliyi cümlə daxilində hər hansı bir nitq hissəsini əvəz edir. Onların ifadə etdikləri konkret anlayış mü sahibin verdiyi cavabda, yəni 2-ci cümlədə özünü göstərir. Azərbaycan dilində ən çox işlənən sual əvəzliləri bunlardır: **kim, nə, hara, nə vaxt, nə, niyə, nə üçün, harada, nə qədər, neçə, hansı, kimlə, nə səbəbə, nədən ötrü** və s.

Əvvəlki sətirlərdə qeyd etdik ki, əvəzlilər tarixiliyi ilə seçilir. Buna görə də müxtəlif fonetik dəyişmələr, şübhəsiz ki, qədim nitq hissəsi olan əvəzlilərdən də yan keçməyib. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində ilk səsi “**h**” olan bir sıra sual əvəzlilərinin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, həmçinin klassik ədəbiyyatımızda “**qe**” hərfi ilə yazılışına, yaxud **q\|x** paralelliyinə və həmçinin “**h**” ilə işlənməsinə təsadüf olunur: qanı, xanı, qansı, xansı, xaçan, qaçan, qancar, xancar, qanda, xanda, hancar və s. Məs.: İki vardın, bir gəlibsən, yavrum **qanı?** Qaranğu dündə bulduğum oğul **qanı?** (KDQ) Eynümə sənsiz tikan oldu cah, **Qandasan**, ey tazə gülüstanımız? (İ.N.) **Xansı** aşiqdir kim, ondan başqa bir sevdası yox? (Ş.İ.Xətai) Zahida, sən **xandasan** kim, nuri-iman məndədir? (Ş.İ.Xətai) **Qanda** kim, yatım cahanda uyğu gəlməz çeşmimə, Bu Xətai yatmağa yar asitani **xandadır?** (Ş.İ.Xətai). **Qansı** mülkü tutsa, dəyməz kimsəyə şuri-şəri. (M. Füzuli) Aşiqi öldürdün, ey can, su kimi oldun rəvan, **Xancaru** gedirsən, ey xunxarə dilbər, **xancaru?** (Ş.İ.X.)

Qeyd. Hancarı (necə?, nə cür?) əvəzliyi Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektində çox aktivdir. Hancarısan? Yəni necəsən?

Bu əvəzlilərin “**h**” ilə işlənməsi və sabitləşməsi XVIII əsrdə, demək olar ki, başa çatır.

Kim sual əvəzliyi ancaq insanlara, **nə** sual əvəzliyi digər canlılara və cansızlara verilir.

Sual əvəzlilərinin içərisində **kim**, **nə** əvəzlilərinin bir sıra xüsusiyyətləri var:

* **Kim** sözü təsdiq bildirən feillərlə işləndikdə **heç kəs** məzmunun ifadə edir və inkar mənasını bildirir. Məs.: Ürəyimin ağrısını kim bilir? (danışıqdan) Kim bilir, bəlkə, onun da oğlu qanlı döyüşlərdədir. Kim bilir, bəlkə də, o, mənimlə bir dərdədir? (S.R.)

* **Kim** sözü inkar bildirən feillərlə işləndikdə **hamı** sözünü əvəz edir və təsdiq məzmunu yaradır. Onun nə yuvanın quşu olduğunu kim bilmir? (danışıqdan)

* **Kim** əvəzliyi tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayır. Məs.: Kim öyrənməyi bilməyirsə ar, Sudan dürr, daşdan da gövhər çıxarar. (N.G.)

* **Kim** sözü yönlük halda **heç kimə** mənasını bildirir. Məsələn, Aləmə işıq saçmayan günəş, kimsəyə görünməyən gözəllik **kimə** və nəyə lazımdır? (C. Cabbarlı).

* **Nə** sözü təsdiq bildirən feillərlə inkar məzmunu ifadə edir: Mən nə bilim?

* **Necə, nə üçün, haradan, hər şey, hər nə, necə, hansı, niyə** mənalarında işləyir: Qara bağrın sarsılıbdır, “ağa” deyü **nə**

(**niyə, nə üçün**) ağlarsan, **nə** bozlarsan? (KDQ) **Nə** (niyə, nə üçün) ağlarsan, nə sızlarsan, bir dərdi beş olan könlüm? (A.Tufarqanlı) O **nə** bilsin, başına gələcəkləri? (haradan) Onun evində **nə** yoxdur? (hər şey var mənasında) Bilinməyir yaşın sənin, **Nələr** (hər şey) çəkmiş başın sənin. Və s.

Sual əvəzlilikləri dialekt və şivələrimizdə müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğrayaraq tələffüz olunur. Bəzən də leksik dialektlərə də rast gəlinir. Məsələn, nə vaxt? mənasında **havax**; necə? mənasında **nətəri, hancarı, nə təhər, nə tövr, nətörü**; niyə?, nə üçün? mənasında qərb dialektində **neyşə, nəyşə**, Bakı şivəsində **nöş, nöşün**, Salyan şivəsində **nöhün**; kimdir?, nəçidir? sual əvəzliyinin yerində **nəkarədir** və s. sual əvəzliliklərindən istifadə edilir. Bədii əsərlərin dilində də obrazı fərdiləşdirmək üçün belə məhəlli sözlərə, dialektizmlərə rast gəlmək mümkündür.

Klassik ədəbiyyatda sual əvəzliliklərin müasir ədəbi dilimizdən fərqli müxtəlif fonetik tərkiblərdə işləndiyinə, “q – x – h” paralelliyinə aid misallar vermişdik. Lakin elə sual əvəzlilikləri də vardır ki, onlar müasir ədəbi dilimizdəki sual əvəzliliklərindən fonetik tərkibcə çox fərqlidir. Məs.: **Nəçük** yedün yutmağıl ayğıl imdi... Ya qurt, Yusif ətin **nətək** yedün? (Əli. “Qisseyi-Yusif”) Dami-bəlayi zülfə **nəçük** olmaya əsir, Çün arizində çahi-zənəxdan dilər könül. (C.Həqiqi)

Nümunələrdən də görüldüyü kimi, **nəçük** sual əvəzliyi müasir ədəbi dilimizdə **nə cür, necə** fonetik tərkibində istifadə edilir. **Nətək** sual əvəzliyi isə daha çox canlı danışqda istifadə

olunan **nətəri, nə təhər** sual əvəzliləri ilə eyni məzmunə malikdir.

Qeyri-müəyyən əvəzlik. Bu əvəzlilər əşya və onun əlaməti haqqında ümumi, nisbi anlayış verir. Daha doğrusu, cümlə daxilində konkret olmayan şəxsin və ya əşyaların əvəzində işlənir. Qeyri-müəyyən əvəzlilər müxtəlif şəkildə düzəlir:

1. Kim, nə əvəzlilərinə isə (-sa,-sə), hər sözünü əlavə etməklə: kimsə, kim isə, hər kimsə, hər kim, nə isə, hər nə, hər nə isə;

2. Kim sözünə mənsubiyyət şəkilçisi artırmaqla: kimi, kimisi;

3. Bir sözünə mənsubiyyət şəkilçisi artırmaqla: biri, birisi;

4. Çox sayına mənsubiyyət şəkilçisi artırmaqla: çoxu, çoxusu (ları) və s.

Dilimizdə **hamı, hamısı, hər kəs, bir kəs, filankəs, bəzisi, bəziləri, hərə, hərəsi** və s. kimi qeyri-müəyyən əvəzlilər işlənir.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər ismi qeyri-müəyyən şəkildə əvəz edir. Bu əvəzlilərdən bəziləri isimlər kimi hallanır, cəmlənir və mənsubiyyətə görə dəyişir. Məs.: hamı (-nın, -ya, -nı, -da , -dan); hər kəs (-in, -ə, -i, -də, -dən). **Kim isə, nə isə** qeyri-müəyyən əvəzliləri hallanmır.

İnkər əvəzliyi. “ İnkər əvəzliləri əşyanın, əlamətin, kəmiyyətin, xüsusiyyətin olmadığını, qeyri-real olduğunu bildirir. ” Bu əvəzlik **heç** sözünün **kim, kəs, nə, bir şey** sözləri ilə birgə işlənməsindən əmələ gəlir: **heç kim, heç kəs, heç nə, heç bir şey, kimsə** və s. **Kimsə** əvəzliyi həm qeyri-müəyyən

əvəzlik, həm də inkar əvəzliyi kimi işlənə bilər. Məs.: Yucalardan yucasan! **Kimsə** bilməz necəsən, görklü Tanrı! (KDQ) **Kimsə** bilməz Tanrıdağın yaşını, Duman almış Altayların başını. (A.İ.) İnkər əvəzlikləri daha çox isimləri əvəz edir, isimlər kimi hallanır, mənsubiyyətə görə dəyişir, bəzən də ismi birləşmə tərkibində işlənir. Məs.: Onun kim olduğunu **heç kəs** bilmirdi. (İ.Ş.) Bir allah bəndəsi bilir ki, Gülnisə **heç kəsin toyuğuna** kiş deməyib. **Heç kəsin pis gününü** istəməyib. (İ.Ə.) Bir sən ol, bir mən, bir uçuq kaha, **Heç nə** istəmirəm taledən daha. (N.K.) Əhməd qəmli-qəmli başını buladı: **Mənim heç kimim** yoxdur, yetiməm. (İ.Ş.) Faytonda oturan müsafir isə **heç nəyə** fikir vermədən sakitcə ətrafı seyr edirdi. (İ.Ş.) Onların **heç birini** görmək istəmirəm (danışıqdan).

VI Təyini əvəzlik. Bu əvəzliklər cümlədə isimdən əvvəl gələrək onları konkretləşdirir, ümumiləşdirir, təyin edir. Təyini əvəzliklər: **öz, hər, bütün, filan, bəzi.**

Qeyd. Bütün əvəzliyinin klassik ədəbiyyatımızda **qamu, qamusu** (mənsubiyyət şəkilçili), **cümlə, cəmi** kimi variantlarına təsadüf olunur. Məs.: **Cəmi** bəndənin vardır niyazi, **Qamu** könüllərin muradı vardır. (Ş.İ. Xətai) **Cümlə** cahən batsa da, batsın, nə işim var ? (M.Ə.Sabir)

Cümlə təyini əvəzliyi qeyri-müəyyən əvəzlik (hamı) kimi də işlənir. Məs.: Allah sizdən razı olsun! – Cümləmizdən (hamımızdan).

Öz əvəzliyi obyektə subyektə görə konkretləşdirir: Ana onları öz uşaqları kimi qarşıladı.

Öz sözü obyektlə birlikdə cümlənin bir üzvü olur: İndi Cümrü öz aləmində idi.

Öz əvəzliyi ya subyekt, ya da obyekt əvəz edir, onları təyin edir. Bütün bu vəzifələrdə **öz** sözü hər üç şəxsin tam müəyyənliyini və əşyaya olan əlaqəsini göstərir.

Öz əvəzliyi mütləq obyekt olan bir əşyanın əvvəlində söz birləşməsi şəklində işlənərək, əşyanı şəxsə görə təyin edir. Obyekt olan əşya (isim) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib, müəyyən şəxsi bildirməli olur.

Öz sözü I, II, III şəxsin tək və cəmindən sonra işlənərək obyektə subyekt arasındakı əlaqəni konkretləşdirir: Mən öz işimi, sən də öz işini görürsən.

Bütün əvəzliyi cümlədə isimdən əvvəl gələrək aid olduğu anlayışlara kəmiyyət hədudu qoyur: Mühəribə xəbərindən sonra bütün xalq ayağa qalxdı. Bu cümlədə **bütün** əvəzliyi hər bir fərdin daxil olduğu bütövü əhatə edir.

Hər sözü təklikdə işlənmiş, isimdən əvvəl gəlir və bütün əvəzliyi kimi aid olduğu anlayışlara kəmiyyət hədudu qoyur: Hər bir bağın bağbanı var. Hər gülün öz ətri var.

Təyini və işarə əvəzliləri mahiyyət etibarilə bir-birinə çox yaxındır. Hər ikisi təyinetmə xüsusiyyətinə malikdir və hər ikisinin sintaktik vəzifəsi təyindir. Lakin əsas **fərqləri** ondan ibarətdir ki, işarə əvəzliləri əşya və hadisələrə işarə edir, aid olduğu sözün məzmun və həcmində müdaxilə etmir. Təyini əvəzliləri isə aid olduqları əşyalara kəmiyyət hədudu qoya bilər.

Təyini əvəzlilər isimdən əvvəl gələrək onu təyin etdiyinə görə dəyişmir və heç bir şəkilçi qəbul etmir.

Testlər

1. Əvəzlik işlənmiş cümlələri seçin.

- 1- Uca-uca dağ başında
Yel kimi əsdiyin varmı?
 - 2- İgid olan neylər əllini, yüzü?
 - 3- Kimiyə bal kimi şirin,
Kimiyə zəhərdən acıdı dünya.
 - 4- Keçər dövrən belə qalmaz
Şad ol könül, nə məlulsan?
 - 5- Ax, necə kef çəkməli əyyam idi.
- A) 1, 2, 3
B) 2, 3, 4
C) 1, 3, 4
D) 1, 3, 4
E) 2, 3, 5

2. Əvəzlik işlənməmiş cümlələri seçin.

1. Birinci addımda lovğalananlar ikinci addımda yıxılacaqdır.
 2. Məndən işıq alır min kənd, min şəhər.
 3. Kimin günü xoş keçəndə yay da birdir, yaz da birdir.
 4. Qarı düşməni, bu yerlərə əl atma,
Biz vətəndən, vətən bizdən ayrılmaz.
 5. Ax, necə kef çəkməli əyyam idi,
Onda ki övladi-vətən xam idi.
- A) 2,3

- B) 1, 2, 5
- C) 2, 3, 4
- D) 1,5
- E) 1, 4

3. “..... əvəzlilər öz məzmununda subyektin malik olduğu obyektə də ümumi şəkildə ifadə edə bilər”.

Nöqtələrin yerinə verilənlərdən hansı yazılmalıdır?

- A) yiyəlik
- B) şəxs
- C) qayıdış
- D) sual
- E) qeyri-müəyyən

4. Nümunələrdəki əvəzlilərin növünü və sayını müəyyənləşdirin.

- 1- Keçər dövrən, belə qalmaz
Şad ol, könül, nə mələlsən?
- 2- De bir neçə verdim üstə,
Bu sevdən mübarək olsun.
- 3- Qarı düşməni, bu yerlərə əl atma,
Biz vətəndən, vətən bizdən ayrılmaz.

- A) 2 işarə, 2 sual, 1 şəxs
- B) 2 işarə, 1 sual, 2 şəxs
- C) 2 işarə, 2 sual, 2 şəxs
- D) 1 işarə, 1sual, 1 şəxs
- E) 3 işarə, 2 sual, 2 şəxs

5. “Bəs yazdıqlarını niyə özünlə aparmırsan?” cümləsinin morfoloji təhlilində səhv hardadır?

- A) Özünlə _ təyini əvəzlikdir, lə _ilə bağlayıcısının qısa formasıdır.
- B) Bəs-sual ədatıdır.
- C) Yazdıqlarını-substantivləşmiş feli sifətdir, təsirlik haldadır.
- D) Niyə _ sual əvəzliyidir.
- E) Aparmırsan _ feldir, inkardadır, indiki zamandadır.

6. Əvəzliyə xas olan cəhətlərdən biri düzgün verilməmişdir.

- A) Əvəzlilər heç bir konkretlik bildirməyən, həmişə və hər yerdə ümumilik göstərən nitq hissəsidir.
- B) Onların əsas qrammatik əlaməti əvəz və işarə etməkdir.
- C) Danışan şəxs əvəzlilər vasitəsilə şəxsin, əşyanın, əlamətin və kəmiyyətin adını çəkmədən onları ümumiləşdirir.
- D) Tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş və budaq cümlə arasında əlaqə yaradan vasitələrdən biri və əsas işarə və sual əvəzliləridir.
- E) Əvəzlilər söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Bunun əsas səbəbi onunla bağlıdır ki, əvəzlilərin ümumi mənası olur.

7. Nümunədə verilmiş əvəzlilərin məna növünü və sintaktik vəzifəsini müəyyənləşdirin.

“Qartal, o zirvədən belə düş, belə İnsanam, o zirvədə mən dayanmalıyam”.

- A) İşarə, işarə, işarə, şəxs – təyin, zərflik, təyin, mübtəda
- B) Şəxs, işarə, işarə - mübtəda, təyin, zərflik
- C) Təyini əvəzlik, şəxs, işarə - mübtəda, təyin, zərflik
- D) İşarə, şəxs, qeyri-müəyyən – təyin, mübtəda
- E) Şəxs, işarə, şəxs – mübtəda, zərflik, mübtəda

8. Hansı cümlədə təyini əvəzlik işlənmişdir?

- A) Hər gülün rəngində bir canlı sənət
Nə qədər təmizdir, safdır təbiət.
- B) Arsız aşiq elsiz niyə yaşadı?
- C) Kimsə bilməz Tanrıdağın yaşını.
- D) Nədir qəlbindəki payızlar, qışlar?
- E) Nə gözəl yaraşır Muğana ceyran!

9. “Kim” sual əvəzliyinin xüsusiyyətlərindən biri yanlışdır.

- A) Hər kəs sözünü əvəz edib təsdiq bildirən fellərlə işləndikdə təsdiq məzmunu yaradır.
- B) İnkər bildirən fellərlə işləndikdə hansı sözünü əvəz edir, təsdiq məzmunu yaradır.
- C) İnkər bildirən fellərlə işlənə bilmir.
- D) Yalnız insan adları və insan təsəvvürü verən əşyaların adlarını əvəz edə bilər.
- E) İnkər bildirən fellərlə işləndikdə hamı sözünü əvəz edir və təsdiq məzmunu yaradır.

10. Qayıdış əvəzliyinə aid olan xüsusiyyətlərdən biri yanlışdır.

- A) Bu əvəzlik mütləq obyekt olan bir əşyanın əvvəlində söz birləşməsi şəklində işlənərək, əşyanı şəxsə görə təyin edir.
- B) Yalnız adlıq halda işlənərkən subyektini bildirib mübtədə olur.
- C) Subyektlə birlikdə işlənərkən subyektini daha da konkretləşdirir.
- D) İsimlər kimi hallanır və obyektini əvəz edir.
- E) Mənsubiyyət şəkilçiləri ilə yaranır.

Suallar

1. Əvəzliyi digər nitq hissələrindən fərqləndirən səciyyəvi cəhət nədir?
2. Əvəzliyin dildəki əsas funksiyasını necə izah edə bilərsiniz?
3. Əvəzliyin söz yaradıcılığında passiv iştirakı nə ilə bağlıdır?
4. Əvəzliyin hansı məna növləri vardır?
5. Əvəzliyin hansı məna növü öz qədimliyi ilə seçilir?
6. Yiyəlik əvəzliklə müəyyən şəxs əvəzliyinin oxşar, fərqli cəhətləri hansıdır?
7. Hansı əvəzlik başqa bir əvəzlikdən formalaşır və necə?
8. Sual əvəzliyinin hansı üslubi xüsusiyyətləri vardır?
9. Müəyyən şəxs əvəzliyi ilə qayıdış əvəzliyi yanaşı gələrsə, hansı cümlə üzvü vəzifəsini daşıyır və məzmununa xələl gələirmi?
10. Sifətlə işarə əvəzliyinin oxşar və fərqli cəhətləri hansıdır?
11. Təyini və işarə əvəzlilərinin oxşar, fərqli cəhətlərini necə müəyyən edə bilərsiniz?

Feil haqqında məlumat. Təsdiq, inkar, təsirli və təsirsiz feillər

Azərbaycan dilində istər leksik, istərsə də qrammatik cəhətdən zəngin olan nitq hissələrindən ən əsası feildir. Feil ərəb mənşəli söz olub “hərəkət” anlamını bildirir. Felə xas olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Feil digər nitq hissələrindən daha zəngin və həcmcə böyükdür.

2. Feil çoxkateqoriyalı əsas nitq hissədir. Həmin kateqoriyalar bunlardır: təsirlilik, növ, tərz, zaman, şəxs, inkarlıq, şəkil və s. Təsir, növ, zaman, şəkil, tərz kateqoriyaları yalnız felə xas olan kateqoriyalardır.

3. Felə məxsus olan kateqoriyaların hər birinin formal əlaməti, morfoloji göstəricisi iki kateqoriyaya xidmət edir. Məs.: **yazış** felində **-iş** şəkilçisi həm təsirsizlik yaradır, həm də qarşılıq növün şəkilçisidir, **yazdırdı** felində **-dır** həm təsirlilik yaradan şəkilçi kimi, həm də icbar növ yaradan şəkilçi kimi işlənir.

4. Feil milli xüsusiyyətləri ilə dilimizin saflığını qoruyan nitq hissəsidir.

5. Feli zəngin edən xüsusiyyətlərdən biri onun təsriflənməyən formalar sisteminə malik olmasıdır. Hansı ki ikili xüsusiyyət daşıyan feli sifət, məsdər, feli bağlama da məhz feillə əlaqədardır.

6. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində feillərin çox mühüm rolu vardır. İstər feillərdən digər nitq hissələri yaranır, istərsə də digər nitq hissələrindən çoxlu sayda feillər düzəlir.

7. Azərbaycan dilində omonim, sinonim və antonimlərin yaranmasında feillərin rolu böyükdür: almaq-vermək, gəlir-gedir, yaşamaq-ölmək, sarı (yararı sarımaq – fel), sarı (köynək – sifət), sarı (dağa sarı – qoşma) və s.

8. Feillərdəki çoxmənalılıq da onu digər nitq hissələrindən fərqləndirir. Feillərin tarixi qədim olduğu kimi, onların mənə tutumu da çoxdur. Məsələn, almaq, vermək, çəkmək, vurmaq və s. kimi feillərin 40-dan çox mənə variantları vardır.

9. Cümləni şərtləndirən predikativlik, modallıq kimi əsas əlamətlər məhz feil üzərində cəmləşir.

Feillərin xarakterini daha dərinədən açmaq üçün ona xas olan qrammatik kateqoriyaların mahiyyətini dərinədən araşdırmaq lazım gəlir.

Felin lüğəvi mənə növləri və quruluşu

Məlumdur ki, feillər hərəkət şəklində olan müxtəlif prosesləri ifadə edir. Bu cəhətdən feillər bir çox lüğəvi mənə qruplarına malikdir. Belə ki, feillərin bir qismi hərəkəti, bir qismi işi, bir qismi hal-vəziyyəti, bir qismi isə təfəkkür, nitq proseslərini bildirir. Feillərin bu cür müxtəlifliyi onların lüğəti mənəsindən doğur. Azərbaycan dilindəki feillər başlıca olaraq aşağıdakı lüğəvi mənə qruplarına ayrılır:

1. Hərəkət feilləri: İnsan və ya başqa canlıların hərəkəti ilə bağlı yaranır və hərəkətin müxtəlif cəhətlərini (istiqamətini,

hərəkətin tərzini) ifadə edir. Məs.: çatmaq, yaxınlaşmaq, qalxmaq, daxil olmaq, qaçmaq, yüyürmək, sürünmək, axsamaq və s.

Hərəkət feillərinin əksəriyyəti təsirsizdir.

2. İş feilləri: Əşyanın bu və ya digər hal-vəziyyətə salınmasını və ya təsirə, dəyişikliyə məruz qalmasını bildirir: açmaq, ütüləmək, bükmək, yağlamaq, rəndələmək, boyamaq, qazmaq, belləmək və s.

İş feilləri quruluşca sadə, bir qismi düzəltmə (-la2), bir qismi isə mürəkkəb olur: açmaq, bükmək, ütüləmək, yağlamaq, rəndələmək, nallamaq, od vurmaq, yuva qurmaq, dara çəkmək və s.

İş feillərinin əksəriyyəti təsirlidir: cırmaq, qırmaq, suya çəkmək, nallamaq, ütüləmək, yağlamaq və s.

Mürəkkəb feillərin içərisində həm təsirli, həm də təsirsizi olur.

İş feillərin əksəriyyəti məchul və icbar növ üzrə dəyişir: tikmək – tikdirmək – tikilmək və s.

3. Nitq feilləri: Bu feillər nitq prosesi ilə bağlı olur. Nitq feillərinin əksəriyyəti quruluşca sadə (bağırmaq, demək, söyləmək, danışmaq, sormağ) və mürəkkəbdir (tərif etmək, faş etmək, xəbərdarlıq etmək, etiraz etmək, salam vermək, əmr vermək, layla demək, söhbətə tutmaq və s.).

Düzəltmə nitq feilləri -lan2, -laş2, -la2, -ılda4 şəkilçili bir qrup sözləri əhatə edir: dillənmək, salamlamaq, gileylənmək, mızıldanmaq, mırtıldamaq və s.

Nitq feilləri nitq prosesinin müxtəlif xüsusiyyətlərini göstərir, yəni yüksək tonlu (çığırmaq, səs-küy salmaq, qışqırmaq); alçaq tonlu (pıçıldamaq, deyinmək, mızıldanmaq və s.) olduğunu bildirir. Bəzən nitq feilləri sual məqamında işlənir, bəzən nitq prosesinin davam etdiyini bildirir. Həm də bunların hamısını təsdiq və inkar məqamında ifadə edir.

4. Təfəkkür, görmə, eşitmə, hissetmə ilə bağlı olan feillər: duymaq, düşünmək, xatırlamaq, anlaya bilmək, zənn etmək, güman etmək, qulaq asmaq, qulaq vermək, görmək, boylanmaq, nəzər salmaq, tamaşa etmək, göz dikmək, dadmaq, hiss etmək, qoxulamaq və s.

Təfəkkür feilləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

5. Hal-vəziyyət feilləri: Bu feillər əşyanın aldığı vəziyyəti, əlaməti, hiss-həyəcanı ifadə edir: gözəlləşmək, ağrımaq, ağarmaq, halsız olmaq, saralmaq, xəstələnmək, sağalmaq və s.

Hal-vəziyyət feillərinin ifadə etdikləri məna çox genişdir. Belə ki, bu feillər əşyada keyfiyyət, əlamət, xasiyyət dəyişkənliyini, insanda qəzəb, hiddət, kin-küdurət, təəssüf, sevinc, şadlıq, razılıq kimi xüsusiyyətləri ifadə edir: tərləmək, bozarmaq, alovlanmaq, sıxılmaq, incimək, hürkmək, özündən çıxmaq, qəzəbi tutmaq, şadlanmaq, həzz almaq və s.

Hal-vəziyyət feilləri təqlidi yolla da yaranır: xırıldamaq, qırıldamaq, fisıldamaq, xoruldamaq və s.

Müasir Azərbaycan dilində feillər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. **Sadə fellər** (əsli): gəl, otur, yaz, al, oxu və s.

kimi feillər bütün zamanlarda, şəxslərdə, təsdiq və inkarda, bütün şəkillərdə sadə hesab olunur.

Düzəltmə feillər isim, sifətlərə və qismən də digər nitq hissələrinə aşağıdakı şəkilçiləri artırmaqla düzəlir:

-la,-lə: gözləmək, arıqlamaq, yağlamaq, sərirləmək, ovlamaq, alqışlamaq və s.

-lan,-lən: acıqlanmaq, kədərlənmək, alovlanmaq və s.

-laş,-ləş: fikirləşmək, birləşmək, uzaqlaşmaq, gözəlləşmək, yaşıllaşmaq və s.

-al, -əl, -l: boşalmaq, genəlmək, azalmaq, kiçilmək, qaralmaq, qocalmaq, çoxalmaq, qısalmaq, dikəlmək, dirilmək, düzəlmək, sağalmaq, ucalmaq, köhnəlmək və s.

Qeyd. 1. Kiçilmək sözündə **-l** şəkilçisi kökdən ayrılmır. Baxmayaraq ki, qədim yazılı abidələrin dilində sözün kökü elə **kiçi** şəklidir: İmdi bir böyüklük elə və **kiçiliğümə** rəhm et. (“Şühədanamə”) Baxdı, gördi ol qövmi-ulu-**kiçi**, Gördülər qamu dutmuş meydan içi. (“Vərqa və Gülşah”)

2. Qaralmaq sözü dissimilyasiya nəticəsində bu fonetik tərkibə düşmüşdür. Tarixən **qararmaq** şəklində olmuşdur. M.Kaşğarlı **qızarmaq** sözünü isimdən düzələn feil saymış, əslinin **“kızıl ər”** şəklində olduğunu bildirmişdir. Eləcə də qaraldı sözünün də bu cür düzəldiyini bildirmişdir: **“ton karardı – don qaraldı** feli də belədir – **kara ər**, yəni **qara oldu”**. (“Divani-lügət-it türk”)

-l,-i,-u: acımaq, bərkimək, turşumaq və s.

-ar,-ər: otarmaq, göyərmək, közərmək, yaşarmaq, ağarmaq və s.

-sa,-sə,- sı: susamaq, qəribsəmək, tamahsımaq və s.

-imsə,-ümsə: mənimsəmək, gülümsəmək və s.

-xala : ovxala, çalxala;

-qır (-xır,-qur,-yür). Bu şəkilçilər yamsılamalara artırılaraq feil əmələ gətirir: hıçqırmaq, fınxırmaq, böyürmək, fisqırmaq və s.

- qun: udqunmaq;

-xul: burxulmaq;

-ələ: səpələ, eşələ.

-an,-ən: İsimlərdən və təqlidi sözlərdən feil əmələ gətirir: dadanmaq, gücənmək, hıqqanmaq.

-ıq,-ik,-ix,-ux,-ük: yoluxmaq, darıxmaq, birikmək, gecikmək, sınıxmaq.

-aş: yanaşmaq.

-ar,-ər: qoparmaq, çıxarmaq və s.

-t,-dır,-dir,-dur,-dür: əsnətmək, ucaltmaq, qocaltmaq, azaltmaq, güldürmək, öldürmək və s.

-it,-it,-ut,-üt: axıtmaq, hürkütmək, qorxutmaq və s.

-dar,-dər: qondarmaq, döndərmək və s.

-ırğa: yadırğa.

Mürəkkəb feillər öz zənginliyinə və cümlədə ifadə etdiyi rəngarəng mənalara görə çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Mürəkkəb feillər bir sıra üsullarla yaranır və müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Bir neçə sözün birləşib bir məna bildirməsi yolu ilə yaranır: yaddan çıxmaq, qalib gəlmək və s.

2. Mürəkkəb feillərin tərkibindəki 1-ci tərəf, əsasən, qrammatik dəyişikliyə uğramır.

3. Mürəkkəb feillərin tərkib hissələri arasına başqa söz və ya sözlər daxil olur. 2-ci söz 1-ci sözdən qabaq da gələ bilər. Bu bədii əsərlərdə xüsusilə qabarıq nəzərə çarpır, obrazlılıq, emosional çalar yaratmağa xidmət edir. Məs.: **Düşdü** yenə dəli könlüm **gözlərinin xəyalinə**, Kim nə bilir bu könlümün fikri nədi, xəyali nə ? (İ. N) **Düşdü** bütün qəzetlər **qiymətdən**, ay can, ay can! (M. Ə. S.)

Mürəkkəb feillərin böyük əksəriyyəti məcazi mənə ifadə etdiyindən başqa dillərə hərfən tərcümə olunmur.

4. **ol, et, elə** köməkçi feilləri isim, bəzən də sifət, əvəzlilik, zərfdən sonra işlənməklə mürəkkəb feil yaradır. Əgər **olmaq** felindən əvvəl işlənən söz onun obyektı olarsa, onda **olmaq** sözü köməkçi feil olur. Bu zaman əvvəlki sözlə birlikdə mürəkkəb feil əmələ gəlir. Məs.: Heç bilmirəm gözəllərin necə oldu? Gələmmədim, ömür keçdi, gec oldu. (M. Şəhriyar) Car olur köksündən sellərin, dağlar! (A. Ələsgər)

Olmaq feli müstəqil işlənərkən heç bir daxili obyektə ehtiyacı olmur və müstəqil vəzifə daşıyır, özündən əvvəlki sözlə müxtəlif sintaktik əlaqədə (idarə, uzlaşma) olur. **Olmaq** felinin müstəqil işləndikdə ifadə etdiyi mənaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) “yaşamaq” mənasında: Onlar məscidin yaxınlığında yan-yörəsi uçmuş bir daxmada olurdular. (M.H.)

b) “doğulmaq” mənasında: Ailə həyatının on səkkizinci ilində bu gördüyün qız olub.

c) “baş vermək” mənasında: Oğul, oğul, ay oğul, bilirsənmi nələr oldu? (KDQ)

ç) “var olmaq”, “mövcudiyət” mənasında: Bizim yerdə ördək olur, qaz olur, Bizim yerdə söhbət olur, saz olur. (“Dastan və nağıllar”)

d) “gəlmək” mənasında: Axşam bizdə olarsan.

e) “çatmaq” mənasında: Hava qaralanda kənddə oldular.

ə) arzu şəklinin hekayəsində müstəqil işlənərək arzu, istək mənasını ifadə edir: Kababım olaydı, közüm olaydı, Yar yanında ötkəm sözümlə olaydı. (M. P.Vaqif)

f) “işin mütləq icra olunacağı” mənasında (bu zaman ol feli şühudi keçmiş zamanda işlənir): Oldu, baş üstə.

5. Bilmək köməkçi felinin əsas feillərə qoşulması nəticəsində: oxuya bilmək, yaza bilmək, gülə bilmək və s.

6. 1-ci tərəfi isimlərdən, 2-ci tərəfi feillərdən ibarət olan mürəkkəb feillər: Bunlar da iki cür olur: a) 1-ci tərəfi sadə isim, 2-ci tərəfi həmin isimdən əmələ gəlmiş feildən yananmış mürəkkəb feillər: su sulamaq, sap saplamaq, ov ovlamaq, (quş quşlamaq, boy boylamaq, söy söyləmək kimi mürəkkəb feillər dilin passiv fonduna keçib).

b) 1-ci tərəfi düzəltmə isim, 2-ci tərəfi həmin ismi yaradan sadə feildən əmələ gəlmiş mürəkkəb feillər: tikiş tikmək, əkin əkmək, söyüş söymək, yazı yazmaq və s.). Belə feillərə daxili obyektli feillər deyilir.

7. 1-ci tərəfi feli bağlama (-ib şəkilçili), 2-ci tərəfi feildən ibarət olanlar: aşıb-daşmaq, saralıb-solmaq, qurub-yaratmaq. Bunlar leksik-qrammatik vəhdət təşkil etməsə, mürəkkəb feil

yanarmaz, cümlənin ya həmcins xəbəri, ya da zərfliyi olar. Məsələn, Lalə utanıb dinmədi.

8. Frazoloji vahidlərdən ibarət mürəkkəb feillər. Bu cür mürəkkəb feillərdə 1-ci tərəf ismin adlıq, yönlük, təsirlik və çıxışlıq hallarında olur: ah çəkdi, ələ saldı, yola saldı, dilə düşdü, ruhdan düşdü və s. Məsələn, Yan, yan, tərulanların yaşıl yuvası, Ruhuma **can verir** ölüm havası. (S.V.) **Ah çəkdim**, başın üstə yarpaqlar əsdi, gülüm, sənin qəlbin əsmədi. (B.V.)

Feillərdə inkarlıq kateqoriyası: təsdiq və inkar feillər

Feillərə xas olan kateqoriyalardan biri də inkarlıq kateqoriyasıdır. İnkarlıq kateqoriyası iş, hal və hərəkətin, prosesin bütün zamanlarda icra olunmamasını bildirir. İşin, hal-hərəkətin bütün zamanlarda icra olduğunu bildirən feillər isə təsdiq feillər adlanır. Beləliklə, feillər işin icra edilib-edilməməsindən asılı olaraq, iki yerə ayrılır: təsdiq və inkar feillər.

Feillərdə inkarlıq kateqoriyası xüsusi şəkli əlamətlərlə ifadə olunur. Əsasən, feillərdə inkar mənası **-ma,-mə** şəkilçisi vasitəsi ilə yaradılır. Bu şəkilçi feil köklərinə zaman, şəkil və şəxs şəkilçilərindən əvvəl artırılır. Lakin felin qrammatik məna növlərinin şəkilçisi inkarlıq şəkilçisindən əvvəl gəlir. Məs.: yazılmadı, yazışmadıq, gülüşmədik və s.

Mənasına görə qrammatik şəkilçi olan inkarlıq şəkilçisi vurğu qəbul etmir. İnkarlıq şəkilçisi ilə omonimlik yaradan feildən isim və sifət düzəldən (süzmə, bölmə, hörmə paltar və s.) **-ma,-mə** şəkilçisi isə leksik şəkilçidir və vurğu qəbul edir. Deməli, məzmunca bu şəkilçilər fərqlidir. Məs.: Söyüddən bağ

saldım, peyvəst eylədim, Almasın, heyvasın, narın görmədim (A.Ə.) Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni, Yatma tülkü kölgəsində, qoy yesin aslan səni. (A.sözü) Nəbinin bıqları eşmə-eşmədir...("Qaçaq Nəbi")

Başqa dillərdə, xüsusən flektiv dillərdə inkarlıq kateqoriyası, əsasən, ön söz və ya şəkilçilərlə ifadə olunur. Məsələn, Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam, Gövhəri-laməkan mənəm, kövnü məkanə sığmazam. (İ.N.) Bivəfanın, müxənnətin, nakəsin, Doğru sözün, düz ilqarın görmədim. (A.Ə.) Nümunələrdəki sifət düzəldən **-la, -bi,-na** ön şəkilçiləri ərəb-fars dilinə mənsub şəkilçilərdir, əksərən dilimizə sözlərlə birlikdə keçir.

Azərbaycan dilində inkarlıq kateqoriyasını yaratmaq üçün **nə (də)** inkarlıq bağlayıcılarından da istifadə olunur. Bu bağlayıcı digər əsas nitq hissələri ilə də işlənib onlarda inkarlıq məzmunu yaradır. Məsələn: **Nə** eşq olaydı, **nə** aşıq, **nə** nazlı afət olaydı. (H.C.)

Duman, gəl get bu dağlardan,

Dağlar yenə bar eyləsin.

Nə gözlərim səni görsün,

Nə könlüm qubar eyləsin. (A. Tufarqanlı)

Inkarlıq bağlayıcısı ilə işlənən feillər, əsasən, təsdiq formada işlənir. Bəzən **nə, nə də** bağlayıcıları **da, də** bağlayıcılarını əvəz edir. Belə hallarda feil **-ma (-mə)** şəkilçisi ilə işlənir. Məsələn: Yanmır pərvanələr səhər də, axşam da, Analar öz balasına yandığı kimi. (V.Ə.) Əldən də qoymur, yardan da doymur (Nə əldən qoyur, nə yardan doyur).

İki inkarlıq ifadə edən bağlayıcı və şəkilçinin bir cümlədə işlənməsi əslində təsdiq məzmunu, müsbət çalar yaradır. İnkarlıq yaratmaq üçün feillərə **deyil** sözünü (lazım şəkildə) də əlavə etmək mümkündür. Gələsi deyiləm.

Feillərdə təsirlilik kateqoriyası: təsirli və təsirsiz feillər

1936-cı ilə qədər yazılmış qrammatika kitablarında təsirli və təsirsiz feillərdən çox az bəhs edilmişdir. Təsirli feillər icbar növün tərkibində verilmişdir. Nəhayət, 1950-ci ildən sonra təsirli və təsirsiz feillər müstəqil bir kateqoriya kimi dərsliklərə daxil edilmişdir.

Təsirlilik kateqoriyası obyekt və subyekt arasında münasibətdə meydana çıxır. Bu münasibət zamanı feil özündən əvvəlki sözün ismin təsirlilik halında olmasını tələb edir, yəni həmin sözü idarə edir. Təsirlilik halında olan isim kimi?, nəyi?, haranı?, nə? suallarından birinə cavab verir.

Obyektə olan təsirin dərəcəsi eyni olmur, ya bu təsir tam qabarıq şəkildə, ya qismən özünü göstərir, ya da təsir nəticəsində obyekt meydandan yox ola bilər. Məsələn, daş yonacaq, söz yazaq, əlini sıxır, işığı söndürdü, sükutu pozdu, xörəyi yedi və s. Bəzən də obyektə təsir zamanı yeni bir obyekt yaranır, obyekt yerini dəyişir: plan qurmaq, ev tikmək, körpü salmaq, kitabı vermək və s.

Təsirlilik kateqoriyası həm sözlərin öz ləksik-semantik mənasında, həm də şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Müasir Azərbaycan dilində bir qrup feillər vardır ki, onlar həm təsirli, həm də təsirsiz kimi çıxış edir: başla, işlə, gəz, oxu və s.

Məqaləni işlədim – parkda işlədim; Səni gəzdim – şəhərdə gəzdim; Kitabı oxuyuram – Ariflə bir sinifdə oxuyuram və s.

Qeyd etdik ki, təsirlilik anlayışı həm feillərin öz leksik-semantik mənasında, həm də şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunur. Buna görə də təsirli və təsirsiz feilləri aşağıdakı kimi izah etmək olar:

1. Sadə və düzəltmə feil köklərinin bir qismi məlum növdə təsirli olur: anla, işlə, oxu, yaz, söylə və s. Bu feillər yalnız müstəqim obyekt tələb edir.

2. Sadə və düzəltmə feil köklərinin digər qismi məlum, qayıdış, qarşılıq növlərində xüsusi şəkilçi qəbul etməklə təsirli olur: uç – uçur, qaç – qaçır, yaşa – yaşat və s.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində təsirsiz feillərdən təsirli feil əmələ gətirən şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. **-t** şəkilçisi. Aşağıdakı hallarda təsirli feil yaradır:

a) sonu saitle qurtaran feillərə qoşulduqda: çürü – çürüt; quru – qurut; böyü- böyüt;

b) **-la,-lə** şəkilçili təsirsiz feillərdən təsirli feil yaradır: irəlilə-t, gerilə-t;

c) sonu **-a,-ə** şəkilçili təsirsiz feillərdən təsirli feil yaradır: yaşa – yaşat;

ç) sonu **-ı,-i,-u,-ü** şəkilçili təsirsiz feildən təsirli feil yaradır: bərki – bərkit, turşu – turşut və s.;

d) **-ılda,-ıldə,-ulda,-üldə** şəkilçili sözlərin sonuna qoşularaq təsirsiz feildən təsirli feil yaradır: şaqqılda – şaqqıldat və s.

2. **-ut, -uz** şəkilçiləri ilə: qorx – qorxut (uz), hürk – hürküt (üz) və s.

3. **-dır,-dir,dur,-dür**: gül – güldür, yan – yandır, öl – öldür və s.

4. **-ar,-ər** : qop – qopar, çıx – çıxar və s.

5. **-ır,-ir,-ur,-ür**: qaç – qaçır, it – itir, bit – bitir, köç – köçür və s.

Bu şəkilçilərin böyük əksəriyyəti omonimdir.

Təsirsiz feillər. Təsirsiz feillər subyektin obyekt üzərində təsirini göstərə bilmir, çünki subyektin icra etdiyi iş, hal və hərəkət heç bir obyekt tələb etmir. Məsələn: çalış, gəl, get, gül, otur, qaç və sairə. Bu feillərin heç biri özündən əvvəl ismin təsirlik halında olan obyekt tələb etmir. Ona görə də kimi?, nəyi?, nə? suallarını verib hansısa təsirə məruz qalan obyektə zahirə çıxarmaq qeyri-mümkündür.

Təsirsizlik anlayışı bir qisim feillərin leksik-semantik məzmununda olursa, bir qisim feillərdə isə şəkilçilər vasitəsilə yaranır. Həmin şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. Felin məchul, qayıdış, şəxssiz növünün şəkilçiləri (-m4, -ıl4,-l,-n) ilə: yaz – yazıl (maq), de – deyin (mək), gör – görün (mək) və s.

2. Felin qarşılıq-müştərək növünün şəkilçisi ilə: -ış4, -aş2, -ş: yaz–yazış (maq), mələ – mələş (mək), gül – gülüş (mək) və s.

İstər təsirli, istərsə də təsirsiz feilləri feillərin quruluşunda da izləmək lazımdır. Yəni sadə, düzəltmə, mürəkkəb feillərdə təsirlilik və təsirsizlik məsələləri özünü göstərir.

Təsirlilik kateqoriyası dilçilikdə bir sıra vacib məsələlərin aydınlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır:

1. İsmın təsirlık halını müəyyənleşdirməkde bu kateqoriyanın rolu vardır.

2. Sintaksis bölməsində vasitəli, vasitəsiz tamamlığın müəyyənleşməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ismin təsirlık halında olan sözlər sintaksisdə vasitəsiz tamamlıq kimi çıxış edir.

3. Təsirlilik kateqoriyası sintaksisdə şəxssiz cümlənin müəyyənleşməsində də mühüm rola malikdir.

4. Təsirlilik kateqoriyasının köməyi ilə felin növlərinin hansının təsirli, hansının təsirsiz olduğunu müəyyənleşdirmək mümkündür. Bu kateqoriyanın köməyi ilə aydın olur ki, məlum növ feillər həm təsirli, həm də təsirsiz olur; məchul, qayıdış, qarşılıq növ feillər təsirli feillərdən düzəlib təsirsiz; müştərək, şəxssiz növ feillər təsirsizdən düzəlib təsirsiz; icbar növ feillər təsirlidən düzəlib təsili olur.

5. Təsirlilik kateqoriyası ilə müəyyənleşdirmək olur ki, **olmaq** feli təsirsiz, **etmək, elmək** feilləri isə təsirlidir.

6. Feillərin təsirli və ya təsirsiz olması başqa nitq hissələrindən düzələn feillərin məzmun və vəzifəsini müəyyənleşdirməkde də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, -**la,-lə** şəkilçisi vasitəsilə isim və sifət köklərindən təsirli feil, -**al,-əl, -ar,-ər** şəkilçiləri vasitəsilə təsirsiz feil yaranması asanlıqla müəyyən edilə bilər (başla, təmizlə, yağla, rəndələ, boşal, düzəl, ağar, göyər və s.).

Testlər

1. “Feil” sözü hansı dilə məxsusdur?

- A) yunan
- B) alman
- C) fars
- D) latın
- E) ərəb

2. Felin özünəməxsus cəhətlərindən biri səhvdir.

- A) Felə məxsus kateqoriyaların hər birinin morfoloji göstəricisi yalnız bir kateqoriyaya aiddir.
- B) Milliliyi ilə dilimizi qoruyur.
- C) Digər nitq hissələrindən həcmcə daha böyükdür.
- D) Çoxkateqoriyalıdır.
- E) Məcəzi mənası və lüğət tərkibinin zənginləşməsində rolu böyükdür.

3. “Sıxıntı” və “sıxlaşmaq” sözlərinin kökləri hansı nitq hissəsidir? Ardıcılıqla göstərin.

- A) feil, zərf
- B) sifət, feil
- C) feil, feil
- D) feil, sifət
- E) sifət, sifət

4. “Rəsmiləşdirilmişdi” sözündə şəkilçilər hansı ardıcılıqla düzülüb?

- A) şəxs, növ, zaman, hekayə
- B) hal, fel düzəldən, şəxs, məchul növ, zaman

- C) leksik, xəbərlik, növ, zaman
- D) leksik, şəxs, xəbərlik, zaman
- E) fel düzəldən, təsirlilik, məchul növ, zaman (nəqli keçmiş), hekayə

5. Yalnız bir leksik şəkilçi işlənmiş feillər cərgəsini göstərin.

- A) dilləş, saflaş, fərəhlən
- B) hamarlaşdır, işıqlandı, danlamaq
- C) gözəlləş, ikiləş, salamlaş
- D) qanadlan, hazırlan, söylə
- E) inlə, qarmala, çətinləşdir

6. Təsirli feillər cərgəsini göstərin.

- A) qaçışdı, durur, bildir
- B) gerilət, böyüt, qorxut, getdi
- C) oynat, yaşat, yandır, güldü
- D) qurut, oxut, yandır, azalt
- E) yazışdı, oxundu, söylədi, danışır

7. Düzgün fikirləri seçin.

- 1- Təsirlilik kateqoriyası sintaksisdə şəxssiz cümlənin müəyyənləşdirilməsində mühüm rola malikdir.
- 2- Təsirlilik kateqoriyası zərfləklə tamamlığın arasındakı hüdudu müəyyənləşdirmir.
- 3- Et, ol, elə köməkçi feillərin təsirli və ya təsirsiz olması və buna görə də nə vaxt müstəqil, nə vaxt köməkçi feil kimi işlənməsi təsirlilik kateqoriyası ilə həll olunur.
- 4- Təsirlilik kateqoriyasının vasitəsilə müəyyənləşdirilir ki, təsirsiz feilli cümlələrdə vasitəli tamamlıq işlənmir.

5- Başqa nitq hissələrindən düzələn feillərin məzmun və vəzifəsi təsirlilik kateqoriyasının vasitəsilə asanlıqla müəyyənləşir.

- A) 2,4,5
- B) 1, 4
- C) 1, 3, 5
- D) 1 3, 4
- E) 1, 2, 3

8. Sadə təsirsiz feillərin sırasını göstərin.

- A) yumşaldı, ilişdi, inandı
- B) çiçəkləmişdi, toxunulmuşdu, qaysaqlamışdı
- C) yaxalamışdı, gecələdi, pöhrələmişdi
- D) yuxulayırdı, üşüdü, gecələdi
- E) inildədi, tikildi, mürgüləyirdi

9. Hansı cümlədəki feillər təsirsizdir?

- 1- Quşlar isti ölkələrə uçar.
- 2- Uşağın evciyini niyə uçurdun?
- 3- Sadiq dərslərini yaxşı oxuyur.
- 4- O, birinci sinifdə oxuyur.
- 5- Qonşumuz qızını köçürdü.
- 6- Qonşumuz təzə binaya köçdü.

- A) 3, 4, 6
- B) 1, 3, 6
- C) 2, 3, 4
- D) 1, 2, 3
- E) 1, 4, 6

10. Bu feillərdən birini həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi başa düşmək olar?

- A) başlamaq
- B) gülmək
- C) qaçmaq
- D) oturmaq
- E) gəlmək

Feillərin qrammatik məna növləri

Felin qrammatik məna növlərinin qısa xülasəsi və növləri: Məlum növ

Felin növ kateqoriyası obyekt və subyekt arasında münasibətdə meydana çıxır. Obyekt üzərində iş icra olunan əşya, subyekt isə işi görən, icra edən şəxsdir. Onlar arasında qarşılıqlı münasibət feildə müəyyən qrammatik formalarla ifadə olunur. Bu qrammatik formalar felin qrammatik məna növlərini yaradır. Bəzən felin qrammatik məna növlərini təsirli-təsirsiz feillərin içərisində verməyə cəhd edilir. Lakin felin qrammatik məna növlərinin özünəməxsus morfoloji göstəricisi vardır. Eyni zamanda bunların hər biri dildə müstəqil kateqoriyalar kimi sabitləşmişdir. Həm də təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyasının

şəkilçiləri hərəkətin subyekt və obyektı arasındakı münasibəti dəyişmir. Bunu yalnız növ şəkilçiləri edə bilər.

İş, hal və hərəkətin icrasında subyektin fəal və qeyri-fəal iştirakı ola bilər. Subyektin fəal və qeyri-fəal iştirakı, obyektin üzərinə təsir edib-etməməsi, subyektin obyektı və obyektin subyektı əvəz etməsi, subyektlə obyekt arasındakı münasibət birbaşa feillərdə öz əksini tapır. Bu baxımdan fəali aşağıdakı mənə qruplarına ayırmaq mümkündür: **1. Məlum (aktiv) növ.** Məlum növdə iş görəni (subyekt) məlum olur. Yəni bu feillər subyektin müstəqil söz şəklində cümlədə iştirak edib-etməməsindən asılı olmayaraq, fəali qarşı münasibətin fəal olduğunu göstərir. Məlum növ feillər təsirli və təsirsiz olur. Məsələn, Leylak (subyekt) yuvasını (obyekt) uçurdu (feil). Məlum növ feillər təsirsiz olduqda işə işin icrasında subyekt və feil olur. Məsələn, Şair, nə tez qocaldın (feil) sən (subyekt).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məlum növdə subyekt fəal iştirak edir. Bu növdə olan feillərdə subyektin iştirakı aşağıdakı şəkildə özünü göstərir: a) Bəzən subyekt söz şəklində iştirak etmir. Lakin bu zaman subyekt şəxs sonluqları ilə ifadə olunur. Məs.: Ovçuluğa meyil saldım, Gecə-gündüz çöldə qaldım... (S.V.)

b) Əksər vaxtlarda işin icrasında subyekt söz şəklində iştirak edir. Məsələn: El bilir ki, uşaqlıqdan o naxələf olmayıb, Ürəyimə damıb ki, oğlum tələf olmayıb. (S.R.) Sən çıxdın qarşıma duzla, çörəklə. (S.R.)

2. Məchul və şəxssiz (passiv) növ feillər

Məchul növ feillərdə işin icraçısı məlum olmur. Məchulluğu belə başa düşmək olmaz ki, işin icrasında subyekt yoxdur. Əksinə işi görən şəxs var, lakin bu subyekt məchul şəkildə özünü göstərir və onu üzə çıxarmaq mümkün olmur. Subyekt passiv olduğundan obyekt onun rolunu ifa edir, yəni obyekt subyektə əvəz edir.

Məchul növ feillər təsirli feillərdən yaranır və təsirsiz olur. Məchul növün özünəməxsus morfoloji göstəricisi var: **-il,-il, -ul, -ül, -in,-in, -un, -ün, -n**. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşulur və məchul növdə olan təsirsiz feil əmələ gətirir. Məs.: sil – silindi, gör – görüldü, yığ – yığıldı və s.

-la,-lə şəkilçili düzəltmə təsirli feillərə **-n** şəkilçisi qoşulmaqla məchul növ yaranır: yağla – yağlandı, payla – paylandı, bağla – bağlandı və s. Bu tipli sözlərdə **-n** şəkilçisindən sonra yenidən məchul növün (-il,il,ul, -ül) şəkilçisi qoşula bilər. Bu zaman ikiqat məchulluq yaranır: paylan – paylanıldı, bağlan – bağlanıldı və s.

Məchul növün içərisində **şəxssiz növ** də vardır. Şəxssiz növ təsirsiz feillərdən yaranır və təsirsiz olur. Bu növün morfoloji göstəricisi **-il,-il, -ul, -ül** şəkilçisidir (bəzən **-in,-in,un,-ün** şəkilçisindən də istifadə olunur): baxıldı, gedildi, diqqət edildi, əməl olundu və s.

Şəxssiz növlə məchul növ arasında aşağıdakı oxşarlıqlar var:

1. Hər ikisi təsirsiz olur: yazıldı (məchul), baxıldı (şəxssiz);
2. Hər ikisinin morfoloji göstəricisində **-il,-il,-ul,-ül** şəkilçisi iştirak edir.

Şəxssiz növlə məchul növ arasında aşağıdakı fərqlər də mövcuddur:

1. Məchul növ feillər təsirli feildən yaranır, təsirsiz olur, ancaq şəxssiz növ feillər təsirsiz feillərdən yaranıb təsirsiz olur.

2. Məchul növ feilli cümlələrdə mübtədə olur, yəni obyekt mübtədə vəzifəsində çıxış edir. Məsələn, Lövha (nə?) silindi; Süfrə (nə?) salındı və s. Lakin şəxssiz növ feilli cümlələrdə mübtədə olmur: Belə faktlara diqqətlə yanaşılmalıdır.

3. Məchul növ feillər **-il,-il,-ul,-ül; -in,-in,-un,-ün; -n** şəkilçiləri ilə, şəxssiz növ feillər isə **-il,-il,-ul,-ül** şəkilçisi ilə formalaşır.

3.Qayıdış növ (aktiv) feillər. Felin bu növündə adından da görüldüyü kimi, iş iş görənin (subyektin) öz üzərinə qayıdır. Yəni subyekt obyektə əvəz etmiş olur. Belə ki, subyekt həm subyekt, həm də obyekt rolunda çıxış edir. Bu cəhətdən qayıdış növ feillər məchul növdən fərqlənir. Əgər məchul növdə obyekt subyektə əvəz edirsə, qayıdış növdə isə subyekt obyektə əvəz edir.

Qayıdış növün morfoloji göstəricisi **-il,-il,-ul,-ül; -in,-in,-un,-ün; -n** şəkilçiləridir: döyünmək, sıxılmaq, görünmək və s. Məsələn, Ürəyim sıxılır. Uzaqdan bir qaraltı görünür.

Qayıdış növ feillər də məchul növ feillər kimi təsirli feildən düzəlir, nəticədə təsirsiz olur: üzüldü, darandı, görüdü, açıldı, çırpıldı və s.

Məchul növlə qayıdış növün oxşar əlamətlərinə baxmayaraq, hər biri ayrı-ayrı mənalar ifadə edir. Bunları mənaca bir-birindən ayırmaq üçün felin subyektə və yaxud

felin obyektə olan münasibətinə nəzər salmaq lazımdır. Əgər subyekt naməlum olduğu üçün obyekt onu əvəz etməklə bilavasitə xəbərlə əlaqədar olarsa, həmin fel məchul növdə olur: **İp çəkildi** dedikdə **ipi** çəkən şəxs (subyekt) məlum olmadığından **ip** sözü **çəkildi** feli ilə birbaşa münasibətdə olur və subyektə əvəz edir və fəal mövqeyə keçir. Deməli, işi icra edəni əvəz etdiyindən feil məchul mənə daşır. Əksinə olaraq, əgər subyekt üzərində iş icra edilən əşyanı (obyekt) də əvəz edirsə, onda subyektlə feil arasında heç bir obyektin (əşyanın) işlənməsinə ehtiyac qalmır. Beləliklə, feil qayıdış növ mənasını daşır. Məsələn, **Duman çəkildi** dedikdə başqa bir subyekt iştirak etmir, duman öz-özünə çəkilir. Eyni zamanda başqa bir obyektə ehtiyac da qalmır. Çünki duman sözü eyni zamanda obyektə də əvəz etmişdi. Yəni iş iş görünin (subyektin) öz üzərinə qayıdır, onun üzərində icra edilir.

Qayıdış növ təkcə öz morfoloji əlamətləri ilə deyil, həm də düzəltmə feilləri yaradan şəkilçilərin məzmununda da ifadə olunur:

a) **-lan,-lən** şəkilçisi ilə düzələn feillərdə: qanadlan (maq), qüvvətlən (mək), ruhlan (maq), xəstələn (mək);

b) **-al,-əl; -l** şəkilçili feillərdə: ucal (maq), gödəl (mək).

c) **-laş,-ləş** şəkilçili feillərdə: gözəlləş (mək), sakitləş (mək) və s.

4. Qarşılıq-müştərək (aktiv) növ feillər

Qarşılıq növ feillərdə adından da görüldüyü kimi, iş, hal və hərəkət azı iki subyekt tərəfindən qarşılıqlı surətdə icra olunur.

Subyektlərin heç birinin obyekt üzərinə təsiri olmur, yəni üzərində iş icra olunan əşya olmur.

Qarşılıq növün morfoloji əlaməti **-iş,-iş,-uş,-üş;-aş,-əş;-ş** şəkilçiləridir. Bu şəkilçilər təsirli feillərə qoşulur və təsirsiz formada olan qarşılıqlı növ feillər yaranır: görüşmək, döyüşmək, vuruşmaq, yazışmaq və s.

Feillərdən isim əmələ gətirən **-iş,-iş,-uş,-üş** şəkilçisi qarşılıq növün şəkilçisi ilə omonimdir. Bunları fərqləndirmək üçün aşağıdakıları bilmək vacibdir:

1) -iş,-iş,-uş,-üş felin zaman, şəxs şəkilçilərini qəbul edirsə, onda qarşılıq növdə olur: görüşdük, yazışdıq və s.

2) -iş,-iş,-uş,-üş şəkilçili sözlər hal, kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul etdikdə feildən isim yaradan şəkilçi kimi fəaliyyət göstərir: görüşümüz, görüşə, görüşlərdən və s.

Qarşılıq növün şəkilçilərindən sonra hal, kəmiyyət, mənsubiyyət şəkilçilərini artırmaq olmur.

Qeyd etdik ki, qarşılıq növ feillərdə azı iki subyektin iştirakı vacibdir. Lakin getdilər, yazdılar, gördülər və s. tipli feillərdə subyektin çoxluğu onun qarşılıqlı növdə olması demək deyil. Burada işin yalnız qarşı-qarşıya icra olunması əsasdır. Və bu, xüsusi morfoloji əlamətlə (-iş,-iş, -uş, -üş; -aş,-əş; -ş) meydana çıxır.

Dilimizdə **sovuşmaq, sürüşmək, girişmək, danışmaq, çalışmaq, qızışmaq, əzişmək, dolaşmaq, üzüşmək, yapışmaq, alışmaq** tipli sözlər qarşılıqlı feillərə zahirən oxşasa da, bu növə aid deyil.

-laş, -ləş şəkilçisi ilə düzələn feillərin də bəziləri məzmunca qarşılıqlı məna ifadə edir: sözləş, məsləhətləş, dilləş və s.

Qarşılıq növ feillər təsirli feillərdən əmələ gəlir və təsirsiz olur. Bu cür feilləri yenidən təsirliyə çevirmək mümkündür: döyüşdürmək, görüşdürmək və s.

Belə təsirli feillərdən də asanlıqla icbar növ yaratmaq olur: döyüşdür+t+mək.

Müştərək feillər. Müştərək feillərdə işin icrası bir çox subyektlər tərəfindən icra olunur. İş, hal və hərəkət eyni vaxtda, birgə və paralel şəkildə yerinə yetirilir. Müştərək feilin morfoloji əlaməti **-iş,-iş,-uş,-üş; -aş,-əş; -ş** şəkilçiləridir. Bu növ feillər təsirsiz feillərdən yaranır və nəticədə təsirsiz olur: gülüşmək, qaçışmaq, hürüşmək, mələşmək, ağlaşmaq və s.

Qarşılıq və müştərək feillər aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə bir-birinə oxşayır:

- a) hər ikisinin morfoloji əlaməti eynidir;
- b) hər ikisi təsirsiz olur;
- c) hər ikisində bir neçə subyekt iştirak edir.

Bu feillər həm də bir-birindən fərqlənir:

a) qarşılıq növdə olan feillər təsirli, müştərək növdə olan feillər təsirsiz feillərdən düzəlir;

b) qarşılıq növdə subyektlərin hərəkətləri qarşılıqlı və müxtəlif, bəzən də eyni zamanlarda, müştərək növdə isə paralel və eyni zamanda icra edilir;

c) qarşılıq növ feilin subyektlərindən biri adlıq halda olur, digəri isə **ilə** qoşması ilə işlənir. Müştərək növün subyektləri isə

bir leksik vahidlə ifadə olunur. Tələbə müəllimlə deyışirdi. Mən dostumla yazışirdim. Uşaqqlar gülüşürdülər.

ç) qarşılıq növün subyekti daha çox insan məfhumunu bildirən adlarla, müştərək növünkü isə insanla bərabər, digər canlıların adlarını bildirən sözlərlə də bağlıdır.

5. İcbar aktiv) növ. İcbar növ feillərdə iş, hal və hərəkətin icrası əmr, xahiş, rica, təkidlə baş verdiyi bildirilir. Felin bu növündə işin icrası bilavasitə 1-ci subyektə aid olmur. İş, prosesi 1-ci subyektin ya əmri, ya xahişi, ya da tapşırığı ilə 3-cü bir şəxs icra edir. 2-ci bir subyekt isə bu prosesi, işin icrasını başqa bir şəxs vasitəsilə icra etdirir. Deməli, işi həqiqi icra edən subyekt kimi zahirə çıxma bilmir, qeyri-fəal olduğundan vasitəli obyekt kimi fəaliyyət göstərir.

İcbar növ feillər həmişə təsirli feillərdən yaranır və təsirli olaraq da qalır. Təsirsiz feillərdən icbar növ yaratmaq qeyri-mümkündür. Bu kimi feillər (qaç, yan, çat, öl və s.) təsirli feil halına salındıqdan sonra (qaçır, yandır, çatdır, öldür) icbar növün şəkilçisini artırmaqla icbar növ yaratmaq mümkündür: qaçır+t+dır, yandır+t+dır, öldür+t+dür və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həmin şəxs qeyri-fəal olduğundan subyekt yox, qeyri-müstəqim obyekt (vasitəli tamamlıq) vəzifəsini icra edir. Fəal subyekt (işin icrasını xəbər verən 1-ci şəxs) isə cümlədə mübtədə vəzifəsini icra edir. Məs.: Mən gülləri sulatdırdım. Gülləri sulatdıran kimdir? **Mən** fəal subyektdir. İş icra edən, yəni gülləri sulayan isə qeyri-fəaldır, cümlədə görünmür. İstər-istəməz sual doğur: Kimə sulatdırdın? Rövsənə. Bu söz vasitəli tamamlıq olur. Cümlədə həmin sözü

yerinə qoysaq, işin həqiqi icraçısı meydana çıxır və yenə də vasitəli tamamlıq olur: Mən gülləri Rövşənə sulatdırdım.

İcbar növə aid xüsusiyyətləri belə xarakterizə etmək olar:

a) İcbar növünün şəkilçiləri təsirli feillərə artırılır; yaz+dır+maq, al+dır+maq və s.

b) Xəbəri icbar növlə ifadə olunan cümlələrdə icraçı yönlük halda olur: Oqtay köynəyini **anasına** yudurtdu.

c) İcbar növünün şəkilçisindən sonra məchul növünün şəkilçisi qoşula bilər: yazdırıldı, aldırıldı və s.

İcbar növünün şəkilçisi omonim xarakterə malikdir:

1. Təsirli feil yaradır: çatdır, öldür, güldür, yandır və s;

2. Digər nitq hissələrinə artırılaraq onların cümlədə xəbər olmasını təmin edir, yəni xəbərlik şəkilçisidir. Eşqdir mehrabı uca göylərin. (N.G.)

3. Feillərdə III şəxsin (təkin) şəkilçisidir: oxumuşdur, yazmışdır və s.

Qeyd etdik ki, icbar növ feillər yalnız təsirli feillərdən yaranır. Lakin bütün təsirli feillər icbar növ yaratmır. Məs.: al-dır-dım, bil-dir-din və s. **Aldırdım** felində 1-ci subyekt işin icraçısı, işi görən şəxs yox, işi icra etdirəndir. Həmin felin məzmununda icbarlıq xüsusiyyəti açıq-aydın hiss olunur. Lakin **bildirdim** felində formaca icbar növə oxşarlıq olsa da, həmin feil məlum növdədir. Baxmayaraq ki, təsirli feildən yaranıb və təsirli olaraq qalır. Çünki işin icrasında yalnız bir subyekt iştirak edir (**Sənin düşüncələrini bildirdim və onu dostuma bildirdim**). Burada bilən də, bildirən də yalnız 1-ci subyektdir. Həmin feillər özündən əvvəl müstəqim və qeyri-müstəqim

obyekt (vasitəsiz və vasitəli tamamlıq) tələb edir. İcbar növdə də belədir (**Mən çəkməni ustaya sildirdim**). Lakin burada işi icra edən qeyri-fəal subyekt də iştirak edir (**nəyi sildirdin və kimə sildirdin?**). Əsas fərq də məhz buradadır.

Testlər

1. Felin qrammatik məna növləri nəyə görə müəyyənləşir?

- A) İş, hal və hərəkətin icrasında subyektin fəal iştirakına görə
- B) Subyektin iştirakına görə
- C) Feillərin təsirli və təsirsiz olmasına görə
- D) Subyektlə obyekt arasındakı münasibətin qrammatik forması fəldə ifadə olunduğuna görə
- E) Feillə obyekt arasındakı münasibətə görə

2. Hansı cümlədə feil məchul növdədir?

- A) Belələrinə hər yerdə rast gəlinir.
- B) Gənc tələbə kökündən qopmuş çinar kimi yerə sərildi.
- C) Ananın ürəyi həyəcanla döyündü.
- D) Oğlunun tənəsindən ana yaman alındı.
- E) İki gündən sonra hər tərəf yoxlanıldı.

3. “Təzə ev tikmək üçün bağa hörgü daşı tökdürmüşdü” cümləsində təsriflənən felin morfoloji təhlili ilə bağlı səhvi göstərin.

- A) Məlum növdədir
- B) Təsirlidir
- C) Təsdiqdədir

D) Nəqli keçmiş zamandadır

E) III şəxsin təkindədir

4. İcbar feil işlənmiş cümlələri seçin.

1- Adil əmim içəri daxil olan kimi bizə acıqlandı və böyrü üstə düşmüş stulu qaldırdı.

2- Usta özünə təzə köynək toxudurdu.

3- İdarənin bütün sənədlərini yoxlatdırdılar.

4- Yusif içəri keçib işıqları yandırdı.

5- Hökmdar müqəssiri tapdırdı.

A) 1, 5

B) 2, 4

C) 3, 4, 5

D) 2, 3, 5

E) 2, 3

5. Hansı cümlədə feil qayıdış növdədir?

A) İranlı fəhlə bir abbası verib mirzəyə məktub yazdırdı.

B) Qaraşın səsi uzaqdan gəlirdi.

C) Bəyim qızararaq mühəndislə əl tutuşdu.

D) Qızlar quyunun başında yuyunurdular

E) İki gündən sonra hər tərəf yoxlandı.

6. Feillərin biri qarşılıq növdə deyil.

A) vuruşur

B) dəyişir

C) yazışır

D) mələşdi

E) görüşür

7. Hansı cümlədə feil məchul növdədir?

- A) Duman çəkildi, göyün üzü açıldı.
- B) Bu il bol məhsul yığıldı.
- C) Qocaldır insanı, qocaldır zaman.
- D) Camaat meydana yığıldı.
- E) Yığıncaq dağıldı.

8. Verilmiş feillərdən neçəsi şəxssiz feil kimi işlənə bilər? silindi, başa düşüldü, səs verildi, baxıldı, döyüldü, səsləndirildi, görüldü, uzaqlaşdırıldı

- A) 4
- B) 3
- C) 2
- D) 5
- E) 6

9. “Oğlan səliqə ilə geyindi. Şəhərdə dostu ilə görüşdü. Onlar bir yerdə şam etdilər. Xoşladıqları havanı çaldırdılar”. Bu cümlələrdə feilin hansı növü yoxdur?

- A) icbar
- B) məlum
- C) məchul
- D) qayıdış
- E) qarşılıq

10. “ Oğlan bu sözdən geri çəkildi” cümləsində feilin hansı növüdür? Aşağıdakı cümlələrdən hansında feil həmin növdə işlənmişdir?

- 1- Qablara yemək çəkildi.
- 2- Dağlara yol çəkdim.
- 3- Dağlardan duman çəkildi.

- A) qayıdış -3
- B) məlum -3
- C) məchul -2
- D) qarşılıq -2
- E) şəxssiz – heç birində

Suallar

1. Felin növ kateqoriyası necə meydana çıxır?
2. Aktiv növlə passiv növü fərqləndirən cəhətlər hansılardır?
3. Məlum növün əsas xüsusiyyəti nədir?
4. Məlum növ feilli cümlələrdə subyektin müstəqil söz şəklində iştirakı vacibdirmi?
5. Məchul və qayıdış növ feillərin oxşar və fərqli cəhətlərini necə müəyyənləşdirmək mümkündür?
6. Məchul növ feillərə oxşayan, lakin həm də ondan fərqlənən daha hansı növ feillər vardır?
7. Qarşılıq-müştərək növ feillərin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri nədir?
8. Hansı növ feillər yalnız təsirlidən yaranıb təsirli olaraq qalır?
9. İcbar növ feilləri digər növ feillərdən nə ilə fərqləndirmək mümkündür?
10. “Aldırdım” və “bildirdim” feilləri ilə bağlı hansı fikirləriniz vardır?
11. Qarşılıq növ feillərlə icbar növ feillərin oxşar cəhətləri varmı, bəs fərqli cəhətləri?

Feillərdə zaman və şəxs kateqoriyası

İcra edilən və edilməyən hər hansı bir iş, hal və hərəkət, proses müəyyən bir zaman daxilində baş verir. Zaman anlayışı obyektiv və qrammatik zaman olmaqla iki yerə ayrılır. Obyektiv zaman fəlsəfə elminin tədqiqat obyektidir. Qrammatik zaman isə dilçilik elmində araşdırılır. Obyektiv zamanla qrammatik zaman arasında aşağıdakı fərqlər mövcuddur:

1. Obyektiv zaman ümumbəşəridir. Heç kimdən və heç nədən asılı olmadan bütün bəşəriyyətə eyni dərəcədə aiddir. Qrammatik zaman isə millidir. Hər xalq öz dilinə uyğun olaraq onu ifadə edir.

2. Obyektiv zaman hissələrə ayrılır, nə başlanğıcı, nə də sonu var. Qrammatik zaman isə hissələrə ayrılır: keçmiş (şühudi, nəqli), indiki, gələcək (qəti, qeyri-qəti).

3. Obyektiv zamanın heç bir ifadə forması yoxdur. Qrammatik zamanın isə müxtəlif ifadə formaları, qrammatik əlamətləri vardır. Bunlara baxmayaraq, qrammatik zaman obyektiv zamanın dildə ifadə vasitəsidir.

Qrammatik zamanın müxtəlif ifadə formaları, qrammatik əlamətləri vardır. Xüsusi olaraq felin zaman şəkilçiləri: indiki zaman (-ır, -ir, -ur, -ür); keçmiş zaman: nəqli və şühudi keçmiş zaman (-mış, -miş, -muş, -müş; -ıb, -ib, -ub, -üb; -dı, -di, -du, -dü); gələcək zaman: qəti və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri (-acaq, -əcək; -ar, -ər), həmçinin feli bağlama və feli sifət (-dıqda, -dıqca, -anda, dığımda⁴, -an, -ən; mış, -miş, -muş, -

müş,-ası²,-acaq²,-malı²) şəkilçiləri zaman anlayışı yaradan qrammatik vasitələrdir. Felin digər şəkilləri (əmr, arzu, lazım, vacib, şərt) zamana görə dəyişməsə də, yəni konkret olaraq zaman kateqoriyasının morfoloji əlamətini qəbul etməsə də, iş, hal və hərəkətin icrasının gələcəyə aid olması heç bir şübhə doğurmur.

Feillərdə zaman kateqoriyası iki iş, hal və hərəkətin icrası arasındakı zamanın müddətini müəyyənləşdirir. Yəni zaman kateqoriyası keçmişdə icra olunmuş, indi icra olunan, gələcəkdə icra olunacaq işin zamanı ilə icra olunmuş, olunan və olunacaq iş, hal və hərəkət haqqında məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır.

Felin zamanları: a) keçmiş zaman; b) indiki zaman; c) gələcək zaman

Dilimizdə feillərin üç zamanı vardır. **Keçmiş zaman** keçmişdə icra olunmuş iş və prosesin zamanı ilə həmin iş haqqında məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır. 1937-40-cı illərə qədər yazılmış qrammatika kitablarında keçmiş zaman iş, hal və hərəkətin uzaq və yaxın keçmişdə icra olunmasına görə iki yerə ayrılmışdır. Yaxın keçmişdə icra olunmuş işin zamanına şühudi keçmiş, uzaq keçmişdə icra olunmuş işin zamanına isə nəqli keçmiş zaman deyilmişdir. Lakin əslində keçmiş zaman bu mühakimələrə görə yox, şahidlik dərəcəsinə görə iki yerə ayrılır. İşin icrasında şahid iştirak etdikdə şühudi keçmiş zaman, şahid olmadıqda isə nəqli keçmiş zaman yaranır.

Qeyd etdik ki, şühudi keçmiş zaman iş, hal və hərəkətin şahidlik yolu ilə icra olunduğunu bildirir. Bu zamanda iki iş özünü göstərir. Biri keçmişdə icra olunmuş iş, digəri isə həmin iş barəsində şahidlik yolu ilə məlumat verilən iş. Məs.: **Usta qalxdı**. Bu cümlədə iki iş, yəni həm ustanın ayağa qalxmağı, həm də həmin işin icrası haqqında verilən xəbər özünü göstərir. Və yaxud, **Mən danışdım**. Bu cümlədə işi icra edən də mənəm, onun haqqında məlumat verən də. Hər iki cümlədə əvvəlcə icra olunmuş iş, hərəkətlə həmin işin xəbər verildiyi zaman həm də şahidlik yolu ilə məlumat çatdırılır.

Şühudi keçmiş zamana xas olan cəhətləri aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar:

1. Şühudi keçmiş zaman **-dı,-di,-du,-dü** şəkilçisi ilə formalaşır: yazdı, gəldi, oxudu, gördü və s.

2. Şühudi keçmiş zamanda olan iş, hal və hərəkət bütün şəxslər üzrə dəyişir:

Tək	Cəm
Mən yazdım	Biz yazdıq ; gəldik
Sən yazdın	Siz yazdınız
O yazdı –	Onlar yazdılar

3. Şühudi keçmiş zaman iş, hal və hərəkətin şahidlik yolu ilə qəti şəkildə icra olunduğunu bildirir. Məs.: Qatar stansiyaya çatdı.

4. Şühudi keçmiş zamanda bir işin icrası nəticəsində yeni bir işin icra olunması üçün şərait yaranır. Proses bu şəkildə ardıcıl olaraq növbələşir: Başımı buladı, gözümdən güldü, Güləndə qadası canıma düşdü. (A.Ə.) Zeynəb bir xeyli yerindəcə

dayandı, onun dodaqları səyridi, gözləri yaşardı, güclə hirsini boğub özünü ələ aldı, şalını düzəldə-düzəldə xəstəxananın yanından ötüb idarəyə yaxınlaşdı. (İ.Ə.)

5. Şühudi keçmiş zamanın hekayəti və rəvayəti yoxdur. Yəni şühudi keçmiş zaman **idi**, **imiş** köməkçi sözləri ilə işləyə bilmir. Çünki şühudi keçmiş zamanda şahidlik məzmunu, **idi**, **imiş** köməkçi sözlərində isə hekayə və rəvayət məzmunu var. Bunlar da bir araya gəlməz.

Nəqli keçmiş zaman. Bu zaman əvvəlcə icra olunmuş bir iş haqqında xəbər verilən zaman şahidlik vermədən, müşahidəçi olmadan, yalnız işin, hal və hərəkətin icrasının nəticəsini bildirən zaman arasındakı vaxtdır. Yəni iş əvvəlcə icra olunur, sonra heç bir şahidlik olmadan həmin işin icrası nəql olunur. Bu zamanla bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Nəqli keçmiş zaman **-miş**, **-miş**, **-muş**, **-müş**; **-ib**, **-ib**, **-ub**, **-üb** şəkilçisi ilə formalaşır: almışam, almışığıq, alıbsan, alıbsınız və s.

2. Bütün şəxslər üzrə dəyişir:

Tək	Cəm
Mən almış am	Biz almış ıq
Sən almış san (alıbsan)	Siz almış sınız (alıbsınız)
O almış dır (alıbdır)	Onlar almış lar (alıblar)

Qeyd. -ib, -ib, -ub, -üb şəkilçisi I şəxsə artırılmır. Lakin ədəbi dilin inkişaf prosesinin izlənməsi bu şəkilçinin I şəxsin təkinə də artırıldığını deməyə əsas verir. Məs.:

Kəpənək geymişəm, əndişədən azad **olubam**,
Üşümək müşkilini eyelədi asan kəpənək.

(İ.Nəsimi)

3. Bəzən -mış,-miş,-muş,-müş şəkilçisi nəqli keçmiş zamanın məzmununda şahidlik dərəcəsi özünü göstərir. Məs.: Əsməri gördüm, yaman arıqlamış, gözləri solmuşdu.

4. -mış,-miş,-muş,-müş nəqli keçmiş zaman şəkilçisində ş samiti bəzən ixtisar olunur: gəlmişəm – gəlmisən.

5. -mış,-miş,-muş,-müş şəkilçili keçmiş zaman **imiş** sözünün şəkilçiləşmiş **-mış,-mi,-muş,-müş** variantı ilə omonimdir. Bunları fərqləndirmək üçün aşağıdakıları bilmək lazımdır: **-mış,-miş,-muş,-müş** nəqli keçmiş zaman şəkilçisi fel kökünə, **imiş (-mış4)** isə zaman şəkilçisindən sonra qoşulur: gəlmişəm – gəlirmişəm və s.; -mış,-miş,-muş,-müş nəqli keçmiş şəkilçisi şəxs şəkilçisindən əvvəl gəlir, imiş (-mış4) isə şəxs şəkilçisindən əvvəl də, sonra da gəlir: almışam – alırmışam, almışsan – alırsanmış və s.

İndiki zaman. Bu zaman hal-hazırkı dövrdə icra olunan işin zamanı ilə həmin iş barəsində məlumat verilən vaxt arasındakı zamandır. Yəni əvvəlcə hər hansı bir işin icrasına başlanır və bu icra sona çatmamış onun haqqında məlumat, xəbər verilir. Bunların hər ikisi eyni zamanda baş verir. İndiki zamana xas olan xüsusiyyətlər:

1. İndiki zamanın morfoloji göstəricisi **-ır4** şəkilçisidir.

2. İndiki zaman bütün şəxslər üzrə dəyişir:

Tək	Cəm
Mən alıram	Biz alırıq
Sən alırsan	Siz alırsınız (sız)
O alır	Onlar alırlar

3. İş, hal və hərəkətin icrası ilə məlumat verilən işin icrası üst-üstə düşür.

4. İndiki zamanda icra olunan bəzi iş, hal və hərəkət yalnız indiki zamanı deyil, bütün zamanları əhatə edir. Məsələn:

Bir də görürsən açılan solur,
Düşünən bir beyin bir torpaq olur.
Bir yandan boşalır, bir yandan dolur,
Sirrini verməyir sirdaşa dünya (S.V.)

5. İndiki zamanda icra olunan iş, hal və hərəkət subyektə aid olur. Mən gülləri sevirəm.

6. İndiki zamanda icra olunan iş, hal və hərəkət təbiətə də aid ola bilər: Təbiət gülür. Torpaq ağlayır. Bənövşə boynunu bükür. Tərləyir Qafqazın qarlı dağları.

7. İndiki zaman inkarda işləndikdə inkar şəkilçisindəki sait düşür: yazmayır – yazmır.

8. İndiki zaman şəkilçisi omonimdir: a) feildən isim düzəldir – Gəlir hara gedir? Mən yatır üstündə yatmamışam ki? və s.; b) təsirsiz feildən təsirli feil yaradır – uçurur, keçirir, bitirir və s.

Gələcək zaman. Keçmiş zamanda olduğu kimi, bu zaman anlayışının meydana çıxmasında da indiki zaman əsas meyar olaraq qalır. Gələcək zaman nə vaxtsa icra olunacaq və ya olunmayacaq iş, hal və hərəkətin əvvəlcədən xəbər verilməsini bildirir. Gələcək zaman işin icrasının qəti və qeyri-qətiliyinə görə iki yerə ayrılır. Qəti gələcək zaman gələcəkdə qəti şəkildə icra olunacaq və olunmayacaq işin vaxtı ilə həmin iş barəsində xəbər verilən vaxt arasındakı zamanı əhatə edir. Felin bu

zamanında işin icrası gələcəkdə qəti şəkildə yerinə yetirilir: alacaq, gələcək və s.

Bu zamana xas olan xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. **-acaq2** şəkilçisi ilə yaranır.

2. Bütün şəxslər üzrə dəyişir:

Tək	Cəm
Mən alacağ am	Biz alacağ ıq
Sən alacağ san	Siz alacağ sınız
O alacaq	Onlar alacağ lar

3. Qəti gələcək zaman iş, hal və hərəkətin gələcəkdə icra olunacağına kinayə, istehza münasibəti bildirir: Sən elə bilirsən ki, həmişə vəzifədə qalacaqsan, qapında maşın dayanacaq, qulluqçular xidmətində duracaq?

4. Üslubla bağlı olaraq bu zaman felin əmr şəklini əvəz edə bilər. Məsələn, Siz sağalmayana qədər heç yerə getməyəcəksiniz (getməyin).

5. Qəti gələcək zamanın inkarında olan feil indiki zamanın inkarını ifadə edə bilər. Məs.: Bu saat get, üzr istə. – Getməyəcəyəm, istəməyəcəyəm (getmirəm, istəmirəm).

6. Cümlədə bir neçə qəti zaman iştirak etdikdə əvvəlkilərdə şəxs şəkilçiləri ixtisar edilə bilər. Bu xüsusiyyət digər zamanlara da aiddir.

7. **-acaq2** şəkilçisi omonimdir: a) feildən isim yaradır–qanacaq, çapacaq və s.;

b) feli sifət şəkilçisidir – yazılacaq əsər, alınacaq hədiyyə və s.

Qeyri-qəti gələcək zaman. Bu zaman gələcəkdə qeyri-qəti şəkildə icra olunacaq işin zamanı ilə həmin iş barəsində

məlumat verilən zamanı əhatə edir. Qeyri-qəti gələcək zamana məxsus xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. **-ar,-ər** şəkilçisi ilə formalaşır.

Ağlama, can bala, qayıdar atan,
Rəhm edər bizə də bizi yaradan.
Güllü don tikərəm, alıb geyərsən,
Sən də şirin-şirin qoğal yeyərsən (S.V.)

2. Bütün şəxslər üzrə dəyişir:

Tək	Cəm
Mən yazaram	Biz yazarıq
Sən yazarsan	Siz yazarsınız
O yazar	Onlar yazarlar

3. Qeyri-qəti gələcək zaman tək-cəm qeyri-qəti gələcək zamanı deyil, digər zamanları da əhatə edə bilər. Bu, əsasən, ümumi şəxslə cümlələrdə, atalar sözü və məsələlərdə özünü daha çox büruzə verir. Məs.: İnsanı qəm çürüdər, paltarını nəm. Dəm dəm gətirər, qəm də qəm. Cücəni payızda sayarlar. Arvadı əri saxlar, pendiri dəri. (A.sözü)

4. Qeyri-qəti gələcək zaman bəzən assimilyasiya və eliziya hadisəsinə uğrayır: gələrəm – gəlləm, alaram – allam. Məsələn:

Toyda alma **atallar**,
Barmaq üstə **tutallar**,
Mən nadanam, bilmirəm,
Yarı necə tutarlar?

(Bayatı)

Əzizim, mən də **gəlləm**,
Su **ollam**, bəndə **gəlləm**.

Qoşullam çarvadara
Sən olan kəndə gəlləm.

(Bayatı)

5. Qeyri-qəti gələcək zaman gələcəkdə qeyri-qəti şəkildə icra olunacaq işləri ardıcılıqla bildirir. Məs.: Hələ ölmərəm, sağ qalaram, xidmətində dayanaram, xan. (C.M.)

Qeyri-qəti gələcək zaman təsdiqdə olduğu kimi, inkarda da işlənir. Bu zaman inkar şəkilçisindəki (-ma, -mə) sait düşür, həm də II, III şəxsin tək və cəmində **r-z** əvəzlənməsi baş verir. Məs.:

Allah, allah deməyincə işlər **önməz**.

Qadir tanrı verməyincə ər **baymaz**.

Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza **gəlməz**.

Ölən adam **dirilməz**.

Çıxan can geri **gəlməz**. (KDQ)

Bəzən dialektlərdə, eləcə də klassik ədəbiyyatda, folklor nümunələrində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında I şəxsin təkində **r-n** əvəzlənməsinə də rast gəlinir. Məs.: Dərya, səndə **üzmənəm**, Boylasam da, **üzmənəm**, Yarı məndən üzsən də, Mən yardan əl **üzmənəm**. (Bayatı) Necə kim, cövü-cəfa qılsan, bu mən dilxəstəyə, **Eyləmənəm** ondan şikayət kim, vəfadaram. (Ş.İ.X.) Namərd körpüsündən ölsəm, **keçmənməm**, Karvan olsam, mənzilinə **düşmənməm**, Əlindən camını alıb **ıçmənməm**, Sağ əli sol ələ möhtac eyləmə. (“Qurbani”)

Qeyri-qəti gələcək zamanın şəkilçisi -ar,-ər omonim şəkliçidir:

a) Feildən isim düzəldir: açar, Gülər, Sevər, Yaşar və s.

b) Təsirli feil yaradır: çıxarar, qoparar və s.

c) Sifətdən feil düzəldir: ağarmaq, bozarmaq və s.

Məlumat üçün. Leksik və sintaktik vahidlər də zaman anlayışının yaranmasında mühüm rol oynayır. Onların bəzilərini nəzərdən keçirək:

Zaman məzmunlu isimlər: **gün, həftə, ay, il, fəsil, vaxt, əsr, qərinə, zaman, çağ, axşam, gecə, yay, payız, qış, əyyam** və s. Məsələn, **Axşamım** qan tökər, **sabahım** ağlar... (M.A.) Yaralı sinəmin min bir dağı var, Qara **günlərimə** gül, a bəxtəvər. (M.A.) **Zaman** saçlarımdan çarmıxdan asdı, O sübhan qocaltdı, mən qocalmazdım. (M.A.) **Baharım qış** oldu, gözüm yaş oldu, Bülbül, sən ağlama, qoy mən ağlayım. (M. A.). Görürsən ki, **zaman** tərsə hökm edir, Mərd namərdə daldalandı bu **çağlar**. (M.A.) **İl ildən** çətindi, **gün gündən** yaman... (M.A.)

Göründüyü kimi, bu leksik vahidlər qrammatik mənasına görə isimdir, lakin hər birinin daxili məzmununda zaman anlayışı açıq-aşkar özünü büruzə verir.

Bu cür zaman məzmunlu isimlər “Kitabi-Dədə Qorqud” un dili üçün də səciyyəvidir: ay, yıl, küz, kış, vədə, məhəl (zaman), vəqt, əyyam, zəman və s. Məsələn, Axır **zamanda** xanlıq geri Qayıya dəgə, kimsənə əllərindən almaya, axır **zaman** olub qiyamət qopunca. Əcəl **vədə** irməyincə kimsə ölməz. Bu **məhəldə** oğuz ərənləri bir-bir yetdi. **Küz** almasına bənzər al yanaqlım... **Alar tanla** yerindən turan yigit, nə yiğitsən? **Alar sabah** Dirsə xan yerindən uru turdu. (KDQ)

Zaman məzmunlu düzəltmə sifətlər: **dünənki, axşamki, çoxdankı**. Bu cür sifətlərin temporallıq qazanmasına, təbii ki, zaman zərfləri təsir edir. Çünki **dünən, axşam** leksik vahidləri zaman zərfləridir. Sifət -ki, -kı şəkilçisi vasitəsi ilə zərfdən əmələ gəlmiş olduğundan kökdəki zaman məzmununu qoruyub saxlayır. “Çoxdankı” sifəti də “çoxdan” düzəltmə zaman zərfindən əmələ gəlmişdir. “Çoxdan” zərfi isə -dan şəkilçisi ilə “çox” qeyri-müəyyən miqdar sayından yaradılmışdır. Məsələn, İl ildən çətindi, gün gündən yaman, Bir gün şeytan olur **dünənki** insan. (M.A.) **Axşamki** fırtına, **axşamki** ruzgar, Düşmüş nağıl kimi xalqın ağzına. (M.M)

Cümlələrdəki “dünənki” və “axşamki” leksik vahidləri qrammatik mənasına görə sifətdir, nisbi sifətdir, hansı? sualına cavab verir. Əvvəlki sətirlərdə də qeyd etdiyimiz kimi, kökdəki zaman məzmununu qorunub saxlanır. Sintaktik vəzifəsi isə təyindir, zaman təyiniidir. Deməli, cümlələrdəki temporallığın (dil zamanı) yaradılmasında həmin vahidlər müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Zaman zərfləri ilə ifadə olunan zaman anlayışı: **indi, əvvəl, əzəl, sonra, həmişə, hey, bildir, dünən, səhər, axşam, sabah, axşamüstü və s.** Məs.: Muğan həsrət yağışa, buludlar xəsis, Yağış tökür Talışa **hey, hey**, gərəksiz. (*Qabil*) Boynu bükük bənövşə o gündən **həmişə** kol dibində bitir. (*Az. əfsanələri*) Mən özüm də qayıtmaq istəyirdim, ancaq **bayaq** dediyim kimi, pullar çıxıb getmişdi, ona görə də kişiyyə yalan satmalı oldum. (*İ. Ə*) **Əvvəl** evin içi, **sonra** çölgü. (*A. sözü*) **Axşam-sabah**, çeşmə, sənin başına, Bilirsənmi, necə canlar dolanır... (*A.Ə.*)

Axşam sultan olan qul olur **sabah** (A.M.) Dünya belə gəlib, belə gedərmiş, **Əzəldən** qanmadım, ağılı uduzdum. (A.M.)

Zaman məzmunlu isimlərə (yaz, yay, payız, qış, gün, ay, il), “gənclik, cavanlıq, qocalıq” kimi düzəltmə isimlərə **-da, -də;** “çox” qeyri-müəyyən miqdar sayına, “gah” bağlayıcısına **-dan;** “o” işarə əvəzliyinə (tarixən ol və şol fonetik tərkibdə olub) **-da** şəkilçilərini artırmaqla (şəkilçidən qabaq **n** bitişdiricisi əlavə edilir) temporallıq yaradılır. Əslində zaman zərflərinin böyük əksəriyyəti semantik cəhətdən feillə ifadə olunan qrammatik zaman anlayışının məna tutumunu daha qabarıq şəkildə üzə çıxarmağa, konkretləşdirməyə xidmət göstərir. Məsələn, Tərlan dağda, bülbül bağda, Ceyran **yazda** çöldə gəzə (M.A.) **Son ayda** bənzərsən yetkin bostana.. (A. Ə.)

Qoşmalar: **bəri, əvvəl, sonra, kimi, qədər.** Məs.: Neçə gün bundan **əvvəl** Koroğlu atını nallatmağa gəlmişdi... (Az. *ədəbiyyatı inciləri*) Bir dözmüsən, bir də döz, Gələn **payıza kimi.** (Bayatı) Mən səni görəndən **bəri,** Sinəm oldu qəm dəftəri... (A.Ə.) Tez yatmağa adət etdiyinə görə çay içdikdən **sonra** Pərşan əsnəməyə başladı. (M. İ.)

Qeyd. Məlumdur ki, qoşma hallana bilən sözlərə qoşulur və müxtəlif məna qrupları yaradır. Axırınıcı nümunədə “sonra” qoşmasından əvvəl gələn “içdikdən” sözünü feli bağlama saymaq olmaz, çünki feli bağlama hallanmır. Deməli, **içdikdən** vahidindəki şəkilçilərin bu cür sıralanması daha doğrudur: **-dik** (feli sifət) şəkilçisi + **-dən** (çıxışlıq hal şəkilçisi) + qoşma (**sonra**). Bu mühakimənin təsdiqi olaraq Q.Kazımovun elmi sərhini vermək yerinə düşər: “ ... Bu şəkilçi (**-dıq** feli sifət

şəkilçisi) substantiv planda **-dan** çıxışlıq hal şəkilçisini də qəbul edir və bu zaman **sonra** qoşmasını tələb edir. **-dıqdan sonra** strukturunun ifadə etdiyi iş icra olunub qurtardıqdan sonra şəxslə feildəki iş başlanır. Məs.: **Müəllim məsələsində ümidi kəsildikdən sonra** Rüstəm kişi maşın-tractor stansiyasına yollandı *.(M.İ.)*” (2, 299)

Yeri gəlmişkən, əvvəlki nümunədə də (Mən səni **görəndən bəri**) substantiv feli sifət **+-dən** (çıxışlıq hal şəkilçisi) + qoşma (**bəri**) strukturu ilə zaman məzmunu yaradılıb.

Cümlələrin hər birinin semantik yükünü müəyyən-ləşdirərkən məlum olur ki, qoşmaların, onların qoşulduğu sözlərin və feillərin arasında zaman baxımından çox güclü semantik bağlılıq var. Ərəb mənşəli “əvvəl” sözü qoşma kimi çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul etmiş sözlə (bundan) birlikdə hadisənin (Koroğlu atını nallatmağa gəlmişdi) keçmiş zamana aid olduğunu bildirir. “Gəlmişdi” feli də nəqli keçmiş zamanın hekayə formasındadır. Göründüyü kimi, temporallıq həm qoşma, həm də qrammatik zaman forması ilə qovuşuq şəkildə təzahür edir.

İkinci cümlədə **kimi** qoşması yönlük halda olan zaman məzmunlu “payız” sözünə qoşularaq gələcək zaman anlayışı yaradır. Qoşmanın semantik yükünün qüvvətlənməsinə əmr şəklində olan “döz” feli təkan verir. Məlumdur ki, əmr gələcək zaman üçün verilir, baxmayaraq ki, əmr şəklində olan feillərin morfoloji əlaməti yoxdur. “Gələn” feli sifətində də gələcək zaman anlayışı hiss olunur. Bunu cümlənin semantik tutumu diktə edir. Baxmayaraq ki, **-ən** şəkilçisi indiki zaman mənalı

feli sifət yaradır, ancaq cümlədəki prosesin, hadisənin gələcəyə ünvanlanması sözlərin semantik inteqrasiyasın-dan qaynaqlanır.

-mı (-mi, -mu, -mü) ədatı: Bu ədat tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitə kimi çıxış edərək zaman məzmunu yaradır. Yəni zaman budaq cümləsinin bir tipi də məhz -mı⁴ ədatı ilə formalaşır. Məsələn, Bu hisslər baş qaldırdımı, onlardan qaçmağa çalışırdı (*G.Hüseynoğlu*).

Zaman məzmununun I növ təyini söz birləşməsi ilə ifadəsi: buraya I növ təyini söz birləşməsi modeli əsasında yaranan, lakin cümlə daxilində məntiqi cəhətdən ayrılmayan **bu vaxt, o vaxt, bu zaman, o zaman, axır zaman, bu dəm, bu an, bu saat, o gündən, bir dəfə, bir gün, bir axşam, hər gün, həməm gün** və s. kimi birləşmələr daxildir. Məsələn,

Bu vaxt bir inilti eşitdim, zalım ovçu ox ilə maralı yaralamışdı. (*Az. əfsanələri*) Boynu bükük bənövşə **o gündən** həmişə kol dibində bitir. (*Az. əfsanələri*) Elə **bu zaman** Eyvaz dayı Bayram babama neçə gün əvvəl başına gəlmiş qərribə bir hadisə danışdı. (*İ.Ə.*) **O vaxtlar** qadının yad kişi ilə danışmağı məqbul sayılmadığı üçün Tofiq bəy anamla salamlaşmadı. (*İ.Ə.*) **O zaman** babam acıqlanıb Fatma nənəmə dedi... (*İ.Əfəndiyev*)

Zaman anlayışının II növ təyini söz birləşməsi ilə ifadəsi. Bu cür birləşmələrin bir çoxu zaman məzmunlu isimlərin birləşməsi ilə formalaşır: **ömür boyu, yaz vaxtı, axşam vaxtı, səhər çağı, axşam çağı, günorta çağı, günorta**

vaxtı, yay vaxtı, şər vaxtı, azadlıq vaxtı, tənəzzül çağı, Rəsul əleyhissəlam zamanı, Nuh zamanı, Oğuz zamanı və s. Məs.: **Rəsul əleyhissəlam zamanına** yaqın Bayat boyından, Qorqud ata diyerlər, bir ər qopdı. (KDQ) **Yaz vaxtı** yaylağa min ellər köçər, Cəfasını çəkər, suyundan içər. (M.A) **Bayram qabağıdı**, yaz gəldi, çatdı, İllərə baxıram, gah azadlığa. (M.A.)

Zaman anlayışının III növ təyini söz birləşməsi ilə ifadəsi: yayın ortasında, yayın əvvəli, günlərin bir günü, səhərin erkən çağında, günün ikinci yarısında, qışın oğlan çağında (məcazi mənalıdır), ayın ortasında, ilin başlanğıcında və s. Məs.: **Yayın ortasında** yağdırırsan qar, Səf çəkmir üstündən sərdarın, dağlar. (A.Ə.) **Yayın əvvəlində** dönürsən xana, Son ayda bənzərsən yetkin bostana... (A.Ə.)

Fəli birləşmələrlə ifadə olunan zaman anlayışı: **dərs başlanarkən, gün çıxmamış, şər qarışanda, qaranlıq qovuşanda, qış gələndə, gecədən qalan, payızdan əkilmiş,** və s

Zaman anlayışının bağlayıcı sözlərlə ifadəsi: elə ki, o zaman ki, o vaxt ki, o gün ki, o gündən ki, onda ki, haçan ki, nə qədər ki, nə zaman ki, haçan ki və s. Bu vasitələr tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayır. Bağlayıcı sözlərə (nisbi əvəzliliklərlə) formalaşan bu quruluş tipində budaq cümlə əvvəl, baş cümlə isə sonra gəlir.

Feillərdə şəxs kateqoriyası

Feillərə xas olan kateqoriyalardan biri də şəxs kateqoriyasıdır. Qeyd etdik ki, feil iş, hal və hərəkət bildirir. Hər hansı bir iş, hal və hərəkət müəyyən zaman daxilində icra

olunur. Zaman kəsimplərində görülən işlər də müəyyən şəxslərə aid olur. İş və hərəkətin şəxsə olan münasibəti müəyyən morfoloji əlamətlərlə təzahür etdirilir ki, bu morfoloji əlamətlər də ayrı-ayrı şəxsləri göstərən şəxs kateqoriyası şəkilçilərindən ibarətdir. Şəxs kateqoriyası feillə ifadə olunan hərəkətin həmin iş, hal və hərəkəti icra edən şəxsə münasibətini bildirir. Daha doğrusu, şəxs kateqoriyası xəbərin mübtədaya olan münasibətini müəyyənləşdirir. Bu kateqoriya digər nitq hissələrinə də aiddir. Məsələn, Mən müəlliməm. Mən gedirəm. Sən insansan. Sən alırsan və s. Bu cümlələrin xəbərlərindəki şəkilçiləri müqayisə etsək, heç bir fərq görmərik. Sadəcə olaraq, 1-ci cümlələrdə I şəxsin təki, 2-ci cümlələrdə II şəxsin təkinin şəkilçilərinin işləndiyini görərik. Mübtədə ilə xəbər arasındakı münasibət, sintaktik əlaqə (uzlaşma) yalnız bu şəkilçilər vasitəsilə reallaşır. Lakin Mən müəlliməm. Sən insansan cümlələrində hökmün şəxsə münasibəti bildirilirsə, Mən gedirəm. Sən alırsan cümlələrində hərəkətin onu icra edən şəxsə münasibəti ifadə edilir.

Felin şəxsləri felin şəkilləri ilə sıx bağlıdır. Məlumdur ki, feillərdə üç şəxs mövcuddur. I şəxs danışan şəxsdir. Bu şəxsin təki feillə ifadə olunan prosesi özünə aid edir. Bu vaxt qrammatik subyekt danışan şəxslə eyniləşir. I şəxsin cəmi prosesin bir qrup şəxsə aid olduğunu bildirir. Danışan şəxs də həmin qrupa daxildir.

II şəxs danışanın müraciət etdiyi şəxsdir. Danışan prosesi həmsöhbətinə aid edir. II şəxsin cəmində isə danışan prosesi bir

qrup şəxsə aid edir. Həmin prosesin tərkibinə danışanın həmsöhbəti də daxil olur.

III şəxs isə haqqında danışılan şəxs və ya əşyadır. I və II şəxsə olan feillərdən əvvəl müəyyən üslubi halları istisna etsək, demək olar ki, çox zaman şəxs əvəzlilikləri gəlmir. III şəxsin tək və cəmində olan feillərdən əvvəl şəxs əvəzliyinin (mübtədanın) işlədilməsi lazımdır. Çünki III şəxsə olan feillərdəki iş, hal və hərəkət yalnız insana yox, başqa canlılara və cansızlara da aid olur. Məs.: O, kürsüyə sinə gərdi, danışmadı, susdu bir dəm. Salon sükut edir. (S.V.) Maral göldə əksinə baxır, fərəhlənir, çaqqal da asta-asta ona doğru sürünür. (S.Rəhimov)

Feillərdə şəxs kateqoriyası aşağıdakı morfoloji əlamətlərlə reallaşır:

Felin bütün növlərində, bütün şəkil və zamanlarında I şəxs təkin şəxs şəkilçisinin əsas ünsürü **-m**, cəminin **-q (-k)**, II şəxs təkinin şəxs şəkilçisinin əsas ünsürü **-n**, cəmininki isə **-z** ünsürüdür. Felin I və II şəxs tək və cəminin bu ünsürləri özlərindən qabaq bir ünsür qəbul edir, bəzən də etmir.

I şəxs təkinin şəxs şəkilçisinin ünsürü olan **-m**: a) felin xəbər şəklinin şühudi keçmiş zamanından, arzu, şərt şəklindən sonra özündən əvvəl heç bir ünsür qəbul etmir. Məs.: Oxudum, oxudum, sonra da vardım, Hər gizli xəzinədən bir dürr qopardım. (N.G.) Desəm, öldürərlər, deməsəm, ölləm. Kaş biləm, ürəyindən nələr keçdi, ay ana.

b) feillər xəbər şəklinin nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcək zamanlarında, lazım və vacib şəklində olan feillərdə

özündən qabaq **a (ə)** saitini qəbul edir. Sonu saitle bitən feil şəkillərindən sonra **y** bitişdirici samiti əlavə edilir. Məs.: Gəlirəm yazmağa bir kəlmə, tutursan əlimi... (M.Ə.S.) Düşmüşəm eşqin qəminə, yet mənim fəryadıma. (Ş.İ.X.) Yazmaram könlüm sizi anmasa, Sizin eşqinizlə alovlanmasa. (M.M.)

c) Felin əmr şəklində **ı (i, u, ü)** saitlərindən birini qəbul edir. Saitle bitən feillərdə **y** bitişdirici samiti əlavə edilir. Məsələn, Ay həzərat, gəlin sizə söyləyim, Bu dünyanın xəyanəti çıxıbdı. (A.Ə.) Bir gözəl sallanıb çıxdı qarşıma, Ağlımı başımdan aldı, neyləyim?

I şəxs cəminin şəxs şəkilçisinin ünsürü olan **-q (-k)** şəkilçilərinin xüsusiyyətləri:

a) felin xəbər şəklinin şühudi keçmiş zamanı, arzu və şərt şəkillərində özündən əvvəl heç bir ünsür qəbul etmir. Məs.: Aldıq məktubunu, Məhəmməd Qacar, Tərhan oylağında sar ola bilməz. (S.V.) Dağı aşsaq, sərhədi keçə bilərik. (M.S.)

b) felin xəbər şəklinin nəqli keçmiş, indiki, qəti, qeyri-qəti gələcək zamanlarında, lazım və vacib şəkillərində özündən qabaq **ı, i, u, ü** saitlərindən biri, saitle qurtaranlarda **y** bitişdirici samiti əlavə edilir: almışıq, alarıq, gələrik, alacağıq, alasıyıq, almalıyıq və s.

II şəxs təkin şəxs şəkilçisinin ünsürü olan **-n** aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

a) felin şühudi keçmiş zamanında və şərt şəklində özündən qabaq heç bir ünsür qəbul etmir: aldın, bildin, alsan, bilsən və s.

b) felin xəbər şəklinin nəqli keçmiş, indiki, qəti, qeyri-qəti gələcək zamanlarında, lazım, arzu, vacib şəkillərində **sən** şəxs əvəzliyi ahəng qanununa uyğunlaşaraq **-san (-sən)** formasında feillərə bitişir. Məs.: De görüm, nəyə talıbsan? Dərsini kimdən alıbsan? Neçə min yol boşalıbsan, Neçə min yol dolan dünyaya ? (X. Qasım)

Gözəl, səndə qaydadır, Gedəni yoldan eylərsən? Salarsan eşqin oduna, Ulusdan, eldən eylərsən. (X.Qasım)

II şəxs cəmin şəxs şəkilçisinin ünsürü olan **-z** həmişə özündən əvvəl müəyyən ünsür qəbul edir. Felin şühudi keçmiş zamanında və şərt şəklində II şəxsin təkinin ünsürü olan **-n** və ondan sonra **ı, i, u, ü** saitlərindən birini qəbul edir: oxudunuz, aldınız, alsanız, yazsanız və s.

Felin əmr şəklində iki şəkildə: həm **-ın4**, həm də **-ımız4** formasında işlənir: alın–alınız, gəlin–gəliniz və s. Müasir Azərbaycan dilində **-ın4** forması daha məqbul sayılır.

Felin nəqli keçmiş, indiki, qəti, qeyri-qəti gələcək zamanlarında, lazım, vacib və arzu şəkillərində **-sınız4** formasında işlənir: alıbsınız, alarsınız, alırsınız, alacaqsınız, yazasınız, yazasınız, yazmalısınız və s.

Feillər III şəxsin tək və cəmində xəbər şəklinin nəqli keçmiş, qəti gələcək zamanlarında, lazım, vacib və əmr şəkillərindən başqa, şəxs şəkilçisi qəbul etmir.

Felin əmr şəklində III şəxs təkin şəkilçisi **-sın4** şəkilçiləridir. Məs.:

Duman, gəl get bu dağlardan,
Dağlar yenə bar **eyləsin**,

Nə gözlərim səni görsün,
Nə könlüm qübar **eyləsin**.

(A. Tufarqanlı.)

Felin nəqli keçmiş, qəti gələcək zamanlarında, vacib, lazım şəkillərində **-dır,-dir,-dur,-dür** şəxs şəkilçilərini qəbul edir. Həmin şəkilçilər III şəxsin cəminə də aiddir, onlardan sonra –lar (-lər) şəkilçisini əlavə etmək lazımdır. Lakin bu o qədər də vacib olmur. Məs.: alasıdır –alasıdırlar, almışdır –almışdırlar və s.

Nəqli keçmiş zamanın şəkilçisinin sinonimi olan **-ib, -ib,-ub,-üb** və qəti gələcək şəkilçisindən (**-acaq, -əcək**) sonra çox zaman **-dır4** şəxs sonluğu işlənmir. Bu qayda məişət üslubunda özünü daha çox büruzə verir. Məs.:

Qoca dünya çoxun yola salıbdı,
Köçən köçüb, köçməyənlər köçəcək.
Qafil olma, bil ki, əcəl şərbətin
İçən içib, içməyənlər içəcək.
Unutmasın şəri-böhtan əkənlər
Biçən biçib, biçməyənlər biçəcək.

(A. Alı)

Beləliklə, şəxs kateqoriyasının morfoloji əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

I şəxsin təkinin şəkilçisi -m: -am, -əm, -yam,-yəm; -ım,- im, -um, -üm (y); **cəmi**: -q, k, -aq, -ək, yaq, -yək; -ıq,-ik, -uq, -ük (y);

II şəxsin təki: -n, -san, -sən; **cəmi**: -nız4, -ın, -in, -un, -ün (y), -sımız,-sınız, -sunuz, -sünüz;

III şəxsin təki: -sın, -sin, -sun, -sün, -dır,- dir, -dur, -dür:
cəmi: -lar (-lər)

Şəxs şəkilçilərin bəzi üslubi məqamları

Feillərdə ayrı-ayrı şəxsləri ifadə edən morfoloji əlamətlər biri digərini əvəz edərək, müxtəlif mənə çaları yaradır. Bu, aşağıdakı hallarda baş verir:

1. Əslində iş, hal və hərəkət I şəxsin təkinə aiddir. Lakin müəllif təvazökarlıqdan öz şəxsiyyətini gizlətdikdə, dinləyicilərlə öz fikrini bölüşdükdə, öz nitqinə xüsusi rəng və ahəng verdikdə hərəkət I şəxsin cəmi ilə ifadə olunur. Məs.:
1. İstəyirik ki, oxucu bir ailənin başına gələn müsibətlərdən xəbərdar olsun. 2. Biz də bu Vətən uğrunda qan tökmüşük, qılınc çalmışıq.

2. Danışan öz daxili hiss və duyğularını, etiraz və təəccübünü ifadə etdikdə bəzən II şəxsin təkini işlədir. Məsələn, Sevda öz-özünə deyirdi: “Sənə bu da azdır. İndi istəsən də, onu görə bilməzsən”.

3. Danışan təvazökarlıq etdikdə, həmsöhbətini müəyyən bir işi görməyə təhrik etdikdə fikrini gizlədərək III şəxsi işlədir. Məsələn, Sizə dedilər ki, otağı tərək edin.

Bəzən nəzakət məqamında II şəxsin təkinin yerində cəmi işlənilir. Məs.: Elə isə, əlinizi verin, dost olaq.

Çox vaxt II şəxsin təki öz funksiyasından qismən uzaqlaşır, ümumi şəxsə aid olur. Bunlara ən çox atalar sözlərində rast gəlinir. Məsələn, Yüz dəfə ölç, bir dəfə biç. Bağa baxarsan, bağ olar, baxmazsan, dağ olar. Palaza bürün, elnən sürün və s. (**elnən** sözü ədəbi tələffüz traskripsiyasına uyğun verilib).

Ümumiyyətlə, nəzakət məqamında, özündən yaş və vəzifəcə böyüklərlə nitq prosesində II şəxsin cəmindən istifadə olunur.

Felin III şəxsinin cəmində ifadə olunan iş, hal və hərəkət çox vaxt qeyri-müəyyən şəxsə və ümumi şəxsə aid olur. Danışan iş görənin adını hansısa bir səbəbdən çəkmək istəmədikdə, iş görən danışana məlum olmadıqda, danışan işin icraçısı olduqda, iş, hal və hərəkət qeyri-real olduqda hərəkət də qeyri-müəyyən şəxsə aid olur. Həmçinin felin III şəxs tək və cəmi ilə ifadə olunan iş, hal və hərəkət ümumi şəxsə aid olur. Məs.: Onun əsl adı Mindilovdur. Burada zarafatca Mindilli deyirlər. (S.R.) Elə bil ki, arvadın şah damarını kəsirdilər. (İ.Ə.) Uman yerdən küsərlər. (A. sözü) Əvvəl düşün, sonra danış. (A.sözü)

Testlər

1. Şühudi keçmiş zamanda işlənmiş feil hansı misradadır?

“Dərd dərədi, dərə mindi,

Qarışqalar dəvə mindi.

Dovşanlıq ki dəbə mindi

Göy talaya əlik qalxmaz”.

A) 1, 3

B) 1, 2

C) 2, 4

D) 2, 3

E) 1, 4

2. Felin hansı zamanında sait düşümü hadisəsi baş verir?

A) İndiki və qeyri-qəti gələcək zamanda

B) İndiki və şühudi keçmiş zamanda

- C) Nəqli keçmiş və qəti gələcək zamanda
- D) İndiki və qəti gələcək zamanda
- E) Şühudi keçmiş və qeyri-qəti gələcək zamanda

3. Hansı sıradakı feillərin tərkibindəki – mış4 şəkilçisini – ıb4 şəkilçisi ilə əvəz etmək olmaz?

- A) almışsınız, gəlmişsiniz
- B) almışsan, gəlmişsən
- C) almışam, gəlmişik
- D) almışdır, gəlmişdir
- E) almışdı, gəlmişdi.

Suallar

1. Zaman anlayışı nədir?
2. Obyektiv zamanla qrammatik zamanın fərqləri nədir?
3. Zaman anlayışı yalnız feillərlə ifadə olunur?
4. Hansı nitq hissələrinin təbiətində zaman anlayışı vardır?
5. Söz birləşmələri temporallıq yarada bilərmi?
6. Feillərdə zaman kateqoriyası nə deməkdir?
7. İndiki zamanın əsas xüsusiyyətləri haqqında nə deyə bilərsiniz?
8. Keçmiş zaman nə üçün şühudi və nəqli keçmiş olaraq bölünür?
9. Felin zamanlarının morfoloji göstəricilərinin omonimliyi haqqında nə deyə bilərsiniz?

10. Felin zamanlarının üslubi məqamları ilə bağlı hansı fikirləriniz var?
11. Şəxs kateqoriyası ilə xəbərlik kateqoriyasının fərqləri nədir?
12. III şəxsdə feillərdən əvvəl şəxs əvəzliyinin işlənməsi nə üçün lazımdır?

Felin təsriflənən formaları

Felin şəkilləri subyektin iş, hal və hərəkətə müxtəlif münasibəti ilə bağlı olaraq yaranır. Bəzən subyekt işin icrası haqqında sadəcə olaraq məlumat verir, bəzən işin icra olunmasını tələb edir, bəzən də işin icra olunub-olunmamasının vacib və gərəkli olduğunu, arzu edildiyini bildirir. Məsələn:

1. Qış gəlir. Havalar soyuyur. Ağaclar yarpaqlarını tamam tökür.
2. Üzsün qan içində gəlinlər, qızlar... (S.V.)
3. Mən səngərə vaxtında çatmalıyam.
4. Gəldim ki, verəm qəlbinə bir nuri-həqiqət. (H.C.)
5. Bitişir, sağalır sinəmin dağı,
Bu axşam durnalar lələk salası.

Bəzən də subyekt iş, hal və hərəkətin icrasının müəyyən bir şərtədən, başqa bir işin mümkünlüyündən asılı olduğunu bildirir. Məs.: Dərslərinə ciddi hazırlaşsan, imtahandan yaxşı qiymət alarsan.

Subyektin iş, hal və hərəkətə münasibəti cümlədə modallığın ifadəsinə (danışanın söylədiyi fikrə, obyektiv gerçəkliyə) səbəb olur ki, bu da müxtəlif morfoloji əlamətlərlə ifadə olunur. Subyekt ilə hərəkət arasındakı əlaqə və münasibətin müxtəlif morfoloji əlamətlərlə ifadəsi feillərin şəkil kateqoriyasını formalaşdırır. Beləliklə, feil şəkilləri subyektin hərəkətin icra olunub-olunmamasına müxtəlif münasibəti əks etdirir və məntiqi modallığın qrammatik ifadə vasitələridir.

Feillərin zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişib-dəyişməməyindən asılı olaraq, onun formaları 2 yerə ayrılır: təsriflənən və təsriflənməyən.

Felin təsriflənən formaları şəxsə, zamana və kəmiyyətə görə dəyişir. Buraya əmr, xəbər, lazım, arzu, vacib, şərt, davam və bacarıq formaları daxildir. Təsriflənməyən formalar isə zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən formalardır. Buraya məsdər, feli sifət, feli bağlama daxildir.

Felin təsriflənən formalarının özünəməxsus morfoloji göstəricilərini və zaman, şəxs, kəmiyyət şəkilçilərini qəbul etmələrini nəzərə alaraq, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Xüsusi morfoloji əlaməti olmayan, zamana görə dəyişməyən, yalnız şəxs şəkilçiləri qəbul edən şəkil. Buraya əmr şəkli daxildir.

2. Xüsusi morfoloji əlaməti olmayan, zamana və şəxsə görə dəyişən şəkil. Buraya xəbər şəkli daxildir.

3. Xüsusi morfoloji əlaməti olan, şəxslər üzrə dəyişən, ancaq zaman şəkilçisi qəbul etməyən şəkillər. Buraya arzu, lazım, vacib, şərt, davam və bacarıq şəkilləri daxildir.

Felin təsriflənən şəkilləri: Əmr şəkli

Felin əmr şəkli əmr, məsləhət, nəsihət, çağırış, istək və s. mənə çalarlığını bildirir. Felin bu formasının özünəməxsus morfoloji göstəricisi yoxdur. Ona görə də əmr formasının morfoloji modeli belədir: felin kökü + şəxs sonluğu + əmr intonasiyası. Məsələn, mən alım, sən al, siz alın, o yazsın və s.

Felin əmr şəkli zamana görə dəyişməsə də, yəni xüsusi olaraq zaman şəkilçisi qəbul etməsə də, mənaca gələcək zamanı bildirir. Çünki əmr gələcək üçün verilir. Felin əmr şəklinin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Əmr şəkli şəxslər üzrə aşağıdakı qaydada dəyişir:

Tək	Cəm
Mən alım (başlayım)	Biz alaq (başlayaq)
Sən al (başla)	Siz alın (başlayın)
O alsın (başlasın)	Onlar alsınlar (başlasınlar)

Klassik ədəbi dilimizdə, “KDQ” dastanında əmr şəklində I şəxsin cəmi **-aq2** şəkilçisi ilə yanaşı, **-alım2** şəkilçisi, II şəxsin təkisi isə **-gil (-ğil)** şəkilçisi ilə düzəlmişdir. Türkiyə türkcəsində də **-alım2** şəklində işlənir. Məs.: Yürüyə**lim**, bəylər! Av avlay**alım**, quş quşlay**alım**, sığın, keyik yığ**alım**, qayıd**alım**, otağımızda düş**əlim**, yeyə**lim**, iç**əlim**, xoş keç**əlim**. (KDQ) Hey, Dirsə xan! Yerindən uru dur**ğıl**! Ala çadırın yer yüzünə dikdir**gil**! Atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç öldür**gil**! İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəylərin üstünə yığnaq et**gil**! (KDQ)

Qızı istərsəniz, alıb gedəlim, Həm də kim qarşı çıxsa, məhv edəlim. (H.C.)

2. Əmr şəkli şərt, vacib, arzu şəkillərinin sinonimi kimi işlənə bilər. Məs.: 1.Yaxın olsun, ya uzaq, Dərə olsun, ya da dağ, Məni kim saxlayacaq, Təki sən səslə məni. 2. Oğul gərək belə atanın qədrini bilsin (bilməlidir).3. Yerdə olsun, ya göydə, ya da bir atın nalı ilə dırnağı arasında gizlənsin, vuranı tapıb qolu bağlı hüsurunuza gətirəcəyəm (olsa, gizlənsə).

3. Əmr şəklinin mənasını qüvvətləndirmək üçün bu şəkildən əvvəl və sonra müəyyən qüvvətləndirici ədatlar işlənir. Buraya **qoy, qoyun, ha, da, də, bəri, təki, bircə** ədatları daxildir. Məs.: 1.**Qoy** var olsun Azərbaycan! 2. Unutma **ha**, de!

4. Felin əmr şəkli təkcə əmr deyil, istək, qəzəb, nifrət, öyüd, çağırış, nəsihət, yalvarış, xahiş, alqış, qarğış və s. bildirir. Məsələn:

Bir məclisə varsan, özünü öymə,
Şeytana bac verib kimsəni söymə. (öyüd-nəsihət)

Əgər qüvvətlisən, zəifi döymə,

Demə, var qüvvətim, qolum yaxşıdır. (X. Qasım) Vaqif!

İndi get, saray həyatını büsbütün tərək et! (S.V.) (əmr)

Səhər-səhər çıx qarşıma,

Dur başına dolandığım. (xahiş, yalvarış)

Oğrun gözlə qıyqacı bax,

Gör, başına dolandığım.

(H. Bozalqanlı)

Dərdə bax, millətə bax, niyyətə bax, (istehza, kinayə)

Ölülərdən ölülər feyz alacaq.

(H.Cavid)

Qazılıq dağı, axar sənın suların

Axar ikən axmaz olsun!

Qaçar sənın keyiklərin, Qazılıq dağı,

Qaçarkən qaçmaz olsun, daşa dönsün! (qarğış)

Qarlı qara dağların yıxılmasın! Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin! Qadir tanrı səni namərdə möhtac eləməsin! Çaparkən ağ-boz atın büdrəməsin! Ağ saqqallı baban yeri uçmaq (cənnət) olsun! Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun! (alqış). (Kitabi-Dədə Qorqud)

Xəbər şəkli. Felin bu şəkildə, əvvəlcə də qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi morfoloji əlamət iştirak etmir, zamana və şəxsə görə dəyişir. Çünki felin xəbər şəkli icra olunmuş, olunan və olunacaq hər hansı bir işin hansı zamanda və hansı şəxs tərəfindən icra edilib-edilmədiyini başqasına xəbər vermək məqsədi daşıyır. Bu baxımdan da ayrı-ayrı zaman və şəxs şəkilçisi həmin məqsədin çatdırılmasına xidmət göstərir və xüsusi morfoloji göstəriciyə ehtiyac qalmır. Felin bu şəkli zamana görə dəyişən yeganə şəkildir. Hərəkət keçmiş, indiki və gələcək zaman çərçivəsində baş verir. İşin keçmişə, indiki və gələcək zamana aid olması, əsasən, danışanın nitq anına görə müəyyənləşir. Felin, yəni iş, hal və hərəkətin zamana görə dəyişməsi, onun morfoloji göstəricilərindən “Felin zaman kateqoriyası” da geniş bəhs edildiyindən təkrara ehtiyac duymadıq.

Felin xəbər şəkli məzmun və forma baxımından sadə və mürəkkəb olmaqla iki qismə ayrılır. Sadə xəbər şəkli feil kökü + zaman + şəxs şəkilçilərindən ibarət olaraq iş və hərəkətin hansı zamanda və kim tərəfindən icrasını başqasına xəbər verir. Məs.:

İşarət eylədim, dərdimi bildi,
Gördüm, həm gözəldi, həm əhli-dildi.
Başını buladı, gözündən güldü,
Güləndə qadası canıma düşdü. (A.Ə.)

Mürəkkəb xəbər şəkli **idi, imiş** köməkçi feillərinin köməyi ilə yaranır. Bu cür feil şəkli həm məzmun, həm də formaca sadə xəbər şəklindən fərqlənir. Mürəkkəb xəbər şəkli **feil kökü + zaman + köməkçi feil (idi, imiş) +şəxs şəkilçilərindən** ibarət olmaqla, başqa zamanları da keçmiş zamana bağlayır, eyni zamanda şühudi və nəqli keçmiş zamanların əsas məzmunlarını (şahidlik, qeyri-şahidlik) da özlərində əks etdirir. **İdi, imiş** köməkçi feillərinin məzmununda hekayə və rəvayət olduğundan zaman şəkilçilərinin məzmununa da təsir göstərir və buna görə də zaman şəkilçilərindən sonra işlənir. Lakin şühudi keçmiş zamandan sonra gələ bilməz. Çünki şühudi keçmiş zamanda şahidlik və qətilik məzmunu olduğundan hekayə və rəvayətlə bir araya sığmaz.

İdi köməkçi feli indiki zaman şəkilçilərindən sonra işləndikdə işin hələ davam etdiyini, bitmədiyini bildirir. Məsələn, Ana həzin-həzin layla çalır, ümid çıraqı mışıl-mışıl uyuyurdu.

İdi köməkçi feli nəqli keçmiş zamandan sonra işləndikdə şahidlik məzmununu ilə yanaşı, işin icrasının keçmişdə bitdiyini və sonradan onun haqqında danışıldığını bildirir. Məs.:

Gecə xəlvətcə bizə sevgili yar gəlmiş idi,

Üzü aydan da gözəl nazlı niğar gəlmiş idi. (N.G)

İmiş köməkçi feli nəqli keçmiş zaman şəkilindən sonra işlənərək icra edilmiş işin üstündən uzun zaman keçdikdən sonra onun haqqında danışıldığını bildirir. Burada da şahidlikdən söhbət gedə bilməz. Danışan məlumatı başqasından alıb: gəlmiş imiş, alıbmış və s. Ona görə də **imiş** köməkçi sözü ilə əmələ gələn mürəkkəb xəbər şəklinin məzmununda rəvayət anlayışı vardır.

Hər iki felin şəkilçiləşmiş forması -dı(-di, -du,-dü); -mış4 daha çox işlənir. Felin şühudi və nəqli keçmiş zamanlarından ayırmaq üçün bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır. Zaman şəkilçiləri felin kökünə, köməkçi -dı4, -mış4 felin zamanlarından sonra əlavə edilir: yazıram–yazırdım, yazmışam–yazırmışam və s. Şəxs şəkilçisi **imiş (-miş4)** köməkçi sözdündən sonra da işlənə bilər: yazmışsan–yazırmışsan və s.

4. Felin arzu şəkli. Felin arzu şəkli danışanın müəyyən iş, hal və ya hərəkətin icra edilməsi haqqında arzusunu ifadə edir. Felin bu forması xüsusi morfoloji göstərici ilə: -a (-ə) şəkilçisi və şəxs sonluğu ilə düzəlir. Zaman şəkilçiləri qəbul etməsə də, işin icrasının gələcəkdə baş verəcəyi nəzərdə tutulur.

Arzu şəklinin səciyyəvi xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Arzu şəkli şəxslər üzrə aşağıdakı formada dəyişir:

Tək	Cəm
Mən al + a + m	Biz al + a + q
Sən al + a + san	Siz al + a + sınız
O al + a	Onlar al + a + lar

2. Felin arzu şəklinin inkarı **-ma,-mə** şəkilçisi ilə yaranır: yazmaya, oxumayaq. Tələffüzdə inkar şəkilçisindəki açıq sait qapalı saitə keçir: yazmıya, oxumuya və s.

3. Arzu şəklinin mürəkkəbi **idi, imiş** köməkçi fellərinin köməyi ilə yaranır. **İdi** sözü ilə işlənən arzu şəkli fel formasının hekayəsini, **imiş** sözü ilə işlənən arzu şəkli isə rəvayətini bildirir.

Arzu şəkli **idi** köməkçi sözünü qəbul edərkən, **-a (-ə)** şəkilçisi ilə birlikdə **-aydı2** şəklinə düşür. Məs.:

Yenə o bağ **olaydı**, yenə o qumlu sahil,
Sular **ötəydi** dil-dil.

Saçın kimi qıvrılan dalğalara **dalaydım**,
Dalıb ilham **alaydım**. (M. M.)

Bir **gəzəydim** dağ-dərələr uzununu,

Oxuyaydım: “Çoban qaytar quzunu”. (M. Şəhriyar)

4. Arzu şəklinin mənasını gücləndirmək üçün bir sıra sözlərdən istifadə olunur. Həmin sözlər felin arzu şəklindən əvvəl gəlir. Bəzən də bədii üslubda, xüsusən şeirlərdə arzu şəklindən sonra gələ bilər. Buraya **kaş (ki), təki, barı, bircə, bir** ədatları daxildir. Məsələn:

Mindim Qıratın belinə
Kaş ki düşməən yüz olaydı.
Çəkəndə Misri qılıncı

Dərə-təpə düz olaydı.

(“Koroğlu”)

Mərd igidlər nə nişanda bəllidi,

Arıfsənsə, **gərək** doğru sayasan.

(X. Bayraməli)

Bahar fəsli əskilməyir

Güneylərdən lala, dağlar.

Kaş ki elə bu gözəllik

Səndə hər vaxt qala, dağlar!

(X. Bayraməli)

5. Arzu şəkli bir sıra üslubi xüsusiyyətlərə malikdir: a) Əmr şəklinin sinonimi olur. Məs.: Xalqa həqiqətdən mətləb qandıra, Şeytanı öldürə, nəfsin yandıra, El içində pak otura, pak dura, Dalısınca xoş sədalı gərəkdir. (A.Ə)

b) Arzu şəkli şərt şəklinin sinonimi kimi işlənir: Bir adam ki səninlə dostluq eyləyə, Bil ki, onun səxavəti yaxşıdır. (X.Q.) Sənin kimi bir işçim ola, gündə bir ev tikərəm. (S. Rəhman)

c) Keçmiş zamanın yerində işlənir: Çovğun bu tərəfdən vurub o biri tərəfdən çıxır, bir də görəəm ki, zülmət qaranlıqda iki parlaq göz mənə baxır. (S. Rəhimov)

ç) Gələcək zamana aid olur: Bizim məktəbə gələn yüz ərizədən, bəlkə, beşi qəbul ola, ya olmaya.

Felin arzu şəklinin şəkilçisi omonim səciyyə daşıyır:

1) Feli bağlama şəkilçisidir. Feil təkrar olunur, **-a,-ə** şəkilçisi artırılır və tərz bildirən feli bağlama yaranır: qaça-qaça, gülə-gülə və s.

2) İsmi yönlük hal şəkilçisidir: insana, evə və s.

3) Feildən isim düzəldir, qeyri-məhsuldardır: yara, çevrə. **Çevrə** sözünün kökü **çevir** felidir. Bu sözdə köklə şəkilçini ayırmaq mümkün deyil.

Felin lazım şəkli

Felin lazım şəkli iş, hal və hərəkətin icrasının lazımlı olduğunu bildirir. Lazım şəkli feil kökü və əsasına **-ası (-əsi, -yası, -yəsi)** və şəxs şəkilçilərini artırmaqla formalaşır. Zamana görə dəyişmir, lakin icrası lazım olan işin görülməsi gələcəyə aiddir: oxuyasıyam, alasıyam, gedəsidir və s.

Felin lazım şəklinin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Lazım şəkli şəxslər üzrə dəyişir:

Tək	Cəm
Mən yaz + ası_ + yam	Biz yaz + ası + yıq
Sən yaz + a sı + san	Siz yaz + ası + sınız
O yaz + ası + dır	Onlar yaz + ası + dır + lar

2. Lazım şəkli inkarda olarkən **deyil** sözü ilə işlənir. Bu zaman lazım şəkli şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçisi **deyil** sözünün sonuna qoşulur: alası deyiləm, gələsi deyillər və s.

3. Felin lazım şəklinin mürəkkəbi **idi, imiş, isə** köməkçi sözləri ilə formalaşır. Lazım şəklinin mürəkkəbi şəxslər üzrə dəyişərkən şəxs şəkilçiləri **idi, imiş** köməkçi sözlərinin sonuna, **isə** köməkçi sözünün əvvəlinə artırılır. Məsələn,

Tək	Cəm
I oxuyası idim	oxuyası idik
II oxuyası idin	oxuyası idiniz
III oxuyası idi -	oxuyası idilər

Tək	Cəm
I oxuyasıyamsa	oxuyasıyıqsa
II oxuyasısansa	oxuyasısınızsa (isə)
III oxuyasıdırsa	oxuyasıdırlarsa

Lazım şəklinin hekayəsi və rəvayəti müəyyən bir işin keçmişdə icrasının nəzərdə tutulduğunu bildirir. Lazım şəkilli feillər çox zaman **olmaq** feli ilə işlənir və bu zaman lazım mənası zəifləyir. Elə bil ki, hansısa bir səbəb üzündən danışanın müəyyən bir iş, hal və hərəkəti icra etmək məcburiyyətində qaldığı ifadə olunur. Həm də onun haqqında danışanda əvvəlcədən təsəvvür olmur. Məsələn, Mən daha gedəsi oldum, gəlin halallaşaq.

Felin lazım şəklinin şəkilçisi omonimdir. Bu şəkilçi həm də feli sifət şəkilçisidir: yazılası əsər, alınası hədiyyə və s.

Vacib şəkli. Felin vacib şəkli bu və ya digər işin icra edilməsinin zəruri, vacib olduğunu bildirir. Bu şəklin morfoloji göstəricisi -malı,-məli şəkilçisidir: yaratmalıyıq, yazmalısan və s.

Felin vacib şəkli də zamana görə dəyişmiş, ancaq işin icrasının gələcək zamana aid olması şübhəsizdir.

Felin vacib şəklinin xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Vacib şəkil şəxslər üzrə dəyişir:

Tək	Cəm
Mən yaz + malı + yam	Biz yaz + malı + yıq
Sən yaz + malı + san	Siz yaz + malı + sınız
O yaz + malı + dır	Onlar yaz + malı +dır +l ar

2. Felin vacib şəklinin inkarı həm -ma², həm də **deyil** sözü ilə də işlənə bilər: yazmamalıyam, yazmalı deyilsən və s.

3. Felin vacib şəkli **olmaq** sözü ilə işlənərək işin icrasındakı vacibliyi zəiflədir. Vacib şəkilli feillər **olmaq** feli ilə birlikdə icraçının hər hansı bir səbəb üzündən iş, hal və hərəkəti yerinə yetirmək məcburiyyətində qaldığını ifadə edir.

4. Felin vacib şəklinin mürəkkəbi lazım və arzu şəkillərində olduğu kimi **idi və imiş** köməkçi feilləri ilə yaranır. Vacib şəklinin hekayəsi və rəvayəti müəyyən bir işin keçmişdə icrasının zəruri olduğunu bildirir. Lakin həmin işin icra edilib-edilməməsi məlumat verilən vaxtda danışan və dinləyən üçün məlum olmur. Məs.: Tahir yüyürüb yeddinci cərgənin qurtaracağında yerini tutdu və yalnız indi anladı ki, Lətifəni bu adamlar arasında axtarıb tapmaq üçün çox-çox bundan əvvəl gəlməli imiş. (M.H.) Mən anamın nə üçün qayıtdığının səbəbini aydınlaşdırmalı idim. (S.R.)

5. Vacib şəkli felin əmr şəklinin sinonimi kimi işlənir. Məsələn, Cənab zabit, o qadını bu saat azad etməlisiniz (yəni azad edin).

Müasir Azərbaycan dilində vacib şəklinin bu xüsusiyyəti, yəni əmr şəklinin sinonimi kimi işlənməsi geniş yayılmışdır. Bu, iki şəkildə özünü göstərir: a) vacib şəklinin şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçiləri işlənir və əmr şəklinin sinonimi yaranır: İndi mən başıma haranın külünü tökməliyəm (töküm)?

b) Felin vacib şəklinin şəkilçisindən sonra şəxs şəkilçisi işlənmir. Məs.: Hücüm! Haydı, irəli getməli, O görünən qalanı

fəth etməli. (H.C.) Ah, indi cəza bulmalı İblis, Məhv olmalı, qəhr olmalı İblis! (H. Cavid)

6. Felin vacib şəkli şərt şəklinin sinonimi kimi işlənə bilər: İndi ki, gecəni burada qalmalıyıq, gecəni səhər etmək üçün maraqlı bir söhbət lazım deyilmi?

Felin vacib şəklinin şəkilçisi də omonimlik xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, bu şəkilçi həm də gələcək zaman feli sifət şəkilçisidir: yazılmalı əsər, görülməli işlər və s.

Felin şərt şəkli. Felin şərt şəkli hər hansı iş, hal və hərəkətin icrasının mümkünlüyünü müəyyən bir şərtlə bağlayır. Felin bu şəkli -sa2 şəkilçisi və şəxs sonluqları ilə formalaşır. Cümlədə felin şərt şəklindən qabaq çox zaman **əgər** bağlayıcısı işlədilir. Bu da şərt şəklinin mahiyyətini daha qabarıq formada üzə çıxarır. Məs.: Cütçü saf tum səpsə torpağa əgər, Şübhəsiz torpaqdan saf tum göyərər. (N. G.) Bulmazsam əgər İbn Yəmin xaini əlbət, Əlbət, qalar üstümdə bu çılğınca təbiət. (H. Cavid)

Şərt şəklinin sadəsində ifadə olunan iş, hal və hərəkətin icrası gələcək zamana aid olur.

Felin şərt şəkli ilə bağlı xarakterik xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Şərt şəkli şəxslər üzrə aşağıdakı kimi dəyişir:

Tək	Cəm
Mən al_sa + m	Biz al + sa + q
Sən al + sa + n	Siz al + sa + nız
O al + sa	Onlar al + sa + l ar

2. Şərt şəklinin inkarı morfoloji yolla yaranır, yəni -ma2 şəkilçisini qəbul edir. Məsələn,

Yazmaram, ürəyim sizi **anmasa**,

Sizin eşqinizlə **alovlanmasa**,

El kəsib qarşımı burdaca sordu,

Gözdən yaş çıxarmı ürək **yanmasa**? (M. Müşfiq)

3. Şərt şəklinin mürəkkəbi **idi**, **imiş** köməkçi feilləri ilə yaranır, tələffüzdə -aydı2, -aymış2 şəklinə düşür. Məs.: Fərhad **olsaydım** əgər, qayaları çapardım. Əvvəlcədən **bilsəymiş**, faciənin qarşısını alardı.

4. Şərt şəkli digər feil şəkillərindən fərqli olaraq, sadə (müstəqil) cümlənin xəbəri yox, tabeli mürəkkəb cümlələrdə asılı (budaq) cümlələrin xəbəri olur. Şərt şəkli şərt budaq cümləsinin əsas göstəricilərindən biridir.

5. Digər budaq cümlələrin qurulmasında da bağlayıcı vasitə kimi işlənir: **Kəssə** hər kəs tökülən qan izini, **Qurtaran** dahi odur yer üzünü: xəbər budaq cümləsi (H.Cavid). **Hara** yolun düşsə, **Sevda**lı Həsən, **İnsanı** axtaraq, **insanı** gəzək: yer budaq cümləsi. (P. Həsən) **Kim** ki öyrənməyi bilməyirsə ar, **Sudan** dürr, **daşdan** da gövhər çıxarar: mübtəda budaq cümləsi. (N.G.) **Şah** ədli, **insafı** eyləsə peşə, **Şahlığı** kök atar, **qalar** həmişə: şərt budaq cümləsi. (M.Əhvədi)

6. Şərt şəkilçiləri qarşılaşdırma mənaları da yaradır və bu zaman **da**, **də**, **belə** ədatları ilə işlənir, beləliklə, qarşılaşdırma budaq cümləsi formalaşmış olur. Məs.: **Başıma** ildırım töksə də **fələk**, **Qanlı** qılıncımla **hökm** edim **gərək**. (S.Vurğun)

Bütün hallarda -sa2 şəkilçisi ilə bağlanan budaq cümlələr baş cümlədən əvvəl gəlir.

Felin şərt şəkilçisi də omonim xüsusiyyətə malikdir:

1. feil düzəldir: susadı, qəribsədi;
2. feil şəkillərinin şərtidir (isə köməkçi sözünün şəkilçiləşmiş variantı): yazıramsa, alacağamsa və s.

Felin şərt şəklindən fərqli olaraq, ondan sonra heç bir morfoloji əlamət qəbul etmir. Felin şərt şəklində əvvəlcə felin kökü+sa2 + şəxs sonluqları gəlir. Feil şəkillərinin şərtində isə formul belədir: felin kökü (yaz)+sadə şəkli (dı)+şəxs sonluğu (m)+ isə(sa) – yazdımsa .

Felin davam şəkli

Felin davam şəklinə bəzən davamlı keçmiş, bəzən ikinci dərəcəli indiki zaman da deyilir. Belə ki, **oxumaqda idim** və **oxumaqdayam** feillərində iş, hal və hərəkətin icra vaxtı ifadə olunur. İş, hal və hərəkətin icra vaxtını bildirmək isə felin zaman kateqoriyasına məxsus əsas xüsusiyyətlərdəndir. Bunları felin zaman kateqoriyasından fərqləndirən ancaq onların inkarda işlənməməsidir. İnkarda işlənməməsinin səbəbini onunla əlaqələndirirlər ki, məlumat verilən vaxtdan əvvəl başlanıb davam edən iş, hal və hərəkəti ifadə etdikləri üçün davamlı keçmiş və davamlı indiki zamanların inkarda işlənməsi lazım gəlmir. Əslində, deyilən bu fikirlər özünü o qədər də doğrultmur.

Felin davam şəkli xüsusi şəkil olaraq, icra edilən iş, hal və hərəkətin onlar haqqında məlumat verildiyi zamanda da davam etdiyi, bitmədiyi bildirilir.

Davam şəkli feil kökünün və əsasının üzərinə **-maqda2** şəkilçisini artırmaqla düzəlir. Bütün şəxslər üzrə dəyişir, zaman kateqoriyasını isə qəbul etmir.

Felin davam şəklinin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. Felin davam şəkli şəxslər üzrə dəyişir:

Tək

Cəm

Mən yaz + maqda + yam

Biz yaz + maqda + yıq

Sən yaz + maqda + san

Siz yaz + maqda + sınız

O yaz + maqda + dır

Onlar yaz + maqda + dırlar

2. Davam şəkli inkar şəkilçisini (-ma2) qəbul etmir. Bu şəklin inkarı, əsasən, **deyil** sözü ilə formalaşır. Lazım şəklində olduğu kimi, şəxs şəkilçiləri **deyil** sözünün üzərinə artırılır: yazmaqda deyiləm, yazmaqda deyilik, oxumaqda deyildir və s.

Onu da qeyd edək ki, davam şəklinin **deyil** sözü ilə işlənməsi praktik olaraq dildə özünü az göstərir. Əgər mətn dialoqlar şəklində qurulursa, inkar əlaməti olaraq **yox, xeyr** ədatlarından istifadə olunur. Məs.:

– Hələ sən oxumaqdasan?

– Yox (xeyr).

Bu, məişət üslubunda daha çox rast gəlinən haldır.

3. Felin davam şəkli də sadə və mürəkkəb olur. Sadə davam şəkli yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, feil kökü+xüsusi şəkli əlamət+şəxs şəkilçisindən ibarət olur və iş, hal və hərəkəti məzmunca indiki zamana bağlayır: gəzməkdəyəm, gəzməkdəsən, gəzməkdədir və s.

Davam şəklinin mürəkkəbi **idi, imiş, isə** köməkçi sözlərinin iştirakı ilə yaranır. İdi, imiş (-dı4, -miş4) felin davam şəklini

keçmiş zamana bağlayaraq hekayə və rəvayət forması yaradır və şəxs sonluqları **idi** sözünün sonuna, **imiş** köməkçi sözünün əvvəlinə, həmçinin sonuna da artırılır. Məsələn, yazmaqda idim, yazmaqda idiniz, yazmaqda imişsən, yazmaqdasanmış və s.

İsə (-sa,-sə) ilə işlənən davam şəkli iş, hal və hərəkətin şərtlə davam etdiyini bildirir. Şəxs şəkilçiləri **isə** köməkçi sözündən, **-sa, -sə** ünsüründən əvvəl artırılır: yazmaqda-yamsa, yazmaqdasansa, yazmaqdayıqsa, yazmaqdasınızsa, oxumaqdadırsa, oxumaqdadırlarsa və s.

Felin ümumi şəkilləri. Əvvəlki mövzularda felin xüsusi şəkillərindən, onlara xas olan xarakterik cəhətlərdən söhbət açıldı. Aydın ki, felin xüsusi şəkillərinin hamısı şəxsə görə dəyişir, əmr və xəbər şəklinin xüsusi şəkli əlaməti yoxdur, zamana görə ancaq xəbər şəkli dəyişir, arzu, lazım, vacib, şərt, davam şəkillərinin xüsusi morfoloji göstəriciləri var, şəxslər üzrə dəyişir və əsasən, bir feillə ifadə olunur. Məsələn, alım, aldım, almışam, alaram, alıram, alacağam, alam, gələsən, gəlməliyəm, alasısan, alsan, almaqdayam, yazmaqdayıq.

Ümumi şəkil **isə** adından da göründüyü kimi, xüsusi şəkillərin hamısına aid olur, bütün şəxslər, zamanlar və növlərlə işləyə bilər. Buna görə də felin bacarıq şəkli adlanır. Felin bacarıq şəklində iki feildən istifadə edilir. Bu feillərdən birincisi əsas iş və hərəkəti, ikincisi – bilmək feli **isə** bacarıq məzmununu ifadə edir. Əsas iş, hal və hərəkəti bildirən feil bacarıq bildirən fele xüsusi morfoloji əlamətlə: **-a,-ə** şəkilçisi ilə bağlanır, bacarıq anlayışı da məhz bu zaman formalaşır.

Əsas feil **-a,-ə** ünsüründən başqa, heç bir əlamət qəbul etmir, bütün zaman, şəxs və şəkil əlamətləri, **idi, imiş, isə** köməkçi sözləri və şəkilçiləşmiş variantları bacarıq məzmunu bildiren ikinci felin üzərinə artırılır: ala bilərdim, ala bilərsən, ala biləsən, ala bilməlisiniz, ala bilsək, ala biləsiyiksə və s.

Bacarıq şəklinin inkarı **-ma2** şəkilçisi ilə yaranır. Bu zaman inkar şəkilçisi əvvəlki sətirlərdə qeyd etdiyimiz kimi, **bilmək** sözünə əlavə olunur. Məsələn:

Dərmansızdı bəd övladdan gələn dərd,

Bu dərd əyən ata **düzələ bilməz.**

Dilin yarasından gəc olan könül

Gedər qiyamətə, **düzələ bilməz.**

(A. Alı)

Felin bacarıq şəklinin inkarı yaranarkən bəzən **-ma2** inkar şəkilçisindən əvvəl **bilmək** sözünü **-m** ünsürü əvəz edir. Bu xüsusiyyət, əsasən, məişət üslubunda, bədii üslubda, xüsusən folklor ədəbiyyatında daha çox nəzərə çarpır. Məs.: Heç bilmədim, gözəllərin necoldu?

Ömür keçdi, gələmmədim gec oldu. (M. Şəhriyar)

Feil şəkillərinin mürəkkəbini yaradan, onlarda hekayə, rəvayət və şərt məzmunu aşılayan **idi, imiş, isə** köməkçi sözləri **bilmək** felinə artırılır. Həmin köməkçi sözlərdən və onların şəkilçi variantlarından qabaq sadə şəkillərin morfoloji əlamətləri, şəxs sonluqları gəlir. Ancaq şəxs sonluğu **idi (-dı4)** köməkçi sözündən həmişə sonraya əlavə edilir, **isə (-sa2)** köməkçi sözünün üzərinə heç bir morfoloji əlamət gələ bilmir, **imiş (-mış4)** köməkçi sözün şəxs sonluğu həm əvvəlinə, həm

sonuna artırılı bilər: yaza bilməli idim, yaza bilərəmmiş, oxuya biləcəkmışsən, yaza bildinsə və s. Mən bir tərzən olub **çala bilsəydim**, Ömrümü, günümü telə verərdim... (B.V.)

Felin ümumi şərt şəkli. Felin ümumi şərt şəkli felin xəbər, vacib və lazım şəkli ilə ifadə olunan iş, hal və hərəkəti müəyyən bir şərtlə bağlayır. Ümumi şərt şəkli **isə (-sa2)** ilə formalaşır: almışsa, alarsa, alasısa, almalıyamsa.

Feil əsaslarından sonra gələn **-sa2** şərt şəklinin əlaməti felin kökü və ya əsası ilə ifadə olunan iş, hal və hərəkəti müəyyən bir şərtlə bağlayır, şəxs sonluqlarından əvvəl işlənir. Məsələn:

Əvət, **əzsən** də, **əzilsən** də, əvət
Yenə adildir o müdhiş qüvvət!

Bir xəyal iştə məhal **olsa** da, mən,
Tanrı **olsaydım** əgər gerçəkdən,
Ya bu insanları xəlv etməz idim,
Əgər **etsəm**, yaşadardım daim.

(H. Cavid)

Felin ümumi şərt şəkli **isə** qeyd etdiyimiz kimi, felin xəbər, vacib və lazım şəkli ilə ifadə olunan iş, hal və hərəkəti müəyyən bir şərtlə bağlayır və həmin şəkillərdən və şəxs sonluqlarından sonra gəlir. Məs.: Gəl, gəl!... **Oldunsa** gər peşiman, gəl! (H. Cavid)

Testlər

1. Felin şəkilləri ilə bağlı uyğunluğu müəyyən edin.
I Arzu şəkli

II Şərt şəkli

III Xəbər şəkli

- 1- zamana və şəxsə görə dəyişir.
- 2- müstəqil cümlənin xəbəri ola bilmir.
- 3- -a(-ə) şəkliçisi ilə formalaşır.
- 4- Felin bu ifadə etdiyi mənanı qüvvətləndirmək üçün bir sıra ədatlardan da istifadə olunur.
- 5- xüsusi morfoloji göstəricisi yoxdur.
- 6- Felin bu şəkildə iş, hal və hərəkətin icrasının mümkünlüyü başqa bir işdən asılı olur.

- A) I 3,4; II 2,6; III 1,5
B) I 2,3; II 1,6; III 4,5
C) I 4,6; II 2,5; III 1,3
D) I 1,3; II 4,6; III 2,5
E) I 1,3,5; II 6; III 2,4

2. Nümunədə xəbər formasında neçə feil işlənib?

**“Şahim, verdiyiniz qərar gözəldir,
Allahlar əyəni qılınc düzəldir.**

**Artıq dayanmayın, intiqam alın,
Fərhadın bağına tufanlar salın!”**

- A) 3
B) 2
C) 1
D) 4
E) yoxdur

3. ”Duman, gəl get bu dağlardan Dağlar yenə bar eyləsin.

**Nə gözlərim səni görsün,
Nə könlüm qübar eyləsin". Bənddə işlənmiş feillər hansı
formadadır?**

- A) əmr
- B) arzu
- C) şərt
- D) xəbər
- E) əmr, arzu

4. Cümlələrin birində feil xəbər formasında işlənməyib.

- A) Al-yaşıl geyinmiş uca dağların
Qartallı qoynundan uzaqlaşmışam.
- B) Tökülən dolmaz.
- C) Dəliddən doğru xəbər çıxar.
- D) Yenə o bağ olaydı, yenə o qumlu sahil,
Sular ötəydi dil-dil.
- E) İlhamını sizdən aldı, mənim sazım, sözüm, dağlar!

**5. Sıralardan birində xəbər feilin təsriflənən forması ilə
ifadə olunub.**

- A) Soyuq divarlarda güllə nişanı.
- B) Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər də qaynananı bəyənmez.
- C) Nədir gözlərindən yağan yağışlar?
- D) Şamın da yaşamağı yanmağındadır.
- E) Farsın Hafizi var, Firdovsisi var,
Nə çoxdur onlarda böyük sənətkar?

**6. Feilin hansı formalarının düzəlməsində xüsusi şəkilçi
iştirak etmir?**

- A) əmr və xəbər
- B) xəbər və arzu
- C) arzu və əmr
- D) əmr və şərt
- E) xəbər və vacib

7. Şühudi keçmiş zamanda işlənmiş feil hansı misradadır?

“Dərd dərədi, dərə mindi,

Qarışqalar dəvə mindi.

Dovşanlıq ki dəbə mindi

Göy talaya əlik qalxmaz”.

- A) 2 , 4
- B) 1, 2
- C) 2, 3
- D) 1, 3
- E) 1, 4

8. Felin hansı zamanında sait düşümü hadisəsi baş verir?

- A) İndiki və qeyri-qəti gələcək zamanda
- B) İndiki və şühudi keçmiş zamanda
- C) Nəqli keçmiş və qəti gələcək zamanda
- D) İndiki və qəti gələcək zamanda
- E) Şühudi keçmiş və qeyri-qəti gələcək zamanda

9. Cümlələrin birində feil davam şəklindədir.

- A) Yağış yağmasa idi, yolumuzu davam etdirərdik.
- B) Yeməkdə atasına çəkmişdi.
- C) Heç bilmədim gözəllərin necoldu?
- D) Dəniz yenə sakit-sakit öz mahnısını oxumaqda idi.
- E) Gələmədim, ömür keçdi, gec oldu.

10. Cümlələrin ikisində feil xəbər formasında işlənməyib.

- 1- Yenə o bağ olaydı, yenə o qumlu sahil,
Sular ötəydi dil-dil.
- 2- Tökülən dolmaz.
- 3- Ah, indi cəza bulmalı İblis!
Məhv olmalı, qəhr olmalı İblis!
- 4- Dəliddən doğru xəbər çıxar.
- 5- İlhamını sizdən aldı, mənim sazım, sözüm, dağlar!
- 6- Al-yaşıl geyinmiş uca dağların
Qartallı qoynundan uzaqlaşmışam.

- A) 2, 4
- B) 3, 5
- C) 1, 3, 4
- D) 1, 3, 5
- E) 3,6

Felin təsriflənməyən formaları

Məsdər, onun felə və ismə xas xüsusiyyətləri və fərqləri

Felin təsriflənməyən formaları zamana, şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişməyən formalardır. Buraya məsdər, feli sifət və feli bağlama aiddir. Bu formalar özündə iki nitq hissəsinin xüsusiyyətini daşıyır.

Məsdər iş, hal və hərəkətin adını bildirir. Bu forma felin sonuna **-maq (-mək)** şəkilçisi əlavə etməklə düzəlir: oxumaq, gəlmək, yazmaq və s. Bu məsdərlər yalnız hərəkətin adını bildirir, heç bir zaman və şəxs kateqoriyasının əlamətlərini qəbul etmir. Lakin **oxu, yaz, gəl** və s. feillər heç bir morfoloji əlamət qəbul etməsə də, iş, hal və hərəkətin 2-ci şəxsə və gələcək zamana aid olduğu şübhə doğurmur. Deməli, **-maq (-mək)** şəkilçisi feillərin adlarını bildirmək üçün əsas və yeganə amildir. Bu şəkilçilərdən sonra felə aid olan heç bir forma və şəxs şəkilçiləri artırmaq mümkün olmadığı halda, ismə xas olan şəkilçiləri əlavə etmək mümkündür. Bu da məsdərin ikili xüsusiyyət daşmasından irəli gəlir.

Məsdərin felə məxsus xüsusiyyətləri:

* Məsdərlər də feillər kimi təsirli və təsirsiz olur: gəlmək, qaçmaq, demək, söyləmək (gəlir, qaçır, dedi, söylədi)

* Məsdərlər də feillər kimi təsdiq və inkarda olur: dedi – demədi: demək – deməmək

* Məsdərlər də feillər kimi növ kateqoriyası üzrə dəyişir: yazmaq – yazılmaq – yazışmaq – yazdırmaq və s.

Feillərin məsdərlərlə bu oxşar xüsusiyyətləri heç də onları eyniləşdirmək məqsədi daşmır. Məsdəri feillərdən fərqləndirən aşağıdakı cəhətləri vardır:

* Məsdərlər söz yaradıcılığında iştirak edə bilmir. Lakin feillər söz yaradıcılığında geniş fəaliyyət göstərir: süzmə, açar, açıq, qırıq, əkin, süpürgə, yapışqan, qısqanc, qorxu, qorxaq və s.

* Məsdər zamana və şəxsə görə dəyişmir. Feillər isə zaman və şəxsə görə dəyişir.

* Feil cümlədə yalnız xəbər olur, məsdər isə mübtədə, tamamlıq, zərflik və ismi xəbər olur.

* Məsdər ətrafına söz toplayaraq tərkib əmələ gətirir, feildə isə bu xüsusiyyət yoxdur. Məs.: Çox bilib az danışmaq müdriklikdir. (A.sözü)

Məsdərin ismə məxsus xüsusiyyətləri:

* Məsdərlər də isimlər kimi hallanır: oxumaq, oxumağın, oxumağa, oxumağı, oxumaqda, oxumaqdan; qonaq, qonağın, qonağa, qonağı, qonaqda, qonaqdan və s. Yaşamaq istəyirəm axan bir bulud kimi, Yaşamaq istəyirəm gül açan torpaq kimi, Yaşamaq istəyirəm yer üzündə haqq kimi. (Ə.K) Saçlarıma ağ cığırlar salmağa, Günlər, aylar, illər yaman tələsdi. (R.K.)

* Məsdərlər də isimlər kimi mənsubiyyətə görə dəyişir:

Tək	Cəm
Mənim oxumağım	Bizim oxumağımız
Sənin oxumağın	Sizin oxumağınız
Onun oxumağı	Onların oxumağı

Mənim kitabım	Bizim kitabımız
Sənin kitabın	Sizin kitabınız
Onun kitabı	Onların kitabları

Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isimlər kimi, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş məsdərlər də yenidən hallana bilir:

Mənim kitabımın; mənim oxumağımın

* Məsdərlər də isimlər kimi qoşmalarla işlənir: elçiyə görə, kitab üçün; oxumaq üçün, yazmağa görə. Məs.: Bu qəmdən silkinib yaşamaq üçün Dəli bir aqlamaq keçir könlümdən. (A.

Mustafayev) Halva, halva deməklə ağız şirin olmaz. (A.sözü).
Oxumaqla bülbül olmaz sərçələr

Budaq kölgəsində daldalansa da. (X. Bayraməli).

* İsimlər kim məsdərlər də, əsasən, eyni sintaktik vəzifə daşıyır. Belə ki, məsdərlər də cümlədə mübtədə, tamamlıq, xəbər, zərflək olur. Müqayisə qoşması ilə işlənərkən təyin vəzifəsində də işlənə bilər. Məsələn:

Gəncliyimi əllərimdən almağa, Günlər, aylar, illər yaman tələsdi (zərflək). **Vətəni sevmək** niyə günah olurmuş, ay allah! (mübtədə) Şam əgər yanmırsa, yaşamır, demək, Onun da mənası **yanmağındadır** (xəbər).

Quran oxumağı anasının əmisi Axund Ələsgərdən öyrənmişdi (tamamlıq). **Vətəni sevmək kimi** ali hiss yoxdur (təyin).

* İsimlər kimi məsdərlər də II və III növ təyini söz birləşmələrinin tərəfləri kimi çıxış edir: oxumaq arzusu, Gülnarın oxumağı, oxumağın faydası və s.

Məsdərin isimdən fərqli cəhətləri:

* İsimlər söz yaradıcılığında fəaldır, lakin məsdərlərdə bu xüsusiyyət yoxdur.

* İsimlər kəmiyyət kateqoriyasına malik olduğu halda, məsdərlər bundan məhrumdur.

* İsimlər cümlədə təyin vəzifəsini də icra edir, lakin məsdərlər ayrılıqda yox.

Mövcud dərsliklərdə bəzən məsdərlə feli isimlər bir-birinə qarışdırılır. Lakin bunlar bir-birindən fərqlənir. Bilmək lazımdır ki, feli isim -ma,-mə, məsdər -maq,-mək şəkilçisi ilə yaranır.

Feli isimlər aşağıdakı cəhətlərə görə diqqəti cəlb edir:

* -ma,-mə şəkilçisini qəbul edərək əmələ gəlmiş feli isimlərin bir qismi leksikləşmə prosesi keçirir, onu kök və şəkilçiyə ayırmaq olmur: düymə, çıxırtma

* -ma2 şəkilçisi ilə yaranmış bir qrup feli isimlər felə məxsus olan növ kateqoriyasının şəkilçilərini daşıya bilir: sənayeləşdirmə, planlaşdırılma və s.

(Qeyd: qazmaq, çaxmaq, yemək isimləri ilə məsdərləri fərqləndirmək!)

Feli sifət, onun feil və sifətlə oxşar, fərqli cəhətləri

Məlumdur ki, bir qrup sifətlər feil kökü üzərinə müxtəlif leksik şəkilçilərin əlavəsi ilə düzəlir. Feildən düzələn sifətlərdə feillərə məxsus kateqoriyalar özünü göstərmir. Bu cür sifətlərdə proses, anlayış 2-ci plana, əlamət və keyfiyyət bildirmək anlayışı isə ön plana keçir. Doğrudur, istər feildən düzəlmiş sifətlər, istərsə də feli sifətlər əşyanın əlamətini təyin edir. Lakin feli sifətlərdə feillərə məxsus xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə gözə çarpır. Danışan, ağlayan, gülən kimi feli sifətlərdə proses anlayışı daha qabarıqdır. Daha doğrusu, əşya onun icra etdiyi işə, prosesə görə təyin olunur. Feli sifətlərdə keyfiyyət bildirmək xüsusiyyəti olduğu kimi, zaman, növ, inkarlıq və s. kimi qrammatik kateqoriyalar da öz ifadəsini tapır.

Müasir Azərbaycan dilində feli sifət şəkilçiləri aşağıdakılardır:

* **-an,-ən.** Ən məhsuldar şəkilçidir: oxuyan tələbə, yazan qız və s. Məsələn: Bu yerlə **çarpışan**, göylə **əlləşən**, Dostdan, aşınadan necə əl çəkim? (M. M.)

Mənsiz də əmin ol, sizə rəhbərlik edən var:

Qan **püskürən**, atəş **sovuran** kinli krallar,
Min **hiylə quran** tülkü siyasilər, o hər an
Məzhəb **çıxaran**, yol **ayıran** xadimi-ədyan. (H.C.)

* **-mış,-miş,-muş,-müş**. Bu şəkilçi keçmiş zaman məzmunlu feli sifət yaradır. Məhsuldar şəkilçidir: qırılmış qanad, söndürülmüş ocaq, gecikmiş məhəbbət və s. Nümunələrə nəzər salaq: Ölçülməmiş sualın biçilməmiş cavabı olar. (A.sözü) Kəlmələr dağıldı sahil boyunca
Yolunmuş bir gülün ləçəkləri tək. (Ə. K.)

* **-dığı,-diyi,-duğu,-düyü** Bu şəkilçi tarixən -dıq4 şəkilçisi kimi mövcud olsa da, müasir dilimizdə hər üç şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir: aldığım məktub, oxuduğun əsər, güldüyünüz hadisə və s. Nümunələrə nəzər yetirək: **Yazdığım** sözlərə verməsəm zivər, Yenilik verməzdi köhnə nəğmələr. (N.G.) **Başına döndüyüm** gül üzvlü sona, Ömrümün ilk çağı yadıma düşdü. (S.Vurğun)

-dıq4 şəkilçisi **-ca2, -da2, -dan2** şəkilçiləri ilə işləndikdə feli bağlama yaradır. Bu şəkilçi tarixən isim və sifət əmələ gətirmişdir. Hal-hazırda isə daşlaşmış vəziyyətdədir. Müqayisə edək: Tapdıq – tapmaq felindən antroponim (şəxs adı), satdıq – sat felindən sifət (satdıq taxıl) yaranmışdır. **Satdıq** sözü şifahi dildə daha çox işlənir. Qərb dialektində, eləcə də müasir türk dilində (Osmanlı) öz tarixi formasını saxlayır – Durduq yerdə işə düşdük.

* **-acaq, -əcək**. Məhsuldar şəkilçidir. Bu şəkilçi də hər üç şəxsin tək və cəmində mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir: oxuyacağım əsər, görəcəyim işlər və s.

Bu şəkilçi omonim xarakter daşıyır: feildən isim düzəldir (dayanacaq, qanacaq, çapacaq); qəti gələcək zaman şəkilçisidir (oxuyacaq, yazacaq).

* **-ası, -əsi.** Nisbətən məhsuldardır, **-acaq,-əcək** şəkilçisi ilə sinonimdir (yazılması əsər – yazılacaq əsər).

* **-malı,-məli** Bu şəkilçi feildən sifət əmələ gətirən şəkilçilərə çox yaxındır. Bu şəkilçi zaman məzmununu ifadə etdikdə feli sifət xüsusiyyəti kəsb edir. Məs.: Görülməli işlərimiz çoxdur. Alınmalı hədiyyələrə çoxlu pul lazımdır.

Buradakı feli sifətlər (görülməli, alınmalı) gələcək zamanla bağlıdır, yəni gələcəkdə görülməli və alınacaq əşyanın əlamətini bildirir. Zaman burada əsas rol oynayır.

Ancaq **-malı, -məli** feildən sifət düzəldən şəkilçi kimi işləndikdə daim əlamət və keyfiyyət məzmununu bildirir. Məsələn, **işməli su, yeməli meyvə, gülməli hadisə, gəzməli yerlər** və s. Bu birləşmələrdəki **icməli, yeməli, gülməli, gəzməli** sözləri zamanla bağlı olmayan daimi əlamət bildirir. Buna görə də sifətin dərəcə əlamətini qəbul edir: ən gülməli hadisə, lap yeməli meyvə və s.

Bu şəkilçi feildən sifət əmələ gətirən şəkilçilərə keçid mərhələsindədir.

Feli sifətlə felin oxşar cəhətləri:

* Feli sifətlər də feillər kimi zaman bildirir, lakin feillər konkret zamanı, feli sifətlər isə ümumi zamanı bildirir.

* Feli sifətlər də feillər kimi təsdiq və inkarda olur: yazılmış (təsdiq) əsər – yazılmamış (inkar) əsər; oxunan (təsdiq) nəğmə – oxunmayan (inkar) nəğmə və s.

* Feli sifətlər də feillər kimi təsirli, təsirsiz olur: gülən (təsirsiz) qız – danışan (təsirli) qız.

* Feli sifətlər də feillər kimi növlər üzrə dəyişir: yazan oğlan (məlum); yazışan qız (qarşılıq); gülüşən tələbələr (müştərək); yazdıran oğlan (icbar); döyünən ürək (qayıdış); görülən işlər (məchul) və s.

* Feli sifətlər də feillər kimi özündən əvvəl gələn adları dörd halda (yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq) idarə edir. Məs.: **Qana batmış** əllərini arxayın-arxayın sildi (yönlük).

Göyləri, yerləri dərk edən insan (təsirlik) Bəs niyə özünü çətin dərk edir. (B.V.) **Daldan** (çıxışlıq) **atılan** daş topuğa dəyər. (A.sözü) Dünən **mənə** (yönlük) öz **əлиндə** (yerlik) Gül gətirən bir gəlin də... . (S.V.)

Feli sifətin feildən fərqi ondadır ki,

* Feillər zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişir, feli sifətlər yox.

* Feillər söz yaradıcılığında fəal iştirak edir, feli sifətlər yox.

* Feillər cümlədə ancaq feli xəbər olur, feli sifətlər isə, əsasən, təyin, substantivləşəndə mübtəda, tamamlıq, ismi xəbər olur. Həmçinin zərflik vəzifəsini də icra edir.

* Feillər tərkib yarada bilmir, feli sifətlər isə tərkib yaradır.

Feli sifətin sifətlə oxşar və fərqli cəhətləri:

* Feli sifətlər də sifətlər kimi isimdən əvvəl gəlir, hər ikisi təyinetmə xüsusiyyətinə malikdir. Lakin sifətlərdəki təyinetmə daimi əlamət kimi özünü göstərir. Müqayisə edək: açılmış qapı – açıq qapı.

* Həm sifət, həm də feli sifət necə?, nə cür?, hansı? sualına cavab verir: ağlağan (hansı?) qız – gülən (hansı?) oğlan və s.

* Sifətlərdə dərəcə əlaməti olduğu halda, feli sifətlərdə bu əlamət yoxdur.

* Hər ikisi cümlədə, əsasən, təyin olur.

* Hər ikisi substantivləşir.

Feli sifətin substantivləşməsi dilimizdə geniş şəkildə özünü göstərir. Xüsusən atalar sözləri və məsəllərdə buna daha çox rast gəlinir. Bu nümunələrdə feli sifətlərin substantivləşməsi daim xarakter daşıyır. (Qeyd: Substantivləşmə haqqında sifət bölməsinə bax) Nümunələrə nəzər salaq:

Axtaran tapar.

Qaçan da, **qovan** da Allah deyir.

Qurddan **qorxan** meşəyə girməz.

Allah **döyən**i bəndə də döyər.

Sirr **saxlayan**ı pir saxlar.

Sözü söylə **alana**, **qulağında qalana**.

(A.sözü)

Feli bağlama, onun fiel və zərflə oxşar və fərqli cəhətləri

Türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində feli bağlama termini felin təsriflənməyən forması, adverbial (zərfləşən) feil, feli-zərf kimi adlandırılmışdır. Feli bağlama təsriflənən və ya başqa formada olan feilləri müxtəlif cəhətdən (zaman, səbəb, tərz) izah edir. Adından da göründüyü kimi, feli bağlama bağlayıcılıq funksiyası daşıyır. Bu baxımdan feli bağlamaya belə bir tərif vermək olar: Əsas felə bağlanıb

mənaca onu tamamlayan fiəl formasına feli bağlama deyilir. Feli bağlama aid olduğu feildən qabaq gəlir.

Feli bağlamanın subyektivi cümlə daxilində əsas felin subyektivi ilə müştərək olduqda feli bağlamanın şəxsi özündən sonra gələn təsriflənən felin şəxsi ilə müəyyənləşir: Bu anda xalam otağın pəncərəsində duraraq məni çağırırdı. (İ.M.) Əsgər arxaya dönüb baxmadan qaçırdı. (M.İ.)

Birinci cümlədə **duraraq** feli bağlamanın şəxsi **çağırırdı**, ikinci cümlədəki **dönüb baxmadan** feli bağlamanın şəxsi **qaçırdı** felinin şəxsi ilə müəyyənləşir.

Feli bağlamanın subyektivi əsas felin subyektivi ilə müştərək deyil, müstəqil olduqda, onun şəxsi özündən sonra gələn təsriflənən felin şəxsi ilə uyğun gəlmir. Bu zaman feli bağlama özündən əvvəl gələn sözləri öz ətrafına toplayıb tərkib əmələ gətirir. Tərkib daxilindəki subyektivi feli bağlamanın öz subyektivi olur və həmin subyektlə tərkib daxilində ifadə olunan işin hansı şəxsə aid olması müəyyənləşir. Məsələn:

Fəqət səndən gen düşəndə,
Ayrılıq məndən düşəndə,
Saçlarıma dən düşəndə
Boğar aylar, illər məni,
Qınamasın ellər məni.

(S.Vurğun)

Feli bağlama cümlə daxilində əsas feildən əvvəl işlənərək heç bir şəxs və zaman şəkilçiləri qəbul etmir.

Feli bağlama cümlənin həmcins xəbəri olduqda onun zamanı əsas felin zamanından asılı olur. Məs.: Ə. Cavad Gəncədə

Ruhani seminariyasını bitirib, Qusarda müəllimlik fəaliyyətinə başladı.

Azərbaycan dilində feli bağlama şəkilçiləri çox zəngindir. Bu baxımdan həmin şəkilçilərin yaratdıqları mənə da geniş və rəngarəngdir. Feli bağlama şəkilçiləri hal-vəziyyət, tərz-i-hərəkət, səbəb, ümumi zaman məzmunlarını ifadə edir.

* **-ib, -ib, -ub, -üb.** Məhsuldar şəkilçidir. Hal-vəziyyət, səbəb, tərz, qismən də zaman bildirir. Ədəbi dilimizin tarixi inkişaf yoluna nəzər salsaq, həmin şəkilçinin istər klassik ədəbiyyatda, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatında **-iban (i), -ibən (i), -uban (u), -übən (ü)** şəklində işlənməsinə rast gəlirik: **Qalxıbamı** yerindən uru durgil, yigitlərin oxsağıl, boyuna alğıl, oğlana uğrağıl. (KDQ) Kaş ki gözəl olmayaydım, **Saralıban** solmayadım... (Bayatı) Səni **deyübən** gəlmişəm, Oldum qohum-qardaşdan. (Bayatı) Şahi həqq **deyübən** girdik bu yola. (Ş.İ. Xətai)

Bu şəkilçi omonimlik xüsusiyyətinə malikdir, həm də nəqli keçmiş zamanda II və III şəxslərin tək və cəmində işlənir. Məs.: **Açılıbdı** qızılğullər, Bülbülün bala vaxtıdır. (A. T.)

Aşiq Musa deyər, **yetibdi** dərdim,

Məni bu qürbətə **atıbdı** dərdim,

Səksəni, doxsanı **ötübdü** dərdim

İndi də yetişib a yüzə, yüzə. (A. Musa)

Qeyd: Xəbərlilik (şəxs) kateqoriyasının morfoloji əlamətləri folklor ədəbiyyatında, onun xüsusi qolu olan aşiq poeziyasında ədəbi tələffüz variantına uyğun verilib. Əvvəlki mövzularda da belə nümunələr verilib.

* **-ınca, -incə, unca, -üncə.** Nisbətən qeyri-məhsuldardır. Zaman məzmunu bildirir. Cümlədə zaman zərfliyi olur: Ey can, mən **camalın görüncə** can derəm, Görsət kim, ol camalın görsəm, rəvan derəm. (Ş. İ. X.) Mən **Gülərin belə şən olduğunu görüncə** sevincimdən qanad açmaq istəyirəm. (C.C.)

* **-araq, -ərək.** Bu şəkilçi vasitəsilə tərzi-hərəkət, hal-vəziyyət, bəzən də səbəb məzmunlu feli bağlamalar yaranır. Əsas sintaktik vəzifəsi tərzi-hərəkət, qismən də səbəb və zaman zərfliyi olur. Məs.: Qətibə nazlanaraq, qaş-gözünü süzdürərək sual verdi. (M.S.O.) Lətifə **Tahirin bu nəvazişindən utanaraq** üzünü əlləri ilə örtüdü. (M.H.)

* **-alı, -əli.** Qeyri-məhsuldardır şəkilçidir. Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamalar əsas feildəki işin başlanğıc zamanını bildirir.

-alı,-əli şəkilçili feli bağlamalara klassik ədəbiyyatda daha çox rast gəlinir: Camalın **görəli** can buldum, ey can, Yüzünü nuri-iman buldum, ey can! (Ş. İ. Xətai)

-alı, -əli şəkilçili feli bağlamalar bəzən ismi xəbərli cümlədə işlənir və hadisə, əhvalat məzmunu ifadə edərək cümlənin mübtədası olur. Bu məqamlar, əsasən, danışq dilinə xasdır. Məs.: **Seyfi ailəsinə qayıdalı** üç il idi, ancaq oğlu onu hələ də bağışlamamışdı.

* **-arkən, -ərkən** zaman məzmunlu feli bağlama yaradır. Gedərkən qapını arxadan bağlamağı unutma.

* **-dıqda, -dikdə, -duqca, -dükcə; -dıqca, -dikcə, -duqca, -dükcə** zaman məzmunlu feli bağlama yaradır.

Duyduqca, düşündükcə dolur qəlbimə tarı

Min şübhəli illət... (H.Cavid)

* **-a (-ə)** nisbətən məhsuldardır. Təkrar olunan feillərə artırılaraq mürəkkəb feli bağlama yaradır. Tərz məzmunu bildirir, cümlədə sintaktik vəzifəsi tərzi-hərəkət zərfliyidir:

Alçaq yerdən duman qalxar

Dağı dolana-dolana.

Göy üzünü bulud alar

Mahı dolana-dolana. (Qurbani) Mədinə əlləri titrəyə-titrəyə çayı rəssamın qabağına qoydu. (M.İ.)

* **-caq, -cək** qeyri-məhsuldardır. Bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamaların ifadə etdiyi işin icrası ilə əsas felin ifadə etdiyi işin icrası eyni zamanda başlanır. Bu şəkilçi klassik ədəbiyyatda **-gəc (-ğac)** formasında çox işlək olmuşdur. Könlüm açılır **zülfi-pərişanını görgəc.** (M. Füzuli)

* **-ar (-maz) -ər (-məz).** Bu şəkilçi təkrar olunan feillərə artırılır, zaman, hal-vəziyyət məzmunu yaradır. Əsasən, bu şəkilçi ilə düzələn feli bağlamadakı iş və prosesin başlama zamanını bildirir. Məs.: **Bahar buludu çəkilər-çəkilməz** kəndin üstünü boz duman alardı. (İ.Ş.) O, **məni görər-görməz** sözə başladı. (Ə.V.)

Feli bağlama şəkilçilərinin böyük əksəriyyəti sinonimdir.

Feli bağlamanın feillə oxşar cəhətləri:

* Feillər kimi feli bağlama da idarəçilik xüsusiyyətinə malikdir: səni gördüm – səni görəndə; evə gedir – evə gedərkən və s.

* Feillər kimi feli bağlamalar da təsirli və təsirsiz olur: qapını açdı – qapını açanda (təsirli); sən güldün – sən güləndə (təsirsiz) və s.

* Feillər kimi feli bağlamalar da növ kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul edir: yazanda (məlum), yazdıranda (icbar), yazışarkən (qarşılıq), gülüşəndə (müştərək), ürəklər döyünəndə (qayıdış), taxıl səpiləndə (məchul) və s.

* Feillər kimi feli bağlamalar da təsdiq və inkar olur: yazanda – yazmayanda; aldıqca – almadıqca və s.

Fərqləri:

* Feillər zamana, şəxsə, kəmiyyətə görə dəyişir, feli bağlamalar yox.

* Feillər söz yaradıcılığında fəal iştirak edir, feli bağlamalar yox.

* Feillər cümlədə ancaq feli xəbər olur, feli bağlamalar isə zərflik vəzifəsini icra edir.

* Feillər tərkib yarada bilmir, feli bağlamalar isə tərkib yaradır.

Zərflə oxşar cəhətləri:

* Feli bağlama zərf kimi cümlədə felin yanında gəlir, onu tərz, zaman, səbəb baxımından tamamlayır.

* Zərflər kimi feli bağlama da cümlədə fellə yanaşma əlaqəsində olur.

Felin təsriflənməyən formalarının sintaktik vəzifəsi

Məsdərin cümlədə sintaktik vəzifəsi mübtədə, tamamlıq, xəbər və zərflikdir. Nümunələrə nəzər salaq:

Yaşamaq (mübtədə) **yanmaqdır** (xəbər) yanasan gərək. (B.V.) Qəzəl de ki, dövrani-məşhur ola, **Oxumaq** da, **yazmaq** (mübtədə)da asan ola. (M. F.) **O sönük qəlbi isindirmək üçün** (məqsəd zərfliyi) Nə dilərsən, yaparam, etmə kədən. (H. Cavid)

Feli sifətlərin əsas sintaktik vəzifəsi təyindir. Substantivləsdikdə isə ismə xas olan əlamətləri və sintaktik vəzifəni qəbul edir, mübtədə, tamamlıq, xəbər olur: **Gecə ev süpürən** (mübtədə) evin bərəkətini süpürər. **Allah döyəni** (tamamlıq) bəndə də döyə. Söz **son gülənindir** (xəbər). (A.sözü)

Feli bağlamaların sintaktik vəzifəsi zərflikdir: Nitqim tutulur **küçədə hərzəvü hədyanı görçək** (zaman zərfliyi). (M.Ə.S.) Alçaq yerdən duman qalxar **Dağı dolana-dolana** (tərzi-hərəkət zərfliyi). (Qurbani) Ay **Günəşin istehzasından utanıb** (səbəb zərfliyi) buludun arxasına gizləndi. (Az. əfsanələri)

Testlər

1. Məsdərlə ismin oxşar cəhətlərindən biri səhvdir.

- A) Hər ikisi cümlədə təyin kimi çıxış edə bilər.
- B) Hər ikisi hallanır.
- C) Hər ikisi mənsubiyyətə görə dəyişir.
- D) Hər ikisi qoşmalarla işləyə bilər.
- E) Hər ikisi cümlədə mübtədə, tamamlıq və xəbər olur.

2. Cümlələrdən birində təyin feli sifətlə ifadə olunub.

- A) Tökülən dolmaz.
- B) Kəndin qərbindəki dərələrdə ölüm kabusunun dolaşdığı haqqında şaiyələr gəzirdi.
- C) Görməyən gözə nə eyib?

- D) Böyük sözünə baxmayan böyürə-böyürə qalar.
E) Uzaq-uzaq dağlardan aşıb gələn ovçu bu mənzərə qarşısında sehlənmiş kimi donmuşdu.

3. Məsdərin ismə oxşar cəhətlərindən biri səhvdir.

- A) Ümumi və xüsusi olur.
B) Mənsubiyyətə görə dəyişir.
C) Hallanır.
D) Qoşmalarla işlənir.
E) Mübtədə, tamamlıq və xəbər olur.

4. Hansı sıradakı feli sifət təyin deyil?

- A) Qorxan gözə çöp düşər.
B) Görülmüş işdən gül iyi gələr.
C) Qaçan at özünə qamçı vurdurmaz.
D) Qovanın gücü varsa, qaçanın da allahı var.
E) Deyilən söz yadigardır.

5. Hansı sırada feli sifət təyin vəzifəsindədir?

- A) Könül bulandıran, xəyal küsdürən tozlu bir diyarla qucaqlaşmışam.
B) Qaçana zaval yoxdur.
C) Yaxşı yaşayanı barmaqla göstərirlər.
D) Elə söz deyərəm ki, dəymişin dura-dura kalın tökülər.
E) Razi deyiləm, yatmışları kimsə oyatsın.

6. Biri feli sifətdir.

- A) gəzməli şəhər
B) içməli su
C) yeməli meyvə
D) gülməli hadisə

E) görülməli işlər

7. Feli sifətin fərdən fərqli cəhəti hansı sıradadır?

A) Söz yaradıcılığında fəal iştirak edir.

B) Təsirli və təsirsiz olur.

C) Fəllər kimi feli sifətlər də özündən əvvəl gələn ismi dörd halda idarə edir.

D) Növlər üzrə dəyişir.

E) Feli sifətlərdə də zaman anlayışı var.

8. Feli sifətin sifətdən fərqli cəhəti hansı sıradadır?

A) Hər ikisi cümlədə təyin olur.

B) Hər ikisi dərəcə əlamətlərinə malikdir, söz yaradıcılığında aktiv iştirak edir.

C) Hər ikisi eyni suallara cavab verir.

D) Feli sifətlərdəki təyinetmə iş, hərəkətlə bağlı əlamət kimi özünü göstərir.

E) Feli sifətlər də substantivləşdikdə sifət kimi sintaktik vəzifəsini dəyişir.

9. Cümlələrin birində feli sifətlərə xas olan xüsusiyyətlər öz ifadəsini tapmır.

A) Qonşuda yarı olanın evi dar olar.

B) Cəfəng sözlərini oxuyan kimi
Coşuram qəzəbdən bir ümman kimi.

C) Sayanın quluyam, saymayanın ağası.

D) Qana batmış əllərini arxayın-arxayın sildi.

E) Daldan atılan daş topuğa dəyər.

10. Biri feli bağlamanın xüsusiyyətinə aid ola bilməz.

- A) Feli bağlamanın subyektı müstəqil olduqda, onun şəxsi sonra gələn felin şəxsi ilə uyğunlaşır.
- B) Feli bağlama cümlə daxilində həmişə əsas feldən əvvəl işlənir.
- C) Zamana və şəxsə görə dəyişmir.
- D) Əsas felə bağlanıb mənaca onu tamamlayır.
- E) Feli bağlamanın cümlə daxilində subyektı əsas felin subyektı ilə müştərək olduqda sonra gələn felin şəxsi ilə müəyyənləşir.

Suallar

1. Felin təsriflənməyən formaları nəyə görə müəyyənləşir?
2. Məsdərin felə oxşar cəhətləri hansıdır?
3. Məsdərin ismə xas olan xüsusiyyətləri hansıdır?
4. Bəs məsdər hansı cəhətlərə görə hər ikisindən fərqlənir?
5. Feli sifətin felə və sifətə xas cəhətləri və fərqləri hansıdır?
6. Feli bağlama nədir və hansı şəkilçilərlə düzəlir?
7. Felin təsriflənməyən formalarının sintaktik vəzifəsi nədir?

Zərf

Zərf hərəkətin icra tərzini, zamanını, yerini, miqdarını, səbəbini, bəzən də əlamətin əlamətini bildirir. Zərf bir nitq hissəsi kimi qrammatika kitablarına nisbətən sonralar daxil edilmişdir. Ona görə ki, bu nitq hissəsinə məxsus sözlərin bir qismi tarixən isim, sifət və say olmuşdur. Bu baxımdan ədəbi dilimizdəki zərflər isim-zərf, sifət-zərf, say-zərf kimi ortaqlı xüsusiyyətlərə malikdir.

Dilimizdəki digər nitq hissələri, əsasən, cümlədən xaric izah edilə bildiyi halda, zərflərin əksəriyyəti müəyyənləşdirilərkən cümləyə müraciət edilir. Zərf, əsasən, felin köməkliyi ilə şərh olunur. Felin, hətta cümlənin köməyi olmadan əksər zərfləri izah etmək çətinlik yaradır. Məsələn, **yaxşı, pis, gözəl, şirin** sözləri morfolojiyada sifət olaraq göstərilir. Bu sifətlər isimlərin əvvəlində gəldikdə onların keyfiyyətini müəyyən edir: yaxşı insan, pis hava, gözəl mənzərə, şirin çay. Bu sözlərin sifət olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur. Lakin həmin sözlər hərəkətin də keyfiyyətini bildirir, onların zərf olduğunu bilmək üçün cümlə daxilində işlətmək lazım gəlir.

Gecə, gündüz, sabah, axşam, səhər kimi sözlərin əslində isim olduğuna heç bir şübhə yoxdur. Təklidə götürüldükdə

isimlərə xas olan bütün xüsusiyyətlərə cavab verir. Bu sözlər hallanır, mənsubiyyətə görə dəyişir, cəm şəkilçisi qəbul edir. Məs.: Gecə çox sakit və qaranlıq idi. Səhərin açılmasını gözləməli olduq. (İ.M.)

Lakin bunların həm də zərf olduğunu, hərəkətin icra olunduğu zamanı bildirdiyini göstərmək üçün sintaksisə – cümləyə müraciət etməliyik. Çünki hər bir söz öz həqiqi leksik və qrammatik mənasını cümlədə reallaşdırır: Axşam sizi gətirmək üçün fayton göndərəcəyəm. (Ü.H.) Sabah karvan yola düşəcək. (F.K.)

Deməli, həmin sözləri morfolojiyada həm isim, həm də zərflərə daxil etmək lazım gəlir. Onların əlaqəyə girdiyi, aid olduğu sözü də müəyyənləşdirmək vacibdir. Beləliklə, nümunə kimi verilmiş sözlərin qrammatik mənalərini aydınlaşdırmaq üçün qrammatik məna haqqında verilmiş tərifə yenidən nəzər salmaq gərəkdir: “Sözün qrammatik mənası hər cür konkretlikdən məhrum, olduqca mücərrəd və sözlərin cümlə daxilində başqa sözlərlə əlaqəyə girərək kəsb etdiyi əlavə mənalara deyilir”.

İstər sözün leksik mənası, istərsə də qrammatik mənası cümlə daxilində öz həqiqi sübutunu tapır. Bunlardan belə nəticə çıxır ki, zərf müstəqil nitq hissəsi kimi həm özünün morfoloji əlamətinə, həm də sintaktik vəzifəsinə görə başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Bu fərqləri nəzərə almadan onları müəyyənləşdirmək çətinidir.

Ədəbi dilimizdə zərfləşmiş sözlər də mühüm əhəmiyyət daşıyır. İsmın yerlik, çıxışlıq hal şəkilçilərini qəbul edən **yazda**,

payızda, yayda, qışda, həvəsdən, sevincdən, ürəkdən, qorxudan və s. kimi sözlər zərfləşmiş sözlərdir. Bəzən gah bağlayıcısı da zərfləşə bilər. Məs.: **Gahdan** çiskin tökər, gah duman eylər, Gah gəlib-gedəni peşiman eylər. **Gahdan** qeyzə gələr, nahaq qan eylər... (A.Ə.)

Zərfin quruluşca növləri

Digər əsas nitq hissələri kimi zərflər də quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə zərflər çox qədim tarixə malikdir. Onların bəziləri etimoloji baxımdan təhlil edilsə, arxaikləşmiş söz və tərkib hissələrdən ibarət olduğu aydınlaşar: ertə, irəli, içəri və s. Lakin müasir ədəbi dilimiz üçün bu sözlər sadə zərflərdir. Yavaş, cəld, asta, az, çox, xeyli, indi, tez, gec, əvvəl, sonra, yuxarı, aşağı, geri, irəli, bəri və s. zərflər quruluşca sadədir. Məs.: Dirili Qurbani, götür, din indi, Boynundakı məhəbbətin kəməndi! (Qurbani) **Asta** yeri, ay oğul, qoy birini də deyim. (A.S.) Qaraltı **cəld** tərpendi və bir anda yox oldu. (danişiqdan)

Düzəltmə zərflər sadə zərflərin və ya başqa nitq hissələrinin üzərinə müxtəlif leksik şəkilçilərin artırılması ilə düzəlir.

* **-la, -lə.** Məhsuldar şəkilçidir. Müxtəlif mənalı isimlərdən zərf yaradır: güclə, zorla, həvəslə, sürətlə, sevincə və s.

Qeyd:-la,-lə şəkilçili zərflərlə **ilə** qoşmasınının şəkilçiləşmiş **-la,-lə** variantını qarışdırmaq olmaz. **İlə** qoşması qoşulduğu sözlə birlikdə kim ilə?, nə ilə? sualına cavab verir və cümlədə tamamlıq və bəzən də zərflik olur. Məs.: Qardaşımla (kimlə?) dəniz sahilinə getdik.

Zərf əmələ gətirən -la (-lə) şəkilçisi qoşulduğu sözlə birlikdə necə?, nə cür? sualına cavab verir və cümlədə tərz-i-hərəkət zərfliyi olur. Məs.:, Səlim güclə (necə?) nəfəs alırdı.

-la, -lə şəkilçisi omonim şəkilçidir.

* **-ca, -cə**: indicə, təzəcə, yenicə, farsca, məzmunca: zaman və tərz bildirir.

* **-casına, -cəsinə**: dostcasına, xaincəsinə: tərz bildirir.

* **-yana (anə)**: ağayana, dostyana, şairanə: tərz məzmunun yaradır.

* **-akı, -əki**: yanakı, çəpəki: tərz məzmunu yaradır.

* **-dan, -dən**: bərkdən, birdən, ucadan, astadan: tərz məzmunu yaradır.

* **-ən**: qəsdən, qəflətən: səbəb və tərz məzmunu yaradır.

* **-lik**: hələlik, həmişəlik, indilik: zaman məzmunu yaradır.

* **-lik+də**: birlikdə, təklikdə: tərz məzmunu yaradır.

* **-sız, -siz, -suz, -süz**: halsız, huşsuz: tərz məzmunu yaradır.

Bu şəkilçilərdən **-la2, -ca2, -dan2, -lik4, -sız4** omonim xarakterə malikdir.

Mürəkkəb zərflər həm leksik-sintaktik, həm də morfoloji-sintaktik yolla yaranır.

Leksik-sintaktik yolla yaranan mürəkkəb zərflər aşağıdakı qaydalar üzrə formalaşır:

* Eyni ismin təkrarı ilə: addım-addım, dəstə-dəstə, lay-lay.
Təhlükə onları **addım-addım** izləyirdi. (S.S.A.) Ulduzlar görünür uzaqda **lay-lay**, Yenə öz yerində yuvarlanır Ay (S. V.)

* Eyni sadə zərfin təkrarı ilə: səhər-səhər, axşam-axşam, yavaş-yavaş və s. **Yavaş-yavaş** hava qaralır, yastı təpələr

zölmətə bürünürdü. (R.H.) **Səhər-səhər** bağa girdim, Nə bağ bildi, nə də bağban. (Xalq mahnısı)

* Eyni sadə sifətin təkrarı ilə: şirin-şirin, ağır-ağır, xəfif-xəfif. Güllü don tikərəm, alıb geyərsən, Sən də **şirin-şirin** qoğal yeyərsən. (S.V.)

* Eyni sayın təkrarı ilə: bir-bir, beş-beş, iki-iki və s.

Ötən günlərimiz keçildi **bir-bir**,

Vüsal çağlarımız seçildi **bir-bir**,

Məhəbbət vərəqim açıldı **bir-bir**

Naxışın yadıma düşdü, darıxdım. (X. Bayraməli)

* Təqlidi sözlərin təkrarı ilə: par-par, şırıl-şırıl, pırıl-pırıl... Quşlar uçur yuvalarda **pırıl-pırıl**, Navalçalar şırıldayır **şırıl-şırıl**. (M. Müşfiq)

Sintaktik-morfoloji yolla yaranan mürəkkəb zərflər

* Tərəflərdən birincisi adlıq, ikincisi yönlük halda olanlar: üz-üzə, diz-dizə, göz-gözə, yan-yana, qabaq-qabağa və s

* Tərəflərdən birincisi ismin adlıq, ikincisi çıxışlıq halında olanlar: il-ildən, gün-gündən və s.

* Eyni sözün arasına **-ba (-bə)** ünsürünün artırılması ilə yarananlar: ilbəl, günbəgün və s.

* Tərəflərdən birincisi **-lı, -li, -lu, -lü** şəkilçisinin, ikincisi mənsubiyyət və yerlik hal şəkilçisinin köməyi ilə yarananlar: vaxtlı-vaxtında, yerli-yerində və s.

* tərəflərdən birincisinin mənsubiyyət şəkilçisinin köməyi ilə yarananlar: üzüaşağı, başaşağı və s.

* Tərəflərdən birincisi qeyri-müəyyən yiyəlik hal, ikincisi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək yarananlar: gözucu, sinədolusu, addımbaşı, əlüstü, axşamüstü və s.

* Tərəflərdən birincisi yönlük halda olan saylardan ibarət olanlar: birə-beş, birə-on.

Zərflərin məna növləri

1) **Tərzi-hərəkət zərfləri** hərəkətin keyfiyyətini, hansı tərzdə icra edildiyini bildirir, necə?, nə cür?, nə tərzdə?, nə vəziyyətdə?, nə halda? suallarından birinə cavab verir. Tərzi-hərəkət zərfləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə zərflərə asta, yavaş, iti, sərrast, dürüst, gözəl, pis, yaxşı, yaman, tez, gec, bərk, sərt, düz, əyri, cəld və s. sözləri misal göstərmək olar. Məs.: Binadan **gözəl** olmayan

Telin qədrini nə bilər? (“Koroğlu”) Günlərlə qan-qan deyən dəli Kür indi çox **sakit** görünürdü. (İ. Ş.) **Əyri** otur, **düz** danış. (A.sözü) Ancaq bütün məhlə uşaqlarının heç bir sevincində, heç bir oyununda iştirak etmədiyimi gördükcə əsəbiləşib, məni daha da **bərk** danlayırdı. (İ. Ə.) Getməklərdən bir gün qabaq o, anamla görüşmək üçün bizə gəlmişdi, həmişəki kimi **gözəl** geyinmişdi. (İ. Ə.) Bunu deyib, **cəld** bayıra çıxdım və qapını daldan bağladım. (İ. Ə.)

Düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri. Düzəltmə tərzi-hərəkət zərfləri, əsasən, sifət və ya sadə tərzi-hərəkət zərflərinin, bəzən də isim və sayların üzərinə leksik şəkilçi, şəkilçiləşmiş qoşma və ya ədat artırmaqla düzəlir: güclə, sürətlə, dinməz, yavaşdan, astadan, qəflətən, zarafatyana, xaincəsinə, tələsik, sevincək, yüngülcə, rahatca, ruhən. Məs.: Sona “Yusif və Züleyxa”

xalçasını бүkdü və **tələsik** uzaqlaşdı. (M. C.) Rüstəm kişi **dinməz** oturmuşdu. (M. İ.) Qapı **yavaşca** açıldı, Maya başını qaldırıb Qaraşı **yüngülcə** süzdü. (M. İ.) O, **ağayana** hərəkət etdi, tez qalxıb stolun dalında oturdu. (F.X.) Bizi inandırır ki, onun köməyi ilə bütün silahları **xatasız, əngəlsiz** aparıb İran kürdlərinə sata bilərik. (İ. Ə) Özümə inamım olmadığı üçün uşaqlarla oynayanda hərəkətlərim **yöndəmsiz**, küt çıxırdı. (İ. Ə.) Səsi də batmışdı, danışanda **güclə** eşidilirdi (İ. Ə.)

Mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri. Mürəkkəb tərzi-hərəkət zərfləri sadə sifət və ya tərzi-hərəkət zərfin təkrarı ilə; təkrar olunan isim və ya sayın arasına -ba(-bə) ünsürünü artırmaqla; birincisi qeyri-müəyyən yiyəlik hal, ikincisi -ı(-i,-u,-ü) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş iki ismin birləşməsi ilə; birincisi adlıq, ikincisi yönlük halda olan iki eyni ismin birləşməsi ilə; iki düzəltmə sifətin və ya zərfin təkrarı ilə; iki ismin təkrarı ilə; çıxışlıq halda olan iki sözün təkrarı ilə; mənaca bir-birinə yaxın iki zərfin, əvəzliyin, ismin və ya hər ikisinin, ya da ikincisinin -sız(-siz,-suz,-süz) şəkilçisi qəbul edib birgə işlənməsi ilə; öz sözünün təkrarı (ikinci yönlük halda) və s. ilə əmələ gəlir. Məsələn, bərk-bərk, məyus-məyus, heyran-heyran, qırmızı-qırmızı, mat-mat, həzin-həzin; taybatay, dalbadal, şəhərbəşəhər; gözucu, gözaltı, sözarası; üz-üzə, baş-başa, göz-gözə; acıqlı-acıqlı, qəmli-qəmli, odlu-odlu, yanıqlı-yanıqlı, yavaşca-yavaşca, arsız-arsız; səssiz-səmirsiz, ac-susuz; lay-lay, qat-qat, dəstə-dəstə, addım-addım; gup-gup (döyünmək), mırt-mırt (danışmaq); birdən-birə, birbaşa, birdəfəlik; öz-özünə, özbaşına; lal-dinməz, qeyri-ixtiyari və s.

Cümlələrə nəzər salmaq: Mən çox sonralar da öz-özümdən soruşurdum: ... Məhbub xanım sənin anan deyil, bacın deyildi, nə üçün sənin anandan ayrılıb uzaq ellərə getməyini eşidəndə bağınızın qalınlığındakı tut ağacının altına qaçıb **gizli-gizli** ağlayırdın? (İ. Ə.) Gecədən xeyli keçmiş qapı **bərk-bərk** döyüldü. (İ.Ş.) Abbas ağlar **arsız-arsız**, dünya, sənsən etibarsız. (A. T.) Rüstəm kişi **acıqlı-acıqlı** Yarməmmədə nəzər saldı. (M. İ.) Təbillər vuruldu, əsgərlər **səf-səf** düzüldü, qoşunlar **üz-üzə** dayandı. (Az. əfsanələri) Gördüm ki, burada uşaqlar **dəstə-dəstə** göy otluqda oturub mahnı oxuyurlar. (İ. Ə.) Yabı da bunu vecinə almayaraq, bağda **addım-addım** gəzib, özü üçün otlayırdı. (İ. Ə.) Onun **sağ-salamat** qayıtması üçün allaha yalvarırdı, belə anlarda nənəmə yazığım gəlirdi. (İ. Ə.) Nənəm də uzun müştükdəki papirosundan dərin qullab alaraq nə üçünsə atama **kinli-kinli** baxıb bir söz demirdi. (İ. Ə.) Bizim alt evlərin birində olan Kəklik xalanın oğlanları da **yavaş-yavaş** işlərinin ucunu bildirirdilər. (İ. Ə.) Ya da iri mis səhəngdə su daşdığı zaman yenə də **acıqlı-acıqlı öz-özünə** Kəklik xalanın qarasına deyiniirdi (İ. Ə.) Qapı **taybatay** açıldı, **dalbadal** atılan güllələr gecənin bağrını dəldi, evdən uçan vay-şüvən səsinə qonşular tökülüşdü. (İ.Ş.) **Birdən-birə** özümü son dərəcə məyus hiss elədim. (İ. Ə.) Mən cavab verməyib **için-için** ağlamağa davam etdim. (İ. Ə.) Səhər durub görürəm ki, at qantər içindədi, yalını da **xırda-xırda** hörüblər. (İ. Ə.) Anam isə qarıya gələn yolçunu (kim olursa, olsun) əliboş qaytarmazdı, xüsusən yetim uşaqlara çox acıyardı. (İ. Ə.)

Zaman zərfi. İş, hal və hərəkətin nə zaman icra olunduğunu bildirir, nə zaman? nə vaxt?, haçan? suallarından birinə cavab verir. Quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə zaman zərflərinə indi, həmişə, tez, gec, bayaq, bildir, hələ, sonra, əvvəl, daima, dünən, hey, səhər, axşam, gecə və s. sözləri misal göstərmək olar. Bu zərflərin bəziləri kəmiyyət şəkilçisi ilə (-lar,-lər) də işlənir.

Əvvəl evin içi, **sonra** çölü. (A. sözü) **Sonra** hansı bir mahnını isə oxudular. **Sonralar** başa düşdüm ki, yazıq kişi bu yolla məni hərəkətə gətirmək, mənim də başqa uşaqlar kimi, deyib-gülən, zirək, açıqtəbiətli bir məxluq olmağımı istəyirmiş. (İ. Ə.) Belə suallar məni getdikcə yalnız atamdan deyil, hamıdan uzaqlaşdırırdı və mən **daima** kədərli olurdum. (İ. Ə.) Bu qədər böyüyüb, hələ heç nədən başı çıxmır... (İ. Ə.) Biz **səhər** Həbibin faytonunda Qızılbaşoğlunun müşayiəti ilə yola düşdük. (İ. Ə.) Muğan həsrət yağışa, buludlar xəsis, Yağış tökür Talışa **hey, hey**, gərəksiz. (Qabil) Boynu bükük bənövşə o gündən **həmişə** kol dibində bitir. (Az. əfsanələri) Oğlan bir od olub yanır, ancaq ocaq keçmir ki, keçmir, **hey** tüstülənir. (Az. əfsanələri) Mən özüm də qayıtmaq istəyirdim, ancaq **bayaq** dediyim kimi, pullar çıxıb getmişdi, ona görə də kişiyyə yalan satmalı oldum. (İ. Ə.)

Düzəltmə zaman zərfləri dilimizdə o qədər də çox deyil. Bəzilərinə nəzər salaq:

1. Sadə zaman zərfinin üzərinə -lik şəkilçisini artırmaqla: indilik, hələlik, həmişəlik. Məs.: Vətəmindən **həmişəlik** ayrı

düşmək yaman dərddir. (İ. Ə.) Yox, gərək **indilik** biz Laçın qayasına gedək. (İ.Ə.)

2. Qeyri-müəyyən **çox** sayına **-dan** şəkilçisi artırmaqla: Məs.: Özünü çox tərifləmə, mən olmasaydım, **çoxdan** balıqlara yem olmuşdun. (İ.Ş.)

3. O işarə əvəzliyinə **-n (da)** şəkilçisini artırmaqla: Ax, necə kef çəkməli əyyam idi, **Onda** ki övladi-vətən xam idi (M. Ə. Sabir)

Mürəkkəb zaman zərfləri aşağıdakı qaydalarla düzəlidir:

1. Eyni sadə zaman zərfinin təkrarı ilə: səhər-səhər, tez-tez, indi-indi. Məsələn, Məhbub xanım indi bizə **tez-tez** gəlirdi (İ. Əfəndiyev). **Səhər-səhər** bağa girdim, Nə bağ bildi, nə də bağban.

2. Antonim mənalı zaman zərflərinin birgə işlənməsi ilə: axşam-sabah, gecə-gündüz, gec-tez, bu gündə-sabahda. Məs.: **Axşam-sabah**, çeşmə, sənin başına, Bilirsənmi, necə canlar dolanır... (A.Ələsgər). **Gec-tez** haqq öz yerini tapacaq.

3. Birinci çıxışlıq, ikinci yönlük halda olan iki zaman zərfinin, isim və ya əvəzliyin təkrarı ilə: **gündən-günə**, **sonradan-sonraya**, **haçandan-haçana** və s. Məsələn, Əfəndi babam **haçandan-haçana** başını qaldırdı və ev əhli ilə sağollaşdı qışlağa yol aldı. (İ. Ə.) Qız **gündən-günə** böyüyür, həm də gözəlləşir. (Az. əfsanələri)

4. **Hərdən**, **ara** sözlərinin **bir** və **sıra** sözləri ilə birgə işlənməsi ilə: **arabir**, **hərdənbir**, **ara-sıra**. Məs.: Qazı ağa balaca stəkanda tünd rəngli çay içib, uzun qırmızı müştüyündə dalbadal eşmə papiros çəkirdi və **arabir** məzəli söhbətlər

edirdi. (İ. Ə.) **Hərdənbir** göy üzünü qara buludlar bürüyür, **ara-sıra** yağış damcılayırdı. (R.H.)

5. **O, bu** işarə əvəzliyinin zaman məzmunlu sözlərlə birgə işlənməsi ilə: **bu gün, bu axşam, bu an, bu il, o gün, bu gecə, bu zaman, o vaxt, bu vaxt**. Məs.: Elə **bu zaman** Eyvaz dayı Bayram babama neçə gün əvvəl başına gəlmiş qəribə bir hadisə danışdı. (İ.Ə.) **O vaxtlar** qadının yad kişi ilə danışmağı məqbul sayılmadığı üçün Tofiq bəy anamla salamlaşmadı. (İ. Ə.) **O zaman** babam acıqlanıb Fatma nənəmə dedi... (İ. Ə.) **O vaxtdan** o, xəcalətindən başını da qaldırmır, həmişə başıaşağı kola söykənir. (Az. əfsanələri) **Bu vaxt** bir inilti eşitdim, zalım ovçu ox ilə maralı yaralamışdı. (Az. əfsanələri) Boynu bükük bənövşə **o gündən** həmişə kol dibində bitir. (Az. əfsanələri)

6. Birinci tərəfi **axşam** sözü, ikinci tərəfi **cağ, üst** sözlərinə mənsubiyyət şəkilçisi artırmaqla: **axşamüstü, axşamçağı**. Məs.: **Axşamüstü** qoy uzaqdan havalansın Xanın səsi, Qarabağın şikəstəsi. (S.V.) **Axşamçağı** bacımla məni də götürüb getdi təzə mülkümüzə baxmağa (İ. Ə.)

7. Qeyri-müəyyənlik bildirən **bir** sözü ilə zaman anlayışlı **müddət, zaman, vaxt, dəfə, axşam, sabah, səhər** sözlərinin birgə işlənməsi ilə: **Bir gün** Ağgülün budağına xallı kəpənək qonur. (Az. xalq əfsanələri) **Bir dəfə** Şeşən yenə də bağçada təkcə oturub həmin çiçəyə tamaşa edirmiş. (Az. əfsanələri) **Bir gün** çəmənə səs düşdü ki, quşların ən gözəli olan bülbül bənövşəyə vurulub. (Az. əfsanələri) **Bir axşam** onların qapısını bir qoca döydü, bircə gecə yatmağa, dincəlməyə bir bucaq

istədi. (Az. əfsanələri) Qardaşlar **bir müddət** gözlədilər, lakin komadan səs gəlmədi. (Az. əfsanələri)

8. Hər əvəzliyi və zaman məzmunlu **gün, axşam** sözünün birgə işlənməsi ilə: Həyat **hər gün** mənim zehnimdə, təbiətimdə bir iz buraxaraq keçirdi. (İ. Ə.) O, **hər gün** bağçada oturub həmin çiçəyə tamaşa edəmiş. (Az. xalq əfsanələri). Yenə də **hər axşam** eyvandakı taxtın üstündə oturub, gözünü dikirdi Yevlaxa gedən şose yoluna. (İ. Ə.)

9. Heç inkar ədatı ilə zaman məzmunlu **vaxt** isminin birgə işlənməsi ilə: Məsələn, Yenə də harda qabağına qara toyuq çıxsaydı, **heç vaxt** əlindən yerə qoymadığı ağacını selbə atıb öldürmək istəyirdi (İ. Əfəndiyev)

Yer zərfi hərəkətin və hadisənin icra yerini, istiqamətini, son nöqtəsini, çıxış nöqtəsini bildirir. Yer zərfi hara?, harada?, haraya?, haradan? suallarına cavab olur.

Hərəkətin icra olunduğu və hadisənin baş verdiyi yeri bildirən yer zərfləri bunlardır: **irəlidə, geridə, aşağıda, yuxarıda, içəridə, bayırda, üstdə, altda, arxada, orada, burada, qabaqda, kənarda, qıraqda, yan-yörədə**, və s.

Hərəkətin başlanğıc–çıxış nöqtəsini bildirən yer zərfləri bunlardır: **irəlidən, geridən, oradan, buradan, qıraqdan, kənardan, üstdən, altdan, içəridən, bayırdan, aşağıdan, yuxarıdan**–bir sözlə, həmin zərflərə çıxışlıq hal şəkilçiləri artırılır.

Hərəkətin istiqamətini və son nöqtəsini bildirən yer zərfləri yönlük halda işlənir: **irəliyə, bəriyə, geriyyə, aşağıya, yuxarıya, önə, qabağa, arxaya** və s.

Yer zərfləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Əvvəlki sətirlərdəki yer zərfləri ismin hal şəkilçiləri ilə birlikdə sadədir: Bəyzadə və onun dostları Qönçənin əl-ayağından tutub **kənara** çəkirlər. (Az. əfsanələri) Fatma nənəm onun bu söhbətinə **kənardan** diqqətlə qulaq asaraq Cəmil barədə heç bir söz soruşmurdu. (İ. Ə.) Biz **içəri** girəndən sonra məni gətirən arvad çadra ilə rübəndi çıxartdı. (İ.Ə.) Durun **buradan** qaçın, ağa, siz çox cavansınız. (İ.Ə.) **Araya** ani bir sükut çökdü, mən təkrar etdim. (İ. Ə.)

Düzəltmə yer zərfləri, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Bəzi sözlərə (ara, yaxın, orta və s.) -lıq şəkilçisi artırmaqla düzəlir: **aralıqda, ortalıqda, yaxınlıqda**. Məs.: Elə gəlsin, elə getsin, **aralıqda** söz olmasın (Xalq mahnısı).

Mürəkkəb yer zərfləri aşağıdakı qaydalarla düzəlir:

1. Antonim mənalı iki sözün birləşməsi ilə: **irəli-geri, dala-qabağa, sağa-sola, aşağı-yuxarı** və s. Məs.: Zabitlər də **aşağı-yuxarı** qaçaraq hər şeyin öz yerində olmasına, əsgərlərin geyim-geciminə diqqət yetirirdilər. (İ. Ə.) Tora düşmüş maral balası **sağa-sola** çırpınır, getdikcə daha da çox ilişirdi. (Az. əfsanələri).

2. **O, bu** işarə əvəzlilikləri ilə **yan, tərəf, tay** sözlərinin birgə işlənməsi ilə: **o tay, bu tay, o yan, bu yan, o tərəf, bu tərəf** və s. Məs.: Yöni **o yana** olduğu üçün mən onun üzünün indi də nə cür ifadə aldığını görmürdüm (İ. Ə.)

3. **Hər, heç** sözlərinin **yan, yer, tərəf** sözləri ilə birgə işlənməsi ilə: **hər yan, hər tərəf, heç yerdə** və s. Məsələn: Birinci tilsim sınında **hər yer** belə dümdüz olmayacaq. (Az.

əfsanələri). Dördüncü nəsimdə göylərin qar yorğanı yerə enəcək, **hər yana** layla çalacaq. (Az. əfsanələri).

4. İkinci tərəfləri təklikdə işləmə bilməyən **yörə, bərə** sözlərinin **yan, arada** sözləri ilə birgə işlənməsi ilə: **yan-yörə, arada-bərədə**. Məs.: **Arada-bərədə** söz gəzirdi ki, Bayram bəyi pristav qoyacaqlar. (İ. Əfəndiyev)

5. **Bir** sözünün **yan, tərəf** sözləri ilə birlikdə işlənməsi ilə: **bir yan, bir tərəfdə**. Məs.: Alaçığın **bir tərəfində** beşik qoyulmuşdu və mən indi hər şeyi daha aydın dərk edirdim. (Ş. V.) **Bir yandan** boşalır, **bir yandan** dolur, Sırrını verməyir sirdaşa dünyaya. (S. Vurğun)

Kəmiyyət zərfi hal və hərəkətin, əlamətin kəmiyyətini bildirir, neçə-neçə?, nə qədər? suallarına cavab verir. Quruluşa sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

Sadə kəmiyyət zərfləri dilimizdə miqdarca azlıq təşkil edir: **az, çox, xeyli**. Bu sözlər həm qeyri-müəyyən miqdar sayı, həm də kəmiyyət zərfi kimi ikili xarakterə malikdir. Onları təyin etmək üçün əlaqəyə girdiyi, aid olduğu sözü müəyyənləşdirmək lazımdır. Məs.: **Az** danış, sözündən çıxmasın qələt. (kəmiyyət zərfi). (A.Ə.) **Az** (qeyri-müəyyən say) sözün inci tək qiyməti solmaz. (N.G.) Mən **çox** (kəmiyyət zərfi) maraqlanırdım ki, babam ondan soruşsun kimdir, nəçidir, buralarda nə gəzir? (İ. Ə.).

Düzəltmə kəmiyyət zərflərinə də dilimizdə çox az rast gəlinir. Bunlar şəkilçiləşməyə doğru gedən **ilə** qoşmasının müəyyən sözlərə əlavəsi ilə düzəlir: tamamilə, bütünlüklə və s.

Mürəkkəb kəmiyyət zərfi aşağıdakı qaydada yaranır:

1. **Az** sözünün təkrarı ilə: az-az. Çulu cırıq kəndliyəm mən də, **Az-az** uydururam yeri gələndə. (S. Vurğun)

2. **Çox** sözünün təkrarı ilə: Mehman daha həvəslə işə sarılır, **çox-çox** yüksəlmək, ona həqarətlə baxanlardan qisas almaq hissi ilə alışıb-yanırdı. (S.R.)

3. **Az** və **çox** sözlərinin birgə işlənməsi ilə: Dayısı onlara **az-çox** kömək edirdi.

4. Miqdar saylarının təkrarı ilə: **bir-bir, iki-iki, on-on**. Məs.:Qaraca, görünür, bu buyuruğa şad olaraq, cəld irəlilədi, ancaq babam razı olmayıb uzunboğaz çəkmələrini **bir-bir** özü çıxarıb kənara qoydu. (İ. Ə.) Komandir əsgərləri **iki-iki** düzmüşdü.

5. **Bir** sayının **az, çox, xeyli, qədər, tikə, ağız, boy, damcı** və s. sözlərlə birgə işlənməsi ilə: bir az danışmaq, bir boy qalxmaq, bir ağız oxumaq, bir qədər dincəlmək. Məsələn: Yaxşı...Yaxşı...**Bir-iki ağız** de görək. Həbib pəsdən oxumağa başladı. (İ.Ə.) Günəş **bir boy** qalxmışdı, ancaq mən yerimdən durmaq istəmirdim. ...Bu, məndə özümə qarşı olan inamsızlığı **bir az** da artırırdı. (İ. Ə.) O, **bir xeyli**, guya dənizə baxırmış kimi dayandıqdan sonra yoldaşlarının yanına qayıdıb dedi. (İ. Ə.)

6. Müxtəlif sayların **dəfə** sözü ilə işlənməsi ilə: **Yüz dəfə** deməkdənsə, **bir dəfə** görmək yaxşıdır (A.sözü) Ancaq gündə **bir neçə dəfə** bağlardan keçərək Fatma nənəmə dəyməyi unutmurdum. (İ. Ə.) O gündə **üç dəfə** namaz qılıb oğluna dua eləyirdi (İ. Ə.)

7. O, bu işarə əvəzliliklərinin **qədər** sözüne qoşulması ilə: bu qədər oxumaq, o qədər danışmaq və s. Məs.: **O qədər** dedim, yalvardım, ancaq sənin qəlbin yumşalmadı. **Bu qədər** böyüyüb, hələ heç nədən başı çıxmır... Bilmirəm, bunun axırı necə olacaq? (İ. Ə.)

8. Təqribi miqdar saylarının **dəfə** sözü ilə birgə işlənməsi ilə: beş-altı dəfə getmək, bir-iki dəfə demək və s. Məs.: Qaraca Eyvaz dayıngilin alaçığını və tövləsini gündə **beş-altı dəfə** silib-süpürürdü. (İ. Ə.)

9. Yönlük halda olan **bir** sayı ilə adlıq halda olan başqa bir sayın birgə işlənməsi ilə: birə-beş, birə-min və s. Məsələn: Bayram babamın gəlişi mənim sevincimi **birə-beş** artırmışdı. (İ. Ə.)

Qeyd. Bəzi dərslər vəsaitlərində, dərslərdə səbəb zərfi haqqında məlumat verilir və bu zərflərin iş, hal və hərəkətin səbəbini bildirdiyi qeyd edilir. Zərfin bu növünə yalnız ismin çıxışlıq halında işlənərək zərfləşən (adverbiallaşan) sözləri aid etmək olar: istidən, qorxudan dəhşətdən, qəhərdən və s. Bu sözlər nə səbəb?, niyə?, nə üçün?, nədən ötrü? suallarından birinə cavab verir. Əslində nitq hissəsi kimi səbəb bildirən leksik vahidlər yox dərəcəsidir. Həmin sözlərdə səbəb məzmununu yaradan -dan (-dən) şəkilçiləridir. Bu şəkilçilərin yaratdığı məna çaları müxtəlifdir (yer, məkan, başlanğıc, zaman, tərz, səbəb, maddilik, fərqləndirmə, bütövün, tamın bir hissəsini bildirmə və s.).

-dan (-dən) şəkilçilərinin zərfin başqa növlərini də düzəltməsindən güman etmək olar ki, **istidən, qorxudan,**

xəcalətdən, ağrıdan və s. kimi sözlər zərfləşmə istiqamətində inkişafdadır. **Xəcalətdən** başını qaldırmadı. **Qorxudan** ürəyim ağzıma gəldi.

Səbəb zərfindən biri qəsdən sözüdür, -ən şəkilçisi ilə düzəlib. Məs.: Özü də bunu elə elədim ki, mənim **qəsdən** xoruldamağımı başa düşməsin. (İ.Ə.) Mən onların stəkanlarını doldurandan sonra **qəsdən** amiranə bir tonla gözüqıyıq türkmənə dedim: Ey, sən də gəl. (İ. Ə.)

Zərfin sintaktik vəzifəsi

Zərflər cümlədə, əsasən, zərflük vəzifəsini icra edir. Lakin digər cümlə üzvləri kimi də işlənir, yəni mübtədə, tamamlıq, təyin və xəbər də olur. Nümunələrə nəzər salaq:

Ax, necə kef çəkməli əyyam idi, **Onda (zaman zərfliyi)** ki övladi-vətən xam idi. (M. Ə. S.) Çulu cırıq kəndliyəm mən də, **Az-az** (kəmiyyət z.) uydururam yeri gələndə. (S. V.) **Qorxudan (səbəb zərfliyi)** dili tutulmuşdu. **Aşağını** (tamamlıq) bəyənmir, **yuxarıda** (yer zərfliyi) da yeri yox. **Yuxarı** (təyin) obalar sel sularının altında qalmışdı. **Aşağılar (mübtədə)** köhnə qayda ilə yaşamır, **yuxarılar (mübtədə)** isə köhnə qayda ilə idarə edə bilmirlər. Səsimiz onlara çatmaz, çox **irəlidədirlər** (xəbər).

Testlər

1. Hansı sözlər zərfdir?

1- sağa-sola; 2- sətirdən sətərə; 3- gülə-gülə; 4- qoşa-qoşa;
5- uzaqdan-uzağa; 6- çatar-çatmaz; 7- arabir

A) 3, 4

- B) 2, 3, 5
- C) 1, 4, 5, 7
- D) 1, 3, 5, 7
- E) 1, 2, 4, 6

2. Hansı bənddə sinonim zərflər işlənmişdir?

- A) Ələsgər Məcnun tək yardan yaralı
Gəzər səndə dərdli, nalalı, dağlar! (A. Ələsgər)
- B) Qəm əhliyəm, dindirməsən, dinmərəm,
Eşq oduna alışmışam, sönmərəm. (Qurbani)
- C) Siyah zülfün beldən aşır,
Süsən, sünbülə dolaşır. (A. A. Tufarqanlı)
- D) Çərşənbə günündə çeşmə başında
Gözüm bir ala göz xanıma düşdü (A. Ələsgər).
- E) Məclisi səf-səf edib, yığnağı əlvən bəzəyin... (A. Məhəmməd).

3. Cümlələrin birində sadə tərz-i-hərəkət zərfi işlənmişdir.

- A) Sən nə yaman sərtləşmişən.
- B) Qışın axır ayı yaman sərt keçirdi.
- C) Sərt hərəkət insanı daha da gözdən salar.
- D) Cismən ayrılacaq da, qəlbən hamımız sizinləyik.
- E) O, ağayana hərəkət etdi, qalxıb stolun dalında oturdu.

4. Hansı cümlədə zərf işlənməmişdir?

- A) Şirzad birdən cavab vermədi, fikirləşdi və yavaş-yavaş dedi.
- B) Teymur qəmli-qəmli gülümsədi, yaylığı ilə əlini sildi və Qüdrətlə, Səlimlə görüşdü.
- C) Qubad Mərcan xaladan bərk incimişdi.

D) Qəmərbanu bütün bədəni ilə çırpına-çırpına Ziyad xana sığınmışdı.

E) Qəmərbanunun özündən də gizlətdiyi eşqinə gizli-gizli qəzəllər yazardı.

5. Yer zərfi işlənmiş cümləni göstərin.

A) Məzunlar dəniz kənarında görüş təyin etdilər.

B) Bakı bu gün ən böyük tədbirlərə ev sahibliyi edir.

C) Əsgərlər geri çəkildilər, düşmənlər artıq bu taya keçmişdilər

D) Oğuz eli dağın ən uca zirvəsində tonqal qalandığını görüb şadlandı.

E) Şəhərdə tətilər başlanmışdı.

6. Səbəb zərfi hansı cümlədədir ?

A) İri qayanın yanına yığılan ilxının atları istidən başlarını yelləyirdilər.

B) Alim qorxub geri çəkildi.

C) Çox ağladığından gözləri şişmişdi.

D) Qar yağdığı üçün hər yer aydın görünürdü.

E) İstiyə dözməyənlər tərləmişdilər.

7. Hansı sırada mürəkkəb zərf yoxdur?

A) əvvəl-axır, güc-bəla, zor-güc

B) kol-kos, kələ-kötür, isti-soyuq

C) yan-yana, üst-üstə, tez-tez

D) uzun-uzadı, ildən-ilə, gündən-günə

E) aşağı-yuxarı, sola-sağa, axşam-sabah

8. Cümlələrin birində zərf işlənməmişdir.

A) Vaqif, indi get, saray həyatını büsbütün tərək et.

B) Pəncərədən daş gəlir, ay bəri bax.

- C) Qorxudan əlləri əsirdi.
- D) Quşlar uçuş yuvalarda pırıl-pırıl.
- E) Mən səni görəndən bəri
Sinəm oldu qəm dəftəri...

9. Səbəb zərfi hansı cümlədədir?

- A) Sara xanım danışığın gedişini olduğu kimi danışdıqca oğlu əsəbiləşirdi.
- B) Qadının qorxudan damarlarında qanı donmuşdu.
- C) Nəzərlərini onun üzündən çəkməyərək cavab verdi.
- D) Qartallı Dərəyə gələndən bəri birinci dəfə olaraq özünün salamat qaldığına, donub ölmədiyinə sevindi.
- E) Birinci dəfə rayona getdiyi vaxt anasının ağladığını görüb qızın gözləri doldu.

10. Hansı bənddə zərf mənaca fərqlidir?

- A) Onda başa düşərlər ki, yaylaq bulaqlarının suyu loğman, çiçəklərin ətri dərmandır.
- B) Rüstəm kişi səhər-axşam gözünü buludlu-dumanlı göylərə tutaraq havaların açılmasını gözləyirdi.
- C) Axşamüstü Mürşid kişi kəndin qənşərində dayanıb hər bir evə göz qoyurdu.
- D) Səhər ertə göyün üzü açıq, hava təmiz idi.
- E) Adətən, onlar süfrə başında az danışardılar.

Köməkçi nitq hissələri. Qoşma və bağlayıcı

Köməkçi nitq hissələrinin xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələri və onların təsnifi, sayı həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. M. Hüseynzadə 1954-cü ildə çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında nitq hissələrini müstəqil, köməkçi və ədat olmaqla üç qrupa ayırmışdır. 1960-cı ildə çap olunmuş “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında 12 nitq hissəsi göstərilmişdir. S. Cəfərov isə sonralar 6 əsas, 3 köməkçi və 1 xüsusi (nida) olmaqla nitq hissələrini 3 yerə bölmüşdür.

M. Hüseynzadə 1983-cü ildə çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dili” kitabında nitq hissələrini əsas, köməkçi və xüsusi olmaqla 3 qrupa bölmüşdür.

Dilin lüğət tərkibindəki hər bir sözün nitq hissəsi olması üçün onun leksik mənası ilə yanaşı, qrammatik mənası da olmalıdır. Sözlər nitq hissələrinə bölündükdə onların leksik mənası, morfoloji əlaməti, sintaktik vəzifəsi ümumiləşdirici mahiyyət daşıyır.

Köməkçi nitq hissələri cümlədə müstəqil bir üzv kimi işlənmir, ayrılıqda müstəqil lüğəvi mənaya malik deyil, heç bir

suala cavab vermir. Köməkçi nitq hissələri sözlər və cümlələr arasında müxtəlif əlaqələr yaradır, sözlərə və cümlələrə müxtəlif mənə çaları verir. Bunlar əsas nitq hissələrindən fərqli olaraq əşya, əlamət, keyfiyyət, kəmiyyət bildirmir.

Köməkçi nitq hissələri iki yerə ayrılır: 1) sözlər və cümlələr arasında müxtəlif qrammatik əlaqə yaradanlar (qoşma və bağlayıcı); 2) Sözlər və cümlələrə müxtəlif mənə çaları verənlər və münasibət bildirənlər. Bu qrupa ədat və modal sözlər daxildir.

Qoşma köməkçi nitq hissələri içərisində xüsusi yer tutur. Qoşmanın tədqiqinə 1947-ci ildən başlanılmışdır. Qoşma əsas söz köklərindən əmələ gəlib şəkilçiləşməyə doru inkişaf edən, həm də hər ikisindən fərqlənən bir nitq hissəsidir. Qoşma ismin adlıq, yiyəlik, yönlük və çıxışlıq hallarına qoşularaq onlarda müxtəlif mənə çaları yaradan nitq hissəsidir.

Qoşmanın xüsusiyyətləri:

- * Qoşma idarəçilik xüsusiyyətinə malikdir.
- * Qoşma ayrılıqda lüğəvi mənaya malik deyil, yalnız qoşulduğu sözlə birlikdə müəyyən bir mənə ifadə edir.
- * Qoşma ayrılıqda suala cavab vermir, cümlə üzvü də olmur, qoşulduğu sözlə birlikdə sintaktik vəzifə daşıyır.
- * Cümlədə yerini dəyişə bilmir.
- * Həmişə sözün sonuna artırılır.
- * Qoşmanın bir qismi heç bir vurğuya malik olmur, bir qismi isə zəif, yarım vurğuya malik olur.
- * Qoşmalar qoşulduğu sözlərdə bənzətmə, vasitə, istiqamət, məsafə, istinad, zaman, məkan, səbəb və s. mənalar yaradır.

* Qoşma söz birləşmələrinin tərəfləri arasında əlaqələndi-rici vasitə kimi çıxış edir, ayrı-ayrı sözlərin söz birləşməsi kimi formalaşmasına kömək edir, feillə yiyəlik hal arasın-da əlaqə yaradır. Məs.: quş kimi süzmək, yay kimi dartınan, sənin üçün ölmək, onun kimi oxumaq və s.;

* Qoşmalar feli birləşmənin tərəfləri arasındakı mənə əlaqələrin daha qabarıq şəkildə ifadə edilməsinə, fikrin dürüst anlaşılmasına imkan yaradır: günortadan yatmaq – günortadan bəri yatmaq, məktəbə getmək – məktəbə sarı getmək və s.;

* Qoşmalar tərəflərin mənə əlaqəsinin yaranmasında ən əsas amil kimi iştirak edərək, həmin əlaqələri reallaşdırır. Məs.: sənin üçün getmək, sənin kimi getmək, səninlə getmək, sənin qədər getmək və s.;

* Qoşmalar morfoloji cəhətdən, əsasən, dəyişmir. Yalnız xəbərlilik şəkilçisini qəbul edərək qoşulduğu sözlə xəbər vəzifəsini icra edir. Məs.: Adam var, dilindən mərcan süzülər, Adam var, zəhərli ilan **kimidir** (A.M.Azafılı). Bəzən də kəmiyyət və mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir: Sən **kimiləri** zirvəyə qaldıran endirməyi də bacarar.

* Bəzi qoşmalar düzəltmə və mürəkkəb sözlərin tərkibində bir komponent kimi çıxış edir: aidiyyət, özünəməxsusluq;

* Qoşmaları dəyişdirməklə yeni mənə əlaqəsi yarandığı kimi, qoşmanı eynilə saxlamaqla tərəflər arasında edilən dəyişiklik də mənaya təsir edir, qoşma qoşulduğu sözlə başqa əlaqəyə girir. Məsələn, evə qədər getdi, axşama

qədər gözləmək, dəniz qırağı ilə gedən, Arzu ilə gedən, qələm ilə yazmaq və s. ;

* Qoşmalar sintaktik vahidlərin formalaşmasında iştirak edən vasitələrdən biridir.

Qoşmalar mənşəyinə görə 4 qrupa ayrılır:

1. Həm əsas nitq hissəsi, həm də qoşma kimi işlənənlər: **əvvəl, sonra, sarı, qarşı, tərəf, doğru, qabaq, kimi, qədər, bəri, başqa, özgə, ayrı, əlavə, qeyri** və s. Bu sözlərin hansı nitq hissəsi olmasını isə yalnız cümlə daxilində bilmək mümkündür. Məsələn:

Sarı (sifət): Əzizim kətan **sarı**,
Ağ **sarı**, kətan **sarı**.
Sarı (feil): Aşiq, saza sim **sarı**,
Sarı (qoşma): Mən aşiq dağa **sarı**,
Üz tutdum dağa **sarı**,
Tutaydım yar əlindən,
Çıxaydım dağa **sarı**
(Bayatı)

Kimi:

(əvəzlik): **Kimi** qəhər satır, **kimi** al satır,
Kimi gövhər satır, **kimi** nal satır.
(A.M.Azafli)

(qoşma): Ömür ötüşüb, baş ağarıb un **kimi**,
Diş tökülüb, saqqal olub yun **kimi**.
(M.Ə.Sabir)

Özgə:
(sifət): Başı top olsun anın **özgə** cövkan istəyə (İ.N.)

(qoşma): Kim ki **didarından özgə** nəsnə istər, ey sənəm,
Yetməsin həqdən nəsibi, əhli-didar olmasun! (İ.N.)

Bəri:

(zərf): Ağ saçlı pəri dağlar,
Heç baxmır **bəri** dağlar... (Bayatı)

(qoşma): Mən səni görəndən bəri
Sinəm oldu qəm dəftəri. (A.Ə.)

Ayrı:

(qoşma): **Qəddindən ayrı**, ey can, sərv-i-rəvan gərəkməz.
(sifət): Bülbüli-qüdsi isən, **ayrı** gülüstan gözləmə. (İ.N.)

Əvvəl:

(zərf): **Əvvəl** düşün, sonra danış. (A. sözü)
(qoşma): Dünyada səbr elə hər şeydən **əvvəl**,
İradə mülkünün sahibi ol, gəl! (N.G.)

Sonra:

(zərf): Oxudum, oxudum, **sonra** da vardım,
Hər gizli xəzinədən bir dürr qopardım. (N.G.)
(qoşma): Hər bir aləmin zövqü və səfasını sürdükdən **sonra**
inci düzümü qırılsa nə olar ki? (Y.V.Ç.)

2. Həm qoşma, həm də bağlayıcı kimi işlənənlər: **ilə**.

(qoşma): Çıxdı günəş, doldu cahan nur **ilə**,
Cütçü sürür tarlada cüt şur **ilə** (M.Ə.S.)

(bağlayıcı): Şahnisə xanımın Dəbtələb və Xəlfəli meşəsinə
baxan otağının divarları **ilə** tavanı naxışlı idi. (Y.V.Ç.)

3. Həm qoşma, həm də şəkilçi kimi işlənənlər: **-la, -lə; -ca.**

-la, -lə: Zərf düzəldən şəkilçi kimi: zorla, güclə, sürətlə,
həyəcanla, sevinclə. Məs.: Məryəm ana özünü **güclə** səhradakı

bu tənha ağaca yetirdi. (Elçin) Səfər bu təklifi qəbul edib müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilsəydi, xan onu bağışlamağa hazır idi. (Y.V.Ç.) Fatma nənəmin gəlişini böyük bir **sevinclə** gözləyirdim. (İ.Ə.)

-la, -lə. Adlardan fel düzəldən şəkilçi kimi: baş**la**, iş**lə**, yağ**la**, təmiz**lə** və s.

-la, -lə. Qoşma kimi: Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz (Atalar s.).

-ca. Sifətin çoxaltma dərəcəsi yaradan şəkilçi kimi: zorbaca, xırdaca və s.

-ca. Zərf düzəldən şəkilçi kimi: fars**ca**, məzmun**ca** və

-ca. Qoşma kimi: Dərya**ca** ağılın olsa, Yoxsul olsan, gülərlər (Bayatı).

4. Yalnız qoşma kimi işlənənlər: Buraya **üçün, ötrü, dək, cən, savayı, aid, dair, məxsus** sözləri daxildir. Bu qoşmalardan üçü səbəb bağlayıcılarının da tərkibində işlənir (buna görə, bunun üçün, ondan ötrü), lakin onların tərkibində iştirak etmələri nəzərə alınmazsa, sabit qoşmalar sırasına daxil edilməlidir. Çünki onlar başqa funksiya daşımır.

Qeyd etdik ki, qoşmalar qoşulduğu sözlərdə bir sıra fərqli semantik-qrammatik məna yaradır. Qoşmalar semantik-qrammatik mənalarına görə aşağıdakı qruplara bölünür:

Bənzətmə, müqayisə məzmunu yaradan qoşmalar: kimi, tək. İstər folklorlarda, istər yazılı abidələrin dilində, istər məişət üslubunda, istərsə müasir ədəbi dilimizdə bu qoşmalar intensivliyi ilə diqqət çəkir. Adlıq halda olan isimlərə, yiyəlik halda olan əvəzlilərə qoşularaq müayisə, bənzətmə

semantikasını qazanır. Məs.: Gül çöhrəsinin şəminə pərvanə **kimi** yan, Onun **kimi** can yandırıcı nar ələ gəlməz. (İ.N.) Mənim Pərvin **tək** çeşmim uyxusuz qaldı. (Ş.İ.X.) Nalə tərkın qılmazam, ney **tək** kəsilsəm də bəndi-bənd. (M.F.) Sınə çöküb, bel bükülüb nun **kimi**. (M.Ə.S.) Şair səksəkəli quş **tək** çırpındı, saçlarını titrətdi, ayağa qalxdı. (Y.V.Ç.)

Tək qoşmasının **təki** variantı daha işləkdir. Məs.: Mən ol qəvvəs **təki** can tərkın etdim. (İ.N.) Ta kim, ol xurşidruş gətdi gözümdən su **təki**. (Ş.İ.X.) Eşq ilən Məcnun **təki** bixaniman oldum yenə. (Ş.İ.X.) Günəş **təki** hər çıxanda səhərdən, Alırsan Vaqifin əqlini sərdən... (M. P. V.)

Nisbət, nisbətən qoşmaları da müqayisə məzmunu yaradır.

Zaman məzmunu (hüdudu) yaradan qoşmalar: əvvəl, qabaq, sonra, bəri, can, cən, dək, kimi. Bu qoşmaların bir qismi (əvvəl, sonra, bəri, qabaq) qoşulduğu sözlərin ismin çıxışlıq, bir qismi (kimi, can, cən, dək) yönlük halında olmasını tələb edir. Nümunələrə nəzər yetirək: Qaldı andan **sonra** bu mülki-Süleyman sizlərə. (İ.N.) Gərçi çox gəldi nəbi dövrü-Adəmdən **bəri**, Xətmi cümlə ənbiyanın Mustafadır, bilmiş ol! (Ş.İ.X.) Sühbəd**ək** binəva çəkər zəhmət. (M.Ə.S.) Nahardan **sonra** yüzbaşı bir neçə mütəkkə tapıb gətirdi. (Y.V.Ç.) Koroğlu atını sürüb gedəndən **sonra** dəmirçi dedi: - Neçə gün bundan **əvvəl** Koroğlu atını nallatmağa gəlmişdi... (Az. ədəbiyyatı inciləri) Gözlərini xurafatla sən və sənin kimilər elə bağlamısınız ki, göz açıb soruşa bilmirlər: Ağa, haçanacan? (Ə.C.)

Məkan məzmunu (hüdudu) yaradan qoşmalar: kimi, -can, cən, dək, qədər. Bu qoşmalar özündən əvvəlki sözün yönlük halda olmasını tələb edir. Məsələn: Anam Bakıdan həsrətlə ayrıldı, Təbrizə **kimi** arxaya boylana-boylana getdi. (S.T.) Yaralımı **evədək** aparmaq qərarına gəldi. Həyəətə **qədər** kürəyində gətirdi, lakin daha dizləri sözünə baxmadı, elə yaralı ilə birlikdə yıxılıb qaldı. (M.İ.) Hər gün yerindən qalxar, Zərnişanı izləyər, bulağacan arxasınca gedərdi.

Kəmiyyət məzmunu (hüdudu) yaradan qoşmaları: -ca (-cə), qədər, kimi. -ca,-cə qoşmaları adlıq halda olan adlara, **qədər, kimi** qoşmaları isə yönlük halda olan sözlərə qoşulur. Məsələn: Dəvəcə böyümüşsən, köşəkcə əqlin yoq! Dəpəcə böyümüşsən, tarıca beynin yoq! (KDQ) Sor ol gədayə, munca dua kimdən öyrənir? (Ş.İ.Xətai) Dizə **kimi** suya girdi.

Səth, yer, sahə məzmunu yaradan qoşmalar: içrə, üzrə. Bu qoşmalar isimin adlıq halında olan sözlərə qoşulur. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində az işlənsə də, **içrə, üzrə** qoşmaları klassik bədii dildə üstün mövqedə olması ilə diqqət çəkir. Məs.: Bu əcəl meydanına heç kimsə qalmaz girmədən, Başını qəbr **içrə** daşa uruban oyanəsən. (İ.N.) Sənin eşqin vücudum şəhri **içrə**, Bu könül təxtinə sultandır, ey dust! (Ş.İ.X.) Ənbərfəşan zülfünü dağıtma nəsrin **üzrə** kim, Aşıqın könlün pərişan, gözümü giryən edər. (İ.N.) Bərgi-nəsrin **üzrə** mişkin zülfünü sən tağıdub, Aşıqı bixaniman etmək dilərsən, etməgil! (İ.N.) Pəmbeyi-daği cünun **içrə** nihandır bədənim. (M. F.)

Birgəlik, iştirak məzmunu yaradan qoşmalar: ilə (-la, -lə). Bu qoşmalar isimin adlıq halında olan sözlərə qoşulur və bir

çox semantik çalar yaradır: a) müstəqim obyekt məzmunu yaradır: Qapına gəlim **əql ilə**, ya divanə, gülüm (N. G.) Qarşıda qalın **məşəsi ilə**, buz kimi sərin **bulaqları ilə** məşhur olan Yaşıl dağ dururdu (“Az. əfsanələri”); b) vasitə obyekt məzmunu bildirir: Vaqif düşüncəli **gözləri ilə** günəşin qarşısını gah kəsib, gah çəkilən buludlara tamaşa edirdi (Y.V.Ç.); c) məkan obyekt məzmunu bildirir: Gələndə dəniz **kənarı ilə** gəl; ç) tərz bildirir: Ovladılar dovşanı tədbir **ilə** (A..S.); d) birgəlik, iştirak məzmunu yaradır: Ey müsəlmanlar, bilin kim, yar **ilə** xoşdur cahan! (İ.N.)

İlə qoşması yiyəlik halda olan əvəzlilərə qoşularaq birgəlik, iştirak məzmunu yaradır.

Səbəb və məqsəd məzmunu yaradan qoşmalar: üçün, ötrü, görə, üstündə. **Üçün** qoşması adlıq halda olan isim, ismi birləşmə, feli sifət və feli sifət tərkiblərinə, yiyəlik halda olan əvəzlilərə, **ötrü** qoşması çıxışlıq halda olan sözlərə, **görə** qoşması yönlük halda işlənən sözlərə, **üstündə** qoşması yiyəlik halda olan sözlərə qoşulur. **Görə** qoşmasının yaratdığı məzmun yalnız səbəb mənası ilə məhdudlaşmır, onun semantik çaları daha genişdir: uyğunluq, müvafiqlik bildirir: Hər kəs öz düşüncəsinə **görə** nə bilir, onu da danışır; mənbə, istinad bildirir: Əfsanəyə **görə**, Ağrı və Qarnıyarıq dağları əvvəllər iki qardaş idi (“Az. əfsanələri”); Nisbət bildirir: Arvadına **görə** çox cavan görünürdü. Digər nümunələrə də nəzər yetirək: Girdim bağa nar **üçün**, Heyva dərdim yar **üçün**. Analar qız bəsləmiş İgid oğlanlar **üçün**. (Bayatı) Nə fəttansan ki, cümlə səndən **ötrü**, Cahan ucdan-uca qovğayə düşmüş. (İ. N.) Su gəlir

məndən **ötrü**, Axır çəməndən **ötrü**. Mən hara, dağ-daş hara, Gəzirəm səndən **ötrü**. (Bayatı)

Aidlik, məxsusluq məzmunu yaradan qoşmalar: aid, dair, məxsus. Bu qoşmalar ismin yönlük halında olan sözlərə qoşulur. Məs.: Daxili gözəlliyə **məxsus** nə qədər keyfiyyətlər var idisə, hamısı bu zərif qadında birləşmişdi. Mənə **aid** nə qulluğunuz var, atayi-mehribanım? (F.Xoşginabi) Müqavilənin bağlanmasına **aid** sənədlər çanta ilə birlikdə yoxa çıxmışdı.

Fərqlənmə, seçilmə məzmunu yaradan qoşmalar: savayı, əlavə, qeyri, özgə, başqa, ayrı. Bu qoşmalar ismin çıxışlıq halında olan sözlərə qoşulur. Məs.: Var bu cahandan **özgə** bizim bir cahanımız. (İ.N.) Çün Nəsimi səndən **ayrı** bildi kim, yoxdur vücut. (İ.N.) Şərbəti-ləlindən **özgə** dərman istəməm. (Ş.İ.X.) Aşıqlə məşuqdan **başqa**, yox bir kəs. (Ə.C.) Qəddindən **ayrı**, ey can, sərv-i-rəvan gərəkmez. (İ.N.) Sevdiyim, səndən **qeyri** kimim var, Gəl üstümə, aman, öldüm. (M. V. V.)

Qarşılıq və ya ziddiyyət məzmunu yaradan qoşma: qarşı. Bu qoşma ismin yönlük halında olan sözlərə qoşulur. **Qarşı** qoşması ziddiyyət məzmunu olmadan istiqamət, yönəltmə bildirir: Ruxün gülzarına **qarşı** qızardı məğribin rəngi (C.H.). Güli-rüxsarına **qarşı** gözümdən qanlı axar su, Həbibim, fəsl-i-güldür bu, axar sular bulanmazmı?! (M.F.) **Qarşı** qoşması tam ziddiyyət bildirir: Yaxşılığa **qarşı** yamanlıq etmək insana yaraşmaz.

İstiqamət məzmunu yaradan qoşmalar: tərəf, doğru, sarı. İstiqamət məzmunu yaradan bu qoşmalar da ismin yönlük

halında olan sözlərə qoşulur. Məs.: Mən karvan sarbanıyam, Gedirəm dərdə **sarı**. (Bayatı) Asta səslə danışan qaraltılar Araz çayına **tərf** buruldular. (Y.V.Ç.) Hamının yaxşı görə bilməsi və səsinin aydın çatması üçün minbərin ən uca pilləsinə **doğru** getməyə başladı. (Ə.C.)

Dilin tarixi inkişaf yoluna nəzər saldıqda məlum olur ki, bəzi qoşmalar müasir ədəbi dilimizdən fərqli fonetik tərkibdə işlənmişdir: birlən\\birlə\\ilən\\ilə, kibi, təki, ayru, qarşu və s.

Bir sıra qoşmalar isə arxaikləşmişdir: cılayın//ciləyin, layın//ləyin...

Bir qisim fars mənşəli qoşmalar da müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir: var, vəş, misali və s.

Bu məqsədlə seçdiyimiz bəzi nümunələri izləyək: Ocağına bunc**ilayın** övrət gəlsin. (KDQ) Aləmdə bu gün **sənciləyin** yar kimin var? Bir **mənciləyin** məxzəni-əsrar kimin var? (İ.N) Bir **ancilayın** dilbəri-əyyar ələ gəlməz. (İ.N.) Çəksələr **Mənsurləyin** bərdar, səndən dönməzəm. Hər kimə kim, **sənciləyin** bir pərivəş yar ola, Əqlü huşü xanimanından dəxi avar ola. (Ş. İ. X.) Ey pəri, aşıqlərin divanə qılma könlünü, Aşıqin Məcnun **misali** məskənin dağ etməgil. (İ.N.)

Klassik ədəbiyyatımızda onun poetik dilini zənginləşdirən və türk mənşəli qoşmalara nisbətən üstün mövqeyə malik olmayan bənzətmə qoşmaları da müşahidə edilmişdir. Belə qoşmalardan biri fars mənşəli **vəş** və **var** qoşmasıdır. Nümunələri izləyək:

Necə **Fərhadvəş** könlüm alıbsan
Ki, Şirin **tək** camalın dilrübadır.

(İ.Nəsimi)

Könlümüz nuri-təcəlli, cismimizdir kuhi-Tur,
Canımız didara qarşı oldu **Musavar** məst. (İ.N.)

“Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti” ndə yazılır: “Var (f) – fars dilində isimlərin axırına gələrək “kimi, tək” və “olan”, bəzən isə mənsubiyyət mənası bildirir (məs.: tutivar – tuti kimi; şahvar – şaha layiq, şahane; ümidvar – ümidli, ümidi olan)” (s. 35).

Nümunə kimi verdiyimiz beytin semantik tutumu “var” ın məhz bənzətmə qoşması olduğunu sübut edir. Elə cə də **vəş** qoşması da fars dilinə mənsub olub, bənzətmə məzmunu bildirən **kimi, tək** qoşmasının sinonimi kimi işlənir. (Bax: R.Hümmətova. Qoşma və bağlayıcının tədrisində inteqrasiya)

Aparılan araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, müasir ədəbi dilimizdə işlənən qoşmaların böyük əksəriyyəti yazılı abidələrimizin dilində də intensiv istifadə edilməsi ilə seçilir. Xüsusən birgəlik, iştirak bildirən **birlən\\birlə\\ilən** qoşmaları daha çox müşahidə edilən qoşmalardandır. **Birlən\\ilən\\inən\\ilə (-la,-lə)** qoşmaları adlıq halda olan isimlərə, yiyəlik halda olan əvəzlilərə qoşularaq birgəlik, iştirak, vasitə, tərz, məkan obyektini bildirir. Bu qoşmalar, folklorada, klassik ədəbiyyatımızda, aşıq poeziyasında həm müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki kimi **ilə (-la, -lə)** formasında, həm də **ilən\\inən** fonetik tərkibdə üstün mövqedə olması ilə seçilir. Hətta **ilən** qoşmasının bir çox qəzəllərdə,

bayatılarda rədif kimi istifadə edilməsi faktları da müşahidə edilmişdir: Ey yanağından xəcil gül laleyi-həmra **ilən**, Qanımlı tökdü gözün, hər ləhzə bir sevda **ilən**. (İ.N.)
Kuhikən künd eyləmiş min tişəni bir dağ **ilən**, Mən qoparıb atmışam min dağı bir dırnağ **ilən**. (M.F.)

Və yaxud:

Gəz, dolan bu dağ **ilən**,
Gülü də budaq **ilən**.
Qanlım yad ellilərdir,
Mən ölsəm bu dağ **ilən**. (Bayatı)

Onu da qeyd edək ki, qədim türk yazılı abidələrinin dilində, klassik ədəbiyyatda birgəlik, vasitə, iştirak bildirən birlən//birlə qoşması da üstün mövqedə olmuşdur: Kişi kim xacəsi **birlə** qənimət tutsa xəlvətini, Qılır xadim eşigində səadətəxt dövlətini. (İ.N.) Xətai, könlin aldın xəndə **birlən**, Əya, gül bərgisən xəndan olubsan! (Ş.İ.X.)

Bağlayıcı

Köməkçi nitq hissələri içərisində bağlayıcılar çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bağlayıcı dildəki sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında sintaktik əlaqələri ifadə etmək, qrammatik, məntiqi əlaqə və münasibət yaratmaq üçün ən başlıca rol oynayır. Qrammatik quruluş haqqında məlumat verəndə qeyd etmişdik ki, sözlər və cümlələr arasında qrammatik və məntiqi əlaqənin olması labüddür. Əgər belə əlaqə olmazsa, söz birləşmələri və cümlələr əmələ gələ bilməz. Həmçinin söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər arasında, eləcə də ayrı-ayrı cümlələr arasında bu əlaqələr mövcud olmazsa, qrammatik-məntiqi cəhətdən formalaşmış nitq də meydana gələ bilməz. Həmin əlaqələrin yaranması üçün müxtəlif qrammatik əlamətlərdən istifadə edildiyi kimi, bağlayıcılardan da istifadə edilir. Bağlayıcıların belə bir mühüm xüsusiyyəti vardır ki, o bağladığı sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin məzmununa heç bir təsir göstərmir. Bağlayıcı cümlədə müəyyən funksiya daşıyır, ancaq cümlə üzvü olmur. Bağlayıcı leksik mənaya malik deyil, söz yaratmır. Bağlayıcıya konkret olaraq belə bir tərif vermək olar: müstəqil leksik mənaya malik olmayan, ayrı-ayrı sözlər, söz

birləşmələri və cümlələr arasında qrammatik-məntiqi əlaqə və münasibət yaratmaq üçün işlədilən köməkçi nitq hissəsinə bağlayıcı deyilir.

Bağlayıcılar quruluşuna, sintaktik vəzifəsinə və mənasına görə təsnif edilir.

Dilçilik ədəbiyyatında quruluşuna görə bağlayıcılar sadə, düzəltmə və mürəkkəb olaraq bölünür. Sadə: və, həm, da (də) gah, amma, ancaq, lakin, zira, fəqət, yəni, nə, hətta və s.

Düzəltmə adı ilə verilənlər: çünki, hərgah, nəinki, hərçənd, yainki, habelə, yoxsa. Düzəltmə bağlayıcıların qrammatika kitablarında düzəltmə əsas nitq hissələrindən fərqləndiyi göstərilir. Qeyd edilir ki, “Düzəltmə bağlayıcılar ya bağlayıcı ilə başqa bir hissəciyin, ya bağlayıcı ilə başqa bir sözün, ya da bir sözlə bir hissəciyin birləşməsindən əmələ gəlir və sadə bağlayıcılara doğru inkişaf gedir. Düzəltmə bağlayıcılar bunlardır: çünki, yaxud, hərgah, hərçənd, nəinki, yainki, habelə, yoxsa” (M. Hüseynzadə, B. Xəlilov)

Mürəkkəb bağlayıcılar sayca daha çoxdur: və ya, və yaxud, madam ki, hərçənd ki, həm də, gah da, nə də; və ya da, və yaxud da, və habelə də, və həm də ki; ona görə, buna görə, bunun üçün, onun üçün, ona görədir ki; ancaq ona baxmayaraq, fəqət buna baxmayaraq; lakin bununla belə, ancaq bununla belə və s. Bu bağlayıcılar, əsasən, iki şəkildə düzəlir. Bir qisim mürəkkəb bağlayıcılar iki sadə bağlayıcının və ya bir bağlayıcı ilə başqa bir hissəciyin birləşməsi əsasında düzəlir. İkinci qisim mürəkkəb bağlayıcılar isə bir neçə bağlayıcının yanaşması, bir sadə bağlayıcı ilə müəyyən bir

qoşmanın, ədatın, işarə əvəzliyinin və ya hər hansı bir sözün müxtəlif şəkillərdə yanaşması ilə düzəlir. Bunları aşağıdakı qaydalar əsasında qruplaşdırmaq mümkündür:

1. İki bağlayıcının yanaşması ilə: **və ya, və yaxud, həm də, gah da** və s.

2. Üç və dörd bağlayıcının yanaşması ilə: **və yaxud da, və ya da, və habelə də, və nə də ki, və həm də ki** və s.

3. Yönlük və yiyəlik halda olan **o, bu** işarə əvəzliyinin **görə** və **üçün** qoşmasına yanaşması ilə: **ona görə, buna görə, onun üçün, bunun üçün** və s.

4. Yönlük, yiyəlik və çıxışlıq halda olan **o, bu** işarə əvəzliyinə qoşma və bağlayıcıların yanaşması ilə: ona görə ki, buna görə ki, onun üçün ki, bunun üçün ki, ona görə də, bundan ötrü ki, ondan ötrü ki, bundan ötrü də və s.

5. Yönlük və yiyəlik halda olan **o, bu** işarə əvəzliyinin xəbərlilik şəkilçisi qəbul etmiş (-dır;) qoşma və bağlayıcılarla işlənməsi ilə: ona görədir ki, buna görədir ki, onun üçündür ki, bunun üçündür ki və s.

6. Qarşılaşdırma bağlayıcılarının yönlük halda **olan o, bu** işarə əvəzliyi və **baxmayaraq** sözləri ilə birgə işlənməsi ilə: ancaq buna baxmayaraq, lakin buna baxmayaraq, fəqət buna baxmayaraq və s.

Sintaktik vəzifəsinə görə bağlayıcılar müxtəlif olur. Bağlayıcıların bir qismi həmcins üzvləri, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayırsa, başqa bir qismi tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi olan baş və budaq cümlə arasında əlaqə yaradır, onları bir-birinə bağlayır.

Daşdıqları sintaktik vəzifə ilə yaratdıqları mənə bir-birinə müvafiq gəldiyi üçün bağlayıcıların mənə növlərini də vəzifəsinə əsasən iki böyük qrupa bölmək olar:

1. Tabesizlik bağlayıcıları həmcins üzvləri və tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini bir-birinə bağlayır. Əsasən, bu bağlayıcılardan asılı olaraq, tabesiz mürəkkəb cümlənin mənə növləri formalaşır. Tabesizlik bağlayıcıları tabesizlik əlaqəsinin də göstəricisidir. Tabesizlik bağlayıcıları aşağıdakılardır:

1) Birləşdirmə: və, ilə (-la,-lə) bağlayıcıları. Bu bağlayıcılar həm həmcins üzvlər, həm də tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında əlaqə yaradır. Həmçinin mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayır. Məs.: İndi Fatma nənəm belə deyəndə gözlərim doldu **və** mən bağa qaçdım. (İ. Ə.) Damarları çıxmış quru **və** kobud əlini onun sinəsinə qoydu. (İ. Ə.) Arvadı Fatma xanımla qızı Yaqutu götürüb gəldi Qarabulaq şəhərinə. (İ. Ə.) Belə suallar məni getdikcə yalnız atamdan deyil, hamıdan uzaqlaşdırırdı **və** mən daima kədərli olurdum. (İ. Ə.) Xanmuradla dayım başlarına gələn macəralardan şirin-şirin danışır, obanın cavanları da böyük maraqla qulaq asırdılar (İ. Ə.)

Və bağlayıcısı klassik ədəbiyyatımızda **vü**, **-u**, **-ü** şəklində işlək olmuşdur. Məs.: Qış getdi, yenə bahar gəldi, Gül bitdivü lələzar gəldi. (Ş. İ. X) Qizilgül, bağ**u** bostanım, nə dersən?! (Ş. İ. X.)

(İlə bağlayıcısı mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamır).

2) Qarşılaşdırma: amma, ancaq, lakin, fəqət, isə, halbuki. Bu bağlayıcılar da həmcins üzvlər, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri və mətnin komponentləri arasında əlaqə yaratmaqla ziddiyyət, qarşılaşdırma mənaları yaradır. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri, əsasən, bu bağlayıcılarla bağlanır. Məs.: Kişilər gedib meşələri, çölləri qarış-qarış gəzdilər ki, bəlkə, babamdan bir əsər-ələmət tapsınlar, **amma** heç nə tapmadılar. (İ. Ə.) Titrək dodaqlarla məni anırsan, Yanırsan, yanırsan, ana, yanırsan! **Lakin** mənim düşdüyüm fırtınalar, boranlar, Mehrablarda əks edən dualardan nə anlar?! (A. İ.) Dayım güllələyir, atlılar **isə** buna əhəmiyyət verməyərək toz qopara-qopara o yandan bəri çapdılar. (İ.Ə.) Nə elədiklərini aydın seçə bilmirdilər. **Ancaq** gördük ki, dayıma tərəf üç dəfə yaylım atəşi açdılar. (İ. Ə.) Qaçaq Xanmurad atlanıb yoldaşları ilə getdi, **lakin** mən bütün yol boyu onun haqqında düşünürdüm. (İ. Ə.)

Klassik ədəbiyyatımızda ərəb mənşəli **leyk, və leyk, vəli, fəqət** qarşılaşdırma bağlayıcıları çox işlək olmuşdur. Məs.: Həsənoğlu gərçi sənə duaçıdır, **vəli** sadıq, Nə sadıq? Sadıq-bəndə? Nə bəndə? Bəndeyi-çakər. (İ. H.) İstərəm ölməyi mən, **leyk** qaçır məndən əcəl. (M.Ə.S.)

Qarşılaşdırma bağlayıcıları tabeli mürəkkəb cümlələrdə (qarşılaşdırma budaq cümləsində) baş cümlənin əvvəlində də gəlir. Məs.: Doğrudur, atam mənə böyüklərin söhbətinə qulaq asmamağı dəfələrlə demişdi, **lakin** mən xəlvətcə o biri otağa keçib, qulağımı açar yerinə dirəyərək yenə də qulaq asmağa başladım. (İ. Ə.)

3) Bölüşdürmə bağlayıcıları: ya, ya da, gah, gah da, yaxud, və yaxud, istərsə (də) gah da ki, yoxsa və s. 1) Məs.: Həmişə nənəm, **ya** anam məni müdafiə eləyəndə ürəyim kövrəlirdi. (İ.Ə.) Çoban **gah** Ağrı dağına, **gah da** Bala Ağrı dağına pənah aparır, ondan sığınacaq istəyir. (Az. əfsanələri) Bilmirdim ki, Nuru dayım yaxşı adamdır, **yoxsa** qazı ağa? (İ.Ə.) Dağlar, mənə qar göndər, Bağlarından bar göndər. **Ya** bu dərdə şərik ol, **Ya** dərmanın var, göndər. (Bayatı)

4) İştirak bağlayıcıları: həm (də) və həm də ki, da, də, bir də, hətta, habelə, özü də, həmçinin (də), və həmçinin və s. Məs.: Daş deşiyindən çıxmamışam ki? Anam **da** vardı, atam **da...** bacım, qardaşım **da...** hələ desən, babam, nənəm **də** vardı. **Özü də** məni çox istəyirdilər. (İ. Ə.) 2) Gözləri eyzən oğlanda olan Güllü onda birinci dəfə gördüyüm ciddi, **hətta** bir az da qəmgin ifadə ilə dərinədən nəfəs alaraq dinməz-söyləməz qayıdıb getdi. (İ. Ə.) Ana görürmüş ki, oğlu hər səhər, **özü də** lap tezdən dərələrdən keçə-keçə, dağlardan aşa-aşa dərya kənarına gedir. (Az. əfsanələri)

5) İnkar bağlayıcıları: nə (də), və nə də ki. **Nə** eşq olaydı, **nə** aşıq, **nə** nazlı afət olaydı! (H. C.) **Nə** ölüyə hay verir, **nə** diriyə pay. (A. sözü) Bağdadın isə **nə** oğlu, nə qardaşı, **nə də** əmisi, dayısı oğlu olmadığından, yurdunda bircə arvadla qız uşağı qaldığından güllənin onlar tərəfindən atıldığı ağıllarına gəlmədi. (İ. Ə.) **Nə** mən olaydım, ilahi, **nə də** bu aləm olaydı, **Nə də** bu aləm dil müğəyyədi-qəm olaydı. (X. Natəvan)

6) Aydınlaşdırma bağlayıcıları: yəni (ki), məsələn. Bu bağlayıcılar özündən əvvəl gələn sözü, söz birləşməsi və

cümləni izah edir. Yəni bağlayıcısı əlavəli cümlədə əlavədən əvvəl işlənir, özündən əvvəl gələn üzvü izah edir. Ümumiyyətlə, hər ikisi aydınlaşdırma məqsədi daşıyır. Məs.: Mən üsulsuz bir hərəkət eləyəndə, **məsələn** nahar elədiyimiz zaman stəkana toxunub çayı süfrəyə dağıdanda o qəzəblənib məni “maymaq”, “filinti”, “çolaq” adlandırıb danlayardı. (İ.Ə.) Çünki Bayram onların öz içindən çıxmışdı, **yəni** onlar kimi rəiyyət oğlu idi, özü də cins nəsiləndən idi. (İ. Ə.) Gözəl bir yay axşamında, **yəni** gün “Ziyarət”in üstündən o tərəfə aşanda Fatma da bacısı Bəyazla zər-xara geyən, müşk-ənbər saçan qızgəlinlə Cıdır düzündə seyrə çıxmışdı. (İ. Ə.) Ancaq onu da deyim ki, Bağdad bəylə rəiyyətin bir fərqi ancaq onda idi ki, onun (**yəni** Bağdad bəyin) içində su dəyirmanı olan Damlıca adlı bir mülkü var idi. (İ. Ə.)

2. Tabelilik bağlayıcıları

1) **Aydınlaşdırma bağlayıcıları:** ki, belə ki. Ən geniş işlənən **ki** bağlayıcısı analitik tipli mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin, tərz-i-hərəkət, dərəcə, zaman, səbəb, məqsəd, şərt, nəticə budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayır. Məs.: Mən nənəmdən eşitmişdim ki, adamlar xəstələyəndə zəli qoyurlar ki, artıq qanı sorub çəksinlər. (İ. Ə.) Mən istəyirdim **ki**, anam belə qüssəli şeylər oxumasın. (İ. Ə.) Birdən elə bir gurultu eşidildi **ki**, yer titrədi, evin şüşələrindən bir neçəsi sınıb töküldü. Sonra atamgil şəhərdən xəbər gətirdilər **ki**, hərbi anbarın partlamağı nəticəsində yüzlərlə adam həlak olub. (İ. Əfəndiyev)

Qeyd. Bu bağlayıcı omonim xarakterə malikdir. Belə ki, eyni fonetik tərkibə malik olan bu söz ədat kimi də işlənir.

Bunları asanlıqla fərqləndirmək mümkündür. **Ki** ədat kimi işlənsə, sözün və cümlənin təsir gücünü artırır. Ancaq bağlayıcı kimi işlənsə, deməli, bağlayıcı funksiya daşmalıdır. Bu bağlayıcı tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitə kimi işlənir və bundan sonra vergül işarəsi qoyulur. **Ki** ədat kimi tabeli mürəkkəb cümlələrdə bağlayıcı sözlərin tərkibində işlənir və bu halda ondan sonra vergül qoyulmur. Məs.: O durub özxoşuna gəlməyib **ki** bura? (ədat) (İ. Ə.) Mən **ki** (ədat) damdan, bacadan baxmaz idim. Kimin **ki** (ədat) deməyə sözü var, əlini qaldırsın. Biz üç-dörd adam qərara almışdıq **ki**, qoşun gəlib keçənə qədər arvad-usaq yığılsın Məşədi Qurbanın evinə (tamamlıq budaq cümləsini baş cümləyə bağlayan bağlayıcı). (Bax. R.Hümmətova. Qoşma və bağlayıcının tədrisində inteqrasiya)

2) Səbəb bağlayıcıları: ona görə (ki), buna görə (ki), onun üçün, bunun üçün, çünki, odur ki, o səbəbə (ki), bu səbəbə (ki). Bu bağlayıcılar, əsasən, səbəb budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır. Həmçinin mətnin komponentləri arasında da əlaqə yaradır. Bu bağlayıcılar səbəb budaq cümlələrini aşağıdakı kimi baş cümləyə bağlayır:

a) çünki, ona görə ki, buna görə ki, onun üçün ki, bunun üçün ki, o səbəbə ki, bu səbəbə ki bağlayıcıları baş cümlədən sonra gələn səbəb budaq cümləsinin əvvəlində işlənir, baş cümlədəki hərəkət və əlamətin səbəbini bildirir və budaq cümləni baş cümləyə bağlayır. Məs.: Şairəm, **çünki** vəzifəm budur, əşar yazım. (M.Ə.S.) Ancaq Səkinə baxıb gördü ki, xeyr, bu alagözlü gəlin oğlanın ağlını yaman oğurlayıb, oğlan

ondan əl çəkməyəcək, **ona görə də** Səkinə acıq eləyib qayıtdı Kürdobaya. (İ. Ə.) Şahmar bəyin düşməni çox idi, **ona görə də** oğlanları, qardaşları tapa bilmədilər ki, bəyi kim vurub. (İ. Ə.) Onun anası Xədicəbanu yer üzündəki arvadların ən xoşbəxtidir, **çünki** o, mənə Maliktac kimi oğul bəxş etmişdir. (İ. Ə.)

b) səbəb budaq cümləsi yenə də baş cümlədən sonra gəlir, baş cümlədə ifadə olunan fikrin səbəbini aydınlaşdırır, izah edir. Belə hallarda **ona görə, ondan ötrü, o səbəbə, onun üçün** bağlayıcıları baş cümlənin tərkibində olur və budaq cümlə ilə baş cümlə arasında ki bağlayıcısı işlənir. Məs.: **Onun üçün** öyrətdim **ki**, əlimi bu sənətə, Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə. (N. G.) Səni **ona görə** bağışlayıram ki, səhvini başa düşüb nəticə çıxarmısan. Üzünü **ona görə (onun üçün, o səbəbə)** bağlayırdı ki, onun qadın olduğunu bilməsinlər.

c) **ona görə, ondan ötrü, o səbəbə, onun üçün, çünki, ona görə ki, buna görə ki, onun üçün ki, bunun üçün ki, o səbəbə ki, bu səbəbə ki, odur ki, ondan ötrü, bundan ötrü** bağlayıcıları baş cümlədən sonra gələn nəticə budaq cümləsinin tərkibində işlənir, budaq cümləni baş cümləyə bağlayır. Məs.: Az zamanda əli elə gətirdi ki, yeznəsini sıxışdırıb bazardan çıxardı, **ona görə də** yeznəsi Əbdüləziz Abdulla ilə oldu həmişəlik düşmən. (İ. Ə.) Onlar biri o birindən uca olması barədə qərinələrdən bəri mübahisə edirdilər. **Odur ki**, çobanın hayını-harayını eşitmədilər. (Az. əfsanələri)

3) **Şərt bağlayıcıları:** əgər, hərgah, yoxsa, bir halda ki, madam (ki). Bu bağlayıcılar tabeli mürəkkəb cümlələrdə şərt

budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır. **Əgər** bağlayıcısı eyni zamanda budaq cümləyə şərt məzmunu verən **-sa, -sə** şəkilçisinin iştirak etdiyi cümlənin, həmçinin həmin şəkilçilərin iştirak etmədiyi budaq cümlənin tərkibində işlənir və şərt budaq cümləsini baş cümləyə bağlayır. Məs.: **Əgər** qoşunla atışmağa başlasalar, onlar da şəhəri topa tutacaqlar. (İ. Ə.) Var doğru yazmağa **madam ki** imkan, Neçin gəlsin gərək ortaya yalan.(N.G.) **Əgər** onu sağaltsan, evinin dirəklərini qızıla tutduracağam. **Əgər** xəyanət etsən, cəhənnəm kimi zəbanə çəkib yanacaqsan. (İ.Ə.) **Əgər** buruq ustası deyil, bəs buralarda nə gəzir. (M. H.) **Madam ki**, mən atamın dediyi kimi, acizəm, karsalayam, başqa uşaqlar kimi zirək, vurub-tutan deyiləm, bəs onda allah məni nə üçün yaradırdı?! (İ.Ə.) Yaramı yar bağlasın, **Yoxsa** axar, qan gedər. (Bayatı)

4) Güzəşt bağlayıcıları: hərçənd (ki), gərçi, indi ki. Klassik ədəbiyyatda əgərçi, gərçi üstün mövqeyi ilə seçilir. Məs.: **İndi ki** yemək istəmirsən, çıx get evinizə! Mən irtməkli sünnünün nazı ilə oynaya bilmərəm. (İ. Ə.) **İndi ki** gedirsən, bəhanəsiz get, Oyatma mürğülü xatirələri. (N. Kəsəmənli) **İndi ki** yeməyə yaramaz bu daş, Dünyada onunla ucalarmı baş?! (N. G.) Nə qədər qoca olsa da, **gərçi** Vidadi xəstə, Yenə Vaqif kimi yüz oğlana dəyər. (M. V. Vidadi)

Testlər

1. Verilmiş cümlədə neçə söz cümlə üzvü ola bilmir? “Lakin bütün bunlar, şübhəsiz, uşaq oyuncaqlarına bənzəyir və paytaxtın mərkəzi meydanında gözə çarpır”.

- A) 1
- B) 2
- C) 4
- D) 3
- E) yoxdur

**2. “Başımda tufanlar qopandan bəri
Səkkiz ay görmədim camalını mən.
Lakin əməl kimi, ey gözəl pəri,
Bir an da getmədin nəzərlərimdən”.
Bəndə aid edilən mülahizələrdən səhv olanlar hansı
cərgədədir?**

- 1- iki qoşma işlədilib.
- 2- işlədilən qoşmaların hamısı bənzətmə bildirir.
- 3- iki bağlayıcı var.
- 4- ədat işlədilməyib.
- 5- Bir nida var.

- A) 2, 4
- B) 1, 3, 5
- C) 2, 3, 4
- D) 4, 5
- E) 1, 3, 4

3. Bağlayıcı işlənmiş cümlələri seçin.

- 1- Nə qədər ki birləşə bilmirik, qalib gəlmək çətin olacaq.
- 2- Gəldim ki, verəm qəlbinə bir nuri-həqiqət
- 3- Mən ki sənə demişdim, ay Rüstəm.
- 4- Mən də sənin kimi idim, bu günə qaldım.
- 5- Başıma ıldırım töksə də fələk,

Qanlı qılıncımla hökm edim gərək.

- A) 1, 4
- B) 2, 4
- C) 1, 3, 4
- D) 2, 3, 5
- E) 1, 2, 5

4. Səhv fikirlərin hamısı hansı cərgədədir?

- 1- “Mən ki gözəl deyildim” cümləsində “ki” bağlayıcıdır.
- 2- “Kimi” qoşması sözlərə qoşularaq həmişə bənzətmə bildirir.
- 3- “ Qoy həyatımız gündən-günə şən olsun” cümləsindəki ədat sözün mənasını məhdudlaşdırıb.
- 4- “ İclasda sən də çıxış edəcəksən” cümləsindəki “ də” ədatdır.
- 5- Amma, ancaq, lakin sözlərindən sonra həmişə vergül qoyulur.

- A) 1, 2, 3, 4, 5
- B) 1, 3
- C) 1, 2, 3
- D) 2, 3, 5
- E) 3, 4, 5

5. “Hökmdar, görünür ki, sərkərdələrin mənim sözlərimin əleyhinədir” cümləsində əsas nitq hissəsi kimi işlənən neçə sözü həm də köməkçi nitq hissəsi kimi işlətmək olar?

- A) 3
- B) 2
- C) 1
- D) 4
- E) Eləsi yoxdur

6. Nümunədə verilmiş köməkçi nitq hissələrini seçin.

“Lakin mənim düşdüyüm fırtınalar, boranlar
Mehrablarda əks edən dualardan nə anlar?
Mən yalnız iman etdim qollarımın zoruna
Bu zor məni qurtarıb çıxaracaq yarına.
Mən atdım artıq əski hürkümü, ana,
Dinləsənə uzaqdan coşan türkümü, ana!”

- A) 1 bağlayıcı, 3 ədat
- B) 2 bağlayıcı, 2 ədat
- C) 1 bağlayıcı, 1 qoşma, 1 ədat
- D) 1 bağlayıcı, 2 qoşma
- E) 1 ədat, 2 qoşma.

7. Cümlələrin birində qoşma işlənmişdir.

- A) Başıma ildırım töksə də fələk,
Qanlı qılıncımla hökm edim gərək.
- B) Lakin mənim düşdüyüm fırtınalar, boranlar
Mehrablarda əks edən dualardan nə anlar?
- C) Atamla qardaşım müharibənin alovlarından keçiblər.
- D) Doğrusu, olmaq istəmirəm vicdan oğrusu.
- E) Əvvəl düşün, sonra danış.

8. Qoşma işlənmiş cümlələri seçin.

- 1- Tozlu bir diyarla qucaqlaşmışam.
- 2- Doğru sözün, düz ilqarın eşqinə
Ağarmayın, ay saçlarım, amandır.
- 3- Bu yerlə çarpışan, göylə əlləşən
Dostdan, aşınadan necə əl çəkim?

4- Firudun ehtiramla, həm də təəssüf qarışıq bir kədərlə
ustadını yola salırdı.

5- Ayüzlü nigarım, kimə mehman olacaqsan,
Bir söylə, kimin şəninə şayan olacaqsan?

A) 1, 4

B) 2, 3

C) 1, 3

D) 2, 3

E) 1, 2, 4

9. Həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənə bilən sözlər hansı cərgədədir?

1- Yəni bunu bilmirsən, ay Rüstəm.

2- O, yaşca məndən böyükdür.

3- Ötən günə gün çatmaz, calasan da günü günə.

4- Kaş yenə o bağ olaydı.

5- Gəl, gəl, görəlim, gül, görəlim.

6- Gəldim ki, verim qəlbinə bir nuri-həqiqət.

A) 3, 6

B) 2, 4

C) 1, 5

D) 1,3, 6

E) 5, 6

10. Bağlayıcı ilə qoşmanın fərqlərindən biri yanlışdır.

A) Qoşmaları durğu işarəsi ilə əvəz etmək olur, bağlayıcıları yox.

B) Bağlayıcılar hallarla bağlı deyil, qoşmalar isə bağlıdır.

- C) Qoşmalar sözün sonuna, bağlayıcılar isə iki sözün və ya cümlənin ortasına artırılır.
- D) Bağlayıcılar şəkilçi qəbul etmir, qoşmalara isə artırmaq olur.
- E) Qoşmaların bir qismi şəkilçiləşməyə doğru gedir, bağlayıcılarda isə bu proses yoxdur.

Ədat

Ədat ayrı-ayrı sözün və bütün cümlənin müxtəlif mənə çalarlığını bildirmək üçün işlədilən sözlərdir. Ədatın (ərəb sözüdür: “hissəcik” deməkdir) müstəqil lüğəvi mənası yoxdur, sintaktik vəzifəsi yoxdur, yalnız cümlə daxilində müəyyən mənə qazanır. Cümləyə müxtəlif cəhətdən mənə incəlikləri verir, ifadənin səlisləşməsinə, fikrin məntiqi qurulmasına kömək edir, dinləyicinin diqqətini nəzərdə tutulan fikrə yönəldir. Danışan şəxsin hiss-həyəcanını, bu və ya digər məsələyə münasibətini bildirmək məqamında işlədilir.

Ədatlar öz mənşəyi etibarilə də bu və digər nitq hissələri ilə də əlaqədardır. Hətta bəzi ədatlar şəkilcə bir çox sözlərə, başqa nitq hissələrinə (feil, say, bağlayıcı) uyğun gəlir.

Ədatlar vurğu qəbul etmir. Bu nitq hissəsi tərkib etibarilə təktərkibli və qoşatərkibli (ha, ki, bəs, məgər, bəli də, daha da, bəli a və s.) olur.

Ədatlar cümlədə işləndikləri yerə görə iki qismə ayrılır. Bunların bir qismi daimi yerə malikdir (kaş (ki), qoy, belə,

gəlsənə, qoysana); digər bir qismi isə (axı, bəs, heç, ha) söylənilən fikirdən, vəziyyətdən asılı olaraq, cümlədə sərbəst hərəkət edə bilir, yəni cümlənin istənilən yerində gələ bilər.

Ədatlar müstəqil nitq hissələrindən törəyib köməkçi nitq hissəsinə, oradan da şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirməkdə olan bir nitq hissəsidir. Bu cəhətdən ədatları 4 qrupa ayırmaq olar:

I Həm müstəqil nitq hissəsi kimi, həm də ədat kimi işlənənlər: Buraya elə, belə, artıq, tək, təkçə, bir, bircə, nə, gəl, qoy, qoyun, gəlin, gör, görün, görək, necə, və s. sözləri daxildir. Məs.: **ədat kimi işlənənlər:**

1. **Bir** buna bax, **bir** bunun danışığına bax. 2. **Bircə** mənə de görüm, Mahmud bəyin bu evdə nə işi var? 3. Keçmişdə kəndlər bir yana, rayonun özündə bir həkim **belə** yox idi.
4. **Qoy** gedim, Gözəlimi görüm, qollarıma qüvvət, dizimə taqət gəlsin. 5. Ay ağalar, **gəlin** sizə söyləyim, Bilin, bu dünyanı pul dolandırır. 6. Ax, bu uşaqlar **necə** bədzatdılar.
7. **Nə** gözəl yaraşır Muğana ceyran. (S. Vurğun)

Əsas nitq hissəsi kimi işlənənlər:

Məs.: 1. **Bir** tikə çörəklə, **bir** qurtum suyla, Boş ciblə, ürək dolusu arzuyla Yüyürdüm sabahıma. (N. K.) 2. Evin **bircə** qızıdır, elçilərin biri gedir, beşi gəlir. 3. **Belə** adama nə deyəsən. 4. Kitabı stolun üstünə **qoy**. 5. Axşamda-sabahda bizə **gəlin**, oturaq söhbət edək. 6. Onların hərəsini bir zindana salın görüm, **necə** görüşəcəklər?

II Həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənənlər: ki, da (də), ancaq.

Mən **ki** (ədat) səndən doymamışdım, Quş qonmağa qoymamışdım, Bir almanı **da** (bağlayıcı) yolmamışdım, Kim sənə gəc baxdı, bağlar?! (Ə. C.) Mən bayaqdan onu deyirəm **də** (ədat). (S. R.) Deməynən **ki** (bağlayıcı), Aşıq Alı qocalıb, Gen tuman, çəpgəni dar istər könlüm. (A. Alı)

Ancaq (ədat) sən onu getmək sevdəsindən döndərə bilərsən. Əsgər çox oxuyur, **ancaq** (bağlayıcı) fikrini çatdırma bilmir.

III Sabitləşmiş – xalis ədatlar: məgər, di, ha, bəs (bə), kaş (ki) mağıl, lap, ən, axı, məhz, daha və s.

Ey dünyadan bixəbər, söylə görüm **məgər** sən, Yatıb qəflət içində bir şey eşitməmişsən? (M. F. A.) Məndən təzə şeir xəbər alan dost, **Bəs** yazın gəlməsi şeir deyilmi? (H. A.) Ələm **ha** gözlədi, onun səsinə səs verən olmadı. (İ. M.)

IV Şəkilçiləşməyə doğru gedən ədatlar: Buraya -ca (-cə), -sana (-sənə), -mı,-mi,-mu,-mü ədatları daxildir: Kimdir günahkar? Şərqi bu günahsız yavrusumu, dahi Şillərin özümü?(C.C.) Mənmi qocalmışam, ya zəmanəmi? (“Koroğlu) **Gəlsənə**, qocalara baş çəkək. (danışıqdan)

Ədatın quruluşca növləri. Dilçilik ədəbiyyatında ədat quruluşca üç yerə ayrılır: sadə ədatlar: axı, lap, ən, daha, belə, elə, yalnız, məhz və s. Ədatların böyük əksəriyyəti sadədir.

Düzəltmə ədatlar bunlardır: bircə, eləcə, mağılca.

Qeyd. Düzəltmə hesab edilən həmin ədatlardakı şəkilçi heç bir yeni mənalı söz yaratmır, yalnız həmin ədatları daha da qüvvətləndirir, elə qüvvətləndirici ədatdır.

Mürəkkəb ədatlar: beləcə də, eləcə də, bir də, bir də ki.

Qeyd. Dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb ədat kimi verilən bu sözlərin bəziləri əslində ədat kimi işlənmişdir. Məs.: Mən bu sözü beləcə də (eləcə də) çatdıraram. Nə cür? – beləcə də. Belə (elə) sözü işarə əvəzlidir, zərfi əvəz edib, **-cə** qüvvətləndirici ədatdır.

Mürəkkəb ədatlar bunlardır: kaş ki, daha da, heç də, bəli də.

Ədatın mənaca növləri

1. Qüvvətləndirici ədatlar: axı, ki, lap, ən, daha, da də, -ca (-cə), hətta, belə, artıq, necə, nə, ha, bir, və s. Bu ədatlar aid olduğu sözün, eləcə də cümlənin mənasını qüvvətləndirir, təsir gücünü artırır. **Ən, lap, daha** ədatları sifətlərin əvvəlində gələrək sifətin üstünlük dərəcəsini formalaşdıran vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Qüvvətləndirici ədatlar digər nitq hissələrinə də aid olur. Məs.: **Axı** düşmən getməyindən duyuc düşər, məni təkləyər. (Az. əfsanələri) Mən **ki** nəzər salmışam, Bəd nəzər yara neylər? (Bayatı) Mən həqiqətin nədə olduğunu aydınlaşdırma bilməsəm **də**, babamın bu adamı döydürməsi mənə pis təsir elədi. (İ. Ə.) Mən aclığın **necə** murdar, xoşagəlməz şey olduğunu görürdüm. Evimizdən yağlı çörək, kişmiş aparıb verirdim ona və onun, içində adam yaşamayan damlarının dəhlizində bu şeyləri **necə** acgözlüklə yediyinə tamaşa edirdim. ... **Axı** deyirlər, Nisə qarı Vəli uşağından olan Əbdüləzizin böyük bacısıdır. ...**Artıq** Qaçaq Xanmurad mənim xilaskar qəhrəmanım ola bilmirdi. Düşmən düşməndir, arvad-uşağa baxmayacaqdıq **ha...**(İ. Ə.) Can alan **bir** gözəlin Sürməni

neylər qaşı. (Bayatı) Çərşənbə günündə çeşmə başında Gözüm **bir** alagöz xanıma düşdü. (A. Ə.)

- **Lap** ədatı, əsasən, sifətin, felin, bəzən isə zərf, əvəzlik, isim və bir neçə modal sözün əvvəlinə gətirilir. Özündən sonra gələn sözün mənasını qüvvətləndirir. **Lap** ədatı cümlənin əvvəlində və ortasında gəlir. Bu ədat cümlənin sonunda işlənmiş, çünki özündən sonra gələn sözə aid olur. **Lap** ədatı miqdarın daha çox olduğunu bildirir. Məs.: Siz **lap** qərribə adamsınız. (Ə.Vəliyev)

Ən ədatı bir sözə və ifadəyə aid olur. Müəyyən bir əşya və ya hadisənin əlamətinin, keyfiyyətinin, miqdarının çox olduğunu bildirir. Danışan şəxs bu və ya digər əşya, hadisə haqqında öz şəxsi münasibətini **ən** ədatını işlətməklə daha qüvvətli şəkildə bildirir. Məs.: Məni **ən** çox maraqlandıran uzun kök, qırmızısaqqal, qırmızısifət qazı ağa idi. (İ. Ə.) Anam da **ən** gözəl paltarlarını geyinib, qızıllarını, daş-qaşlarını taxaraq məclisdə, qız-gəlinlərin arasında əyləşmişdi (İ. Ə.) Deyirlər ki, Ağgül güllərin **ən** gözəli, **ən** ətirlisi imiş. (Az. əfsanələri)

Daha ədatı da həmin xüsusiyyətlərə malikdir. **Artıq** ədatının sinonimi kimi də işlənə bilər. Əsasən, cümlənin əvvəlində, bəzən də ortasında işlənir. Məs.: **Daha** məndə can qalmadı, O nə xaldı, qoşa düzdürməsən (Xalq mahnısı). Günlər ötdükcə Lalə **daha** şən, **daha** gözəl, **daha** qəşəng olur. **Daha** onu seçməyə, onu üzməyə nə var ki. (Az. əfsanələri) Ey Arzu dağı, **daha** nə qaldı, sən də yanıb kül oldun. (Az. əfsanələri)

2. Sual ədatları: bəs, yəni, məgər, -mı4. Bəzən də **ki**, **axı** ədatları da sual məqamında işlənir. **Ki** sual ədatı kimi işləndikdə, əsasən, cümlənin sonunda işlənir, həm ismi, həm də feli xəbərli cümlələrdə, həm sual əvəzlilikləri iştirak edən, həm də etməyən cümlələrdə işlənir. Məs.: Düz deyir, niyə inciyirsən **ki**? Burada başa düşülməyəcək nə var **ki**? **Axı** sən mənə söz verdin? Ay Məhbub xanım, sən hamıdan ayrılıb gedirsən **ki**? (İ. Ə.) Niyə açdın, ay bənövşə, Dərənin **ki** yoxdur sənini? Doluxsunmuş gözlərini Görənin **ki** yoxdur sənini?!

Bəs, məgər (canlı danışıq dilində **bəyəm** şəklində də işlənir) ədatları cümlənin istənilən yerində: əvəlində, ortasında və sonunda işlənir, sual intonasiyasını artırır: **Bəs** səninki niyə yoxdur? - deyə pristav açıqlandı (İ. Ə.) **Bəs** onun ürəyi necə dözürdü ki, özləri belə yeyib-içdikləri halda, vəfat etmiş qardaşının uşaqları o cür olsun? (İ. Ə.)

Şəkilçiləşmiş **-mı4** ədatı yalnız bir nitq hissəsinə deyil, bütün nitq hissələrinə aid olub, bitişik yazılır və həmin sözün üzərinə məntiqi vurğu salır. Bu ədatın köməyi ilə sual cümləsi formalaşır. Sual cümləsinin cavab cümləsi də üzvlənməyən cümləni (söz-cümlə) yaradır. Məs.: Gəzməyə gedəkmi? –Yox.

-mı4 sual ədatı poetik fiqurlardan olan ritorik suallı cümlələrin yaranmasında iştirak edir. Ritorik sual cavab almaq məqsədi daşımır. Lirik qəhrəmanın daxili duyğularını daha təsirli şəkildə oxuculara çatdırır. Məs.:

Əzizim, axındımı? Su gəlir, axındımı? Baxın yar gələn yola, Mənzili yaxındımı? (Bayatı) Nəsillərim qoymayacaq daş üstündə daşını, Anam Tömris kəsmədimi başını. (S. V.)

3. Təsdiq və inkar ədatları: bəli, aha, hə, bəli də; yox, xeyr, heç, heç də və s. Bu ədatlar cümlədə ifadə olunan fikrə ya təsdiq, ya da inkar məqamından yaxınlaşır. Məs.: O, at çapmaqda, ox atmaqda **heç də** igidlərdən geri qalmırdı. (Az. əfsanələri) Həmzə yuxudan oyanan kimi **heç** fikirləşmədən o kəndə yola düşür. (Az. əfsanələri) **Xeyr**, bu adicə oddur. (Az. əfsanələri) **Bəli**, böyük oyun başladı. **Hə**, qardaş, isti corab toxuyuram. **Bəli a**, təki məvacib gəlsin, göydə razı olar.

4. Əmr ədatları: di, ha, qoy, gəl, gəlin, qoyun, gör, görün, görək, gəlsənə, qoysana, görüm, -sana (sənə) və s. Əmr ədatlarının böyük əksəriyyəti qrammatik omonimlik yaradır, yəni həm felin əmr şəkli, həm də ədat kimi işləyə bilər. Bu ədatlar aid olduqları cümlədə və nitqdə arzu, məsləhət, təkid, xəbərdarlıq, sövqetmə, diqqəti cəlb etmə və s. mənalara yaranmasına kömək edir. Məs.: Mən atdın artıq əski hürkümü, ana, Dinlə**sənə** uzaqdan coşan türkümü, ana! (A. İ.) Sən ordan bax, mən burdan, **Görək** ilahi neylər. (Bayatı) Yarım bivəfa çıxıb, **Gör** günüm nə qaradır. (Bayatı) ... **Qoy** öpüm ağ üzündən, Qaranlıqdır, görməzlər. (Bayatı). Nə durmusan, **di** cavab ver, din, Yenə nə döyükür sarsaq gözlərin. (S. V.)

5. Məhdudlaşdırıcı ədatlar: yalnız, ancaq, tək, bir, bircə, təkçə, və s. Bu ədatlar özlərindən sonra gələn sözün və ya söz birləşməsinin, bəzən də bütün cümlənin mənasını məhdudlaşdırır. Məs.: Mən **yalnız** iman etdim qollarımın zoruna, Bu zor məni çıxarıb qurtaracaq yarına. (A. İ.) Mən **ancaq** gözləri qapıdan içəri girən atalarının əlinə dikilmiş balaca uşaqların ac üzlərini görürdüm və o günü mən anamın,

Fatma nənəmin təkidinə baxmayaraq, səhərdən axşamacan heç nə yemədim. (İ. Ə.) **Bircə** (bir, tək, təkçə) sən çatmırdın.

6. Dəqiqləşdirici ədatlar: elə, məhz, əsl. Bu ədatlar söz və ifadənin mənasını dəqiqləşdirir, əsasən, cümlənin əvvəlində və ortasında gəlir. **Elə** ədatı həm qüvvətləndirici, həm də dəqiqləşdirici funksiya daşıyır. Məs.: **Elə** bu zaman Eyvaz dayı Bayram babama neçə gün əvvəl başına gəlmiş qəribə bir hadisə danışdı. Ancaq nə üçünsə, qoca qaçağın gözündəki parıltı mənə canavarı deyil, **məhz** pələngi xatırladırdı. (İ. Ə.) Kim bilir, bəlkə, əmim oğlu Bəhlulun anasını cadu eləyib sill azarına salan **elə** həmin bu Nisə qarı imiş. (İ. Ə.) Arvad olmağına arvaddır, özü də **əsl** mən deyən. (Ü. H.) **Elə** o vaxtdan həmin qayanın adı “Zəncirli qaya” adlanır. (Az. əfsanələri)

7. Arzu və qeyd-şərt ədatları: kaş (ki), təki, barı. Bu ədatlar yalnız feli cümlələrdə işlənir. Arzu ədatı işlənən cümlələrin xəbəri felin ya əmr, ya da arzu şəkli ilə ifadə olunur və bunun nəticəsində də arzu mənasının müxtəlif-liyi yaranır. Arzu ədatı iştirak edən cümlələrin xəbəri felin əmr şəkli ilə ifadə olunarsa, cümlədə ümidli, həsrətli arzu, əgər cümlənin xəbəri felin arzu şəkli ilə ifadə olunarsa, təəssüflü arzu mənaları ifadə edir. Məs.: **Təki** bizdən sonra gələnlər yaxşı yaşasınlar. **Kaş** o qayğısız uşaqlıq illərinə bir də qayıdaydım. **Kaş ki** dağın etəyində yerləşən o balaca, sakit kəndimizdə, qohum-qardaşımın yanında yaşayaydım.

Yaxud: Boynumda var mirvarı,
Göz yaşını sil **barı**.
Gəl oturaq diz-dizə,

Bir az danış, gül **barı**.

(Bayatı)

Araz, burdan ax **barı**,

Sallan **barı**, ax **barı**.

Həsərət qalma, gözlərim,

Bir doyunca bax **barı**.

(Bayatı)

Barı ədatı omonim xarakter daşıyır. Belə ki, həmin ifadə həm də **daş hasar** mənasını bildirir, isimdir, vurğu ikinci hecanın üzərinə düşür. **Barı** sözü folklor ədəbiyyatında, xüsusilə bayatılarda çox işlək olmuşdur: Qalanın yan divarı, Od tutdu yandı **barı**... (Bayatı)

Barı sözü isim kimi qərb dialektində xüsusilə aktivdir. Məs.: **Barını** rəngləmək lazımdır. Kəndlərdə indi hamı **barı** tikdirir.

Barı sözü arzu ədatı kimi işləndikdə vurğu əvvələ düşür.

Modal sözlər

Müasir Azərbaycan dilində işlənən köməkçi nitq hissələrindən biri də modal sözlərdir. Onlar mənşəcə əsas nitq hissələrindən əmələ gəlsələr də, artıq lüğəti mənaya malik deyil. Bunlar ya bütün cümləyə, ya da cümlənin bir hissəsinə modallıq verən bir söz vəzifəsini daşmalı olmuşdur. Modal sözün əsl mənası (latınca **modus**) **vasitə**, **üsul** deməkdir. Həmin terminin 2-ci tərəfi olan “sözlər” şərti olaraq işlədilmişdir. Bu “sözlər” ifadəsi müstəqil lüğəti və qrammatik

məna və vəzifəyə malik olan sözlər deyildir. Deməli, modal sözlər termini şərtidir. Bu terminin ifadə etdiyi modallığı yaradan vasitə (modallığın ifadə üsulu) deməkdir. Lakin modallığı ifadə edən başqa vasitələrin (felin, zaman, şəxs şəkilçiləri) də olduğunu nəzərə aldıqda modal sözlər terminini işlətmək məqsədə uyğundur.

Modal sözlərin mahiyyətini, onların vəzifəsini daha aydın başa düşmək üçün modallıq kateqoriyasının nə demək olduğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Modallıq (latınca–modalis) fəlsəfi-məntiqi kateqoriyadır. Bu, müəyyən bir mühakimənin, hökmün gerçəkliyini, doğruluğunu, əşya və hadisənin mövcudluğunu, danışanın həqiqətə olan münasibətini göstərən bir kateqoriyadır. Modallıq kateqoriyası, əsasən, müəyyən bir əşya, hadisə və ya bunların əlamət və keyfiyyətləri haqqında verilən hökmü ya müsbət, ya da mənfi halda təsdiq edir.

Fəlsəfi-məntiqi modallıqdan fərqli olaraq, qrammatik modallığın ifadə vasitələri və imkanları zəngindir. Qrammatik modallıqda hökmün təsdiq, güman, fərz, ehtimal, şübhə və s. yollarla ifadəsi modal sözlərin köməyi ilə yaranır: Məsələn:

Məncə,

Yəqin,

Deyəsən, gələcək

Görünür,

Bəlkə,

Bəlkə də,

Güman ki,

Fəlsəfi-məntiqi modallıqda hökm bu cür zəngin yollarla deyil, təsdiq və inkar yolu ilə bildirilir. Məs.: O gələcək (gəlməyəcək).

Bunlardan başqa, qrammatik modallığı zənginləşdirən vasitələrdən biri də felin şəkilləri, zaman və şəxs kateqoriyasıdır. Fəlsəfi-məntiqi modallıqda isə bu qədar zənginlik yoxdur.

Qrammatik modallıqda mühakimənin, hökmün təsdiqi bir neçə xarakterdə ola bilər. Bəzən bu və ya digər əşya, hadisə, keyfiyyət, əlamət və s. haqqında verilən məlumat qəti təsdiq xarakterində, bəzi hallarda isə təxmin olunan, fərz edilən, şübhə doğura bilən, ehtimal olan və s. xarakterdə olur. Modallıq bütövlükdə isimli, sifət, say, feil, əvəzlik və zərflərin məna və məzmununda ifadə olunur. Ona görə ki, bu sözlərin məna və məzmununda obyektiv gerçəkliyə: əşyaya, ada, əlamətə, miqdara, hal-hərəkətə və sairəyə münasibət bildirilir. Belə xüsusiyyət məntiqi modallığa xas deyil. Orada hökm ya təsdiq, ya da inkar olur, cümlə subyekt və predikatdan təşkil edilir.

Modal sözlər cümlədə heç bir vəzifə daşmır, müstəqil mənalı söz kimi işlənmir, suala cavab vermir, cümlədə yalnız ara söz kimi işlənir.

Modal sözləri iki qrupa bölmək olar:

I Həm əsas nitq hissəsi, həm də modal söz kimi işlənənlər: görünür, deyəsən, görəsən, demək, deməli, müxtəsər, demə, olmaya, bilməyə, xülasə, qərəz, yaxşı, birinci, ikinci, tutaq ki, necə deyərlər, şübhəsiz və s. Məs.: Ulduzlar **görünür (feil)** uzaqda lay-lay. (S. V.) **Görünür** (modal s.), Qaraşı Naznaz öz

toruna salıb. (M. İ.) Qaraca, **görünür** (modal s.), bu buyuruğa şad olaraq, cəld irəlilədi. (İ. Ə.) Bunlar aramızda sirr olaraq qalsın, hələlik heç kimə **demə** (feil); **Demə** (modal s.) bu tamam ayrı adam imiş.

Sözün **doğrusunu** zarafatda deyərlər (substantivləşmiş sifət); **Doğrusu**, ümidimi tamam üzmüşəm (modal söz).

Cavan ovçu qonşu qızı Gülpərinin eşqinə alışı, **necə deyərlər** (modal söz), sinəsi işvəsindən, qəmzəsindən qara daşları əridən gözəllər gözəli Gülpərinin nişangahına çevrilir. (Az. əfsanələri) Həkimlər bu amansız xəstəliyi zavallıya **necə** (sual əvəzliyi) **deyərlər?** (feil)

II Yalnız modal söz kimi işlənənlər: bəlkə (də), əlbəttə (ki), guya (ki), sanki, adətən, ümumiyyətlə və s. Məs.: **Bəlkə**, bu yerlərə bir də gəlmədim, Duman, salamat qal, dağ, salamat qal. (M. A.) **Sanki** bir pəridir, pəri yox, bir ay! (N. G.) Sonralar anamgil deyirdilər ki, **guya** mən fikirləşmişəm ki, gecə bu nəhəng tirlər uçub tökülər üstümüzə. (İ. Ə.) Mən onun sevincinin, fərəhinin yerə-göyə sığmadığını hiss edirdim və qəribə idi ki, bu mənim özümü də **sanki** xoşbəxt edirdi. (İ. Ə.)

Modal sözlər əsas nitq hissələrindən əmələ gəldikləri üçün onlar iki qismə ayrılır: a) ismi modal sözlər: təəssüf (ki), doğrusu, düzü, birinci, mənəcə, əlbəttə, həqiqətən;

b) feli modal sözlər: görünür, demə, tutaq ki, olmaya, bilməyə, ola bilsin ki, deyildiyinə görə, görəsən və s.

Modal sözlərin aşağıdakı mənə növləri var:

1. Gerçekliyə münasibət bildirənlər (adi dərəcədə və ya qəti təsdiqini bildirənlər): təbii ki, həqiqətən (də), şübhəsiz (ki),

şəksiz, əlbəttə, doğrudan (da), doğrusu, düzü, doğrudan-doğruya və s. Məs.: **Həqiqətən**, mənə elə gəlirdi ki, bu qəşəng gəlini təzə görürəm. (İ. Ə.) Mən o gecə, həmişə olduğu kimi, yatmadan əvvəl Bayram babamın yanında uzanıb onun məni güldürmək üçün elədiyi məzəli söhbətlərə, nağıllara qulaq asmadım, **daha doğrusu**, qulaq asa bilmədim. (İ. Ə.) Şahım, böyük təhlükədir Vaqif, **doğrudan**, Onu gözüünüzdən qoymayın bir an! (S. V.) Bəzən mənə elə gəlirdi ki, anam özü də məndən xəbərsizdir, **əlbəttə**, mən bu xəbərsizliyin nədən ibarət olduğuna aydın cavab verə bilməzdim. (İ.Ə.)

2. Cümlədə ifadə olunan fikrin gerçəkliyinə güman, şübhə bildirənlər: bəlkə (də), güman (ki), ehtimal (ki), olsun ki, deyəsən, görünür, görəsən, yəqin ki, olmaya, bilməyə, ola bilsin ki, ola bilər (ki). Məs.: Anana de, soraqlaşsın, **bəlkə**, dayından bir xəbər tuta bildi. (İ. Ə.) Yar bizə qonaq gələcək, **Olsun ki**, sabah gələcək. (Xalq mahnısı) **Görəsən**, nə üçün dünya bu qədər qüssəlidir? (İ.Ə.)

3. Cümlədəki fikrə qarşı emosional münasibət (təəssüf) bildirənlər: təəssüf (ki), heyif ki, hayıf (ki) və s. Məs.: **Təəssüf ki**, mən sizə kömək edə bilmədim. Bəzəyi, libası, **hayıf ki**, yoxdur. (M.P.V.) **Əfsus**, qocaldım, ağacım düşdü əlimdən, **səd heyif**, cavanlıq! (M.Ə.S.)

4. Cümlədəki fikrə qarşı özünün və ya başqasının fikrini, mənbə, istinad bildirənlər: mənəcə, zənnimcə, deyilənə görə, rəvayətə görə və s. Məs.: **Deyilənə görə**, bir gəlin körpəsinin ağlamasına məhəl qoymadan paltar yuyurmuş. (Az. əfsanələri) **Rəvayətə görə**, Mədinə kəndində Abdul adında bir çoban

varmış. (Az. əfsanələri) **Məncə**, Rasim müəllim yasəmən ağacını kimin kəsdiyini bilir.

5. Nəticə və sıra bildirənlər: birincisi, ikincisi, əvvəla, demək (ki), deməli, ümumiyyətlə, beləliklə (də), bir sözlə, qərəz, əlqərəz, xülasə, müxtəsər, nəhayət, nəhayət ki, qıyası, nə başınızı ağrıdım və s. Məs.: **Beləliklə**, ögey ana mənə dünyanın ən qəddar məxluqu kimi göründü. (İ. Ə.) **Demək**, bu ana div insan cildinə girmişdi. (İ. Ə.) **Qərəz, nə başınızı ağrıdım**, İranda türkmənlərin tapıb gətirdikləri kürdlərə silahların hamısını qızıl pula satdıq. (İ. Ə.) **Beləliklə**, həmin qayanın yanından gəlini geri qaytarırlar. (Az. əfsanələri) Çaylar dözə bilmir, məcrasını dəyişib yazıq qızın göz yaşlarına qovuşur, **nəhayət**, burada duzlu bir göl əmələ gəlir. (Az. əfsanələri) **Deməli**, qağa, möhkəm atışmısınız. (İ. Ə.) **Qərəz**, Arazı keçib çıxdılar o taya. **Xülasə**, ata-anası ilə sağollaşıb yola düşdülər. (İ.Ə.)

6. Bənzətmə və müqayisə bildirənlər: sanki, guya (ki), elə bil (ki). Məs.: Özü də **sanki** mənim kədərim qara bir bulud kimi bütün dünyanın üzərinə çöküb hər şeyi pərişan eləmişdi. (İ. Ə.) **Elə bil ki**, hansı vaxtdasa içində yatdığım bu alaçıqda yatmışam. (İ.Ə.) **Elə bil ki**, üzlərinə baxdığım, söhbətlərinə qulaq asdığım adamlar məni görmürdülər (İ.Ə.).

Modal sözlərin bu bölgüsü, əlbəttə ki, şərtidir. Çünki dilimizdə həmin bölgülərə daxil olmayan modal sözlər də çoxluq təşkil edir.

Modal sözlərin cümlədə yeri sərbəstdir. Modal sözlər cümlənin əvvəlində gələrsə, ondan sonra, ortada gələrsə, hər iki tərəfdən, axırda gələrsə, ondan əvvəl vergül qoyulur.

Modal sözlər quruluşca əsasən söz, söz birləşməsi, az hallarda cümlə şəklində olur.

Köməkçi nitq hissələrinin dildə çox mühüm əhəmiyyəti var. Əvvəlki mövzularda da bunlar qeyd edilib. Köməkçi nitq hissələrinin dildəki əhəmiyyətini qısa şəkildə bu cür yekunlaşdırı bilərik:

1. Qoşmalar idarə əlaqəsində mühüm rol oynayır, yəni idarə edən tərəf kimi çıxış edir: dağlara sarı (tərəf, doğru, kimi, qədər, dək və s.); sənin kimi (tək, üçün, qədər, ilə); səndən əvvəl (sonra, qabaq, başqa, özgə, qeyri, ötrü və s.).

2. Qrammatik şəkilçilərin ifadə edə bilmədiyini formal və semantik əlaqələr qoşmalar vasitəsilə həyata keçirilir: insan kimi yaşamaq, günəş tək çıxanda, həyat qədər şirin və s.

3. Qoşmalar xüsusiləşmələrin yaranmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Sintaktik vahidlərin qurulmasında **bağlayıcıların** da xüsusi rolu var. Sintaktik vahidlərin bərabər hüquqluluq və asılılıq prinsipləri əsasında qurulmasında bağlayıcılar mühüm rol oynayır. Tabesizlik bağlayıcıları həmcins cümlə üzvləri, tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında, tabelilik bağlayıcıları isə tabeli mürəkkəb cümlədə baş və budaq cümlələr arasında əlaqə yaradır. Məs.: Atlar, öküzlər kotana güc vurur, **Gah** yeriyir, **gah** yığılır, **gah** durur. (M.Ə.S.) Fəqət **nə** Cəlal

var, **nə** Humay, **Nə** ömrə acıyır, **nə** yaşa dünya. (S.V.)El bilir **ki**, sən mənimsən (S.V.)

Ədatlar, adətən, sözlərə və cümləyə emosional təsir aşılayır. Bəziləri: məsələn, (**-mı4**) ədatı sual cümləsinin yaranmasında iştirak edir. Bu həm qrammatik sual cümləsi ola bilər, həm də ritorik.

-mı4 ədatı ilə qurulan sual cümlələrinin cavab cümləsi təsdiq və inkar ədatları (**yox, xeyr, bəli, hə**) ilə ifadə olunur. Bu da öz növbəsində üzvlənməyən cümlələr (söz-cümlə) kimi cümlə formasını yaradır. **-mı4** ədatı tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitə kimi çıxış edir.

Da, də, belə ədatları tabeli mürəkkəb cümlələrin (**-sa, -sə** şərt şəkilçiləri ilə birlikdə qarşılaşdırma budaq cümləsinin) qurulmasında iştirak edir.

Əmr və arzu ədatları əmr və nida cümlələrinin yaranmasında iştirak edir.

Həmçinin **ki** ədatı nisbi əvəzliliklərlə birlikdə işlənərək budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması iştirak edir.

Ədatlardan bəziləri tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında orta söz (determinant) kimi də iştirak edərək, komponentləri əlaqələndirir. Məs.: Bu qaranlıq mühitdə **yalnız** 12 yaşlı bacısı onu sevir, qardaşı Cəlal ona hörmət edirdi.

Bəzi **modal sözlər** söz-cümlələrin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Modal sözlər həm də tabesiz mürəkkəb cümlənin komponentlərini əlaqələndirən determinant kimi işləyə bilər. Məs.: Deyirəm, **bəlkə**, duman çəkildi, aydınlıq oldu. (B.B)

Nidalar da söz-cümlənin ifadə vasitəsi kimi çıxış edə bilər (aha, of, ah və s.). Həmçinin nidalar nida cümlələrinin yaranmasında əsas morfoloji göstəricidir. Məhz buna görə də məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin bir növü nida cümləsi adlandırılmışdır.

Xüsusi nitq hissələri. Nida

1961-ci ildə çap olunmuş (APİ-nin nəşri) “Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası” kitabında nida haqqında yazılır: “Nida xüsusi nitq hissəsi olub həm müstəqil, həm də köməkçi nitq hissələrindən öz xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Nidalar xüsusi qrammatik kateqoriyalara malik olmayan və dəyişməyən bir nitq hissəsidir. Bu xüsusiyyətləri ilə əsas nitq hissələrindən, lakin müstəqil məna (hiss və həyəcan) ifadə etməsi ilə köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir”.

M. Hüseynzadənin 1973-cü ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili” kitabında bu fərqlər belə göstərilir: “Nidalar hiss və həyəcan ifadə etdiyi zaman onu (hiss və həyəcanı) adlandırma bilmir. Buna görə də nidalar həm əsas nitq hissəsindən, həm də köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir”.

Subyektin daxili duyğularını, hiss və həyəcanını, istək və arzularını, sevinc və kədərini, qəzəb və nifrətini ifadə etmək üçün işlədilən nitq hissəsinə **nida** deyilir. Nidalar cümlədə qrammatik vəzifə daşmadığı kimi, konkret bir məfhum da ifadə etmir. Nidalarda daxili duyğular ifadə edildiyi üçün təsirli ton, intonasiya, mimika və jestlərlə müşayiət olunur. Nidalar

müstəqil sözlərdən əmələ gəlmiş və əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında orta bir mövqe tutur. Müstəqil nitq hissələrinə daxil olan sözlər müəyyən mənaya malikdir. Belə sözlərin morfoloji əlamətləri olur və sintaktik cəhətdən müəyyən cümlə üzvü vəzifəsində işlənir. Müstəqil mənalı sözlərdən fərqli olaraq, nidalar intonasiya cəhətdən daha çox ekspressiv və emosional məzmunlu olur, sintaktik cəhətdən hər hansı bir cümlə üzvü ilə bağlanmasa da, intonasiya və məna cəhətdən cümlənin ümumi məzmunu ilə əlaqəli olur. Sual intonasiyası ilə formalaşmış sual cümləsinə cavab olaraq, söz-cümlə kimi çıxış edir. Köməkçi nitq hissələrindən ədat və modal sözlərin bəzilərində də bu xüsusiyyət vardır və onlar da (təsdiq və inkar ədatları, bəlkə, ola bilər, əlbəttə, şəksiz, şübhəsiz, əsla, qətiyyən və s. modal sözlər) söz-cümlə kimi çıxış edə bilər. Bu baxımdan aralarında yaxınlıq vardır. Ancaq ümumilikdə köməkçi nitq hissələri cümlə üzvləri arasında sintaktik əlaqə yaradır, ayrı-ayrı sözlərə və ya cümləyə müəyyən məna çaları verir. Köməkçi nitq hissələri hiss və duyğuları ifadə etmir. Tərkibində nida olmayan cümlə adi intonasiya ilə tələffüz edildiyi halda, tərkibində nida işlənən cümlə yüksək tonla tələffüz edilir. Və elə məqsəd və intonasiya görə cümlənin bir növü də məhz nida cümlələridir. Bu cümlələrin formalaşmasında nidaların mühüm əhəmiyyəti olduğundan həmin cümlələr onun adı ilə adlandırılır.

Nida etimoloji cəhətdən iki qrupa bölünür:

1) Əsli nidalar. Əsli nidalar bir, iki, üç, dörd səsdən ibarət olur. Bunlar tələffüz zamanı bir qədər uzadılır. Buraya daxildir: ah, pəh, paho, a, eh, aha, oho, hım, of, ax-ax-ax, ha-ha və s.

2) Törəmə nidalar: Buraya əsas nitq hissələri ilə əlaqədar olan nidalar daxildir. Bu nidalar aid olduqları nitq hissələrindən ayrılaraq hiss-həyəcan bildirmək vasitəsinə çevrilmişdir. Əfsus, mərhəbə, əhsən, heyhat, aman, afərin, vay, haray, can, ay can və s. nidalar bu qəbildəndir. Məs.:

Ay (isim) çıxıbdır, yarıdır, Göy üzünün barıdır...(Bayatı)

Ay (nida) qız, sənin nə vədəndir, Kəsdiribsən qısa tellərin... (Xalq mahnısı) **Aman** (nida), doktor, əllərini saxla bir dəm, Bilirəm ki, öləcəyəm... (S. V.) Xain və satqınlara **aman** yoxdur. (isim) Dağlara duman gəlsə, bil ki, mən çəkən **ahdır** (isim kimi). **Ah çəkdim**, (frazoloji b.) başın üstə yarpaqlar əsdi, gülüm, sənin qəlbin əsmədi. (B. V.) **Ah**, (nida) Bəhram, bilsən, sənin yolunu necə səbirsizliklə gözləyirəm. (C. C.) **Can** deməklə, candan **can** əskik olmaz, Məhəbbət artırar, mehriban eylər (isim kimi). (A.Ə.) Düşdü qəzetlər hörmətdən, **ay can, ay can, Xalqın canı** qurtardı töhmətdən, **ay can, ay can** (nida) (M.Ə.S.)

Əziziyəm, dedi **vay**, (isim)

Dedi **aman**, dedi **vay**. (isim)

Gülşəndən bir səs gəlir,

Heç bilmirəm nədi, **vay!** (nida) (Bayatı).

Nidanın cümlədə yeri sərbəstdir. Cümlənin əvvəlində, ortasında və axırında gəlir. Cümlənin əvvəlində işlədilən nida daha yüksək intonasiya ilə tələffüz edilə bildiyi halda, cümlənin

ortasında və axırında gələn nida nisbətən aşağı intonasiya ilə tələffüz edilir.

Eyni bir cümlədə iki və daha artıq nida işlədilə bilər. Bu, subyektin müraciət etdiyi obyektə olan təsirini qüvvətləndirmək üçün edilir. Məs.: Paho, vay... Axır ki, Cəvahiri yola saldım getdi. (N.V.)

Bəzən cümlədə bir nida iki-üç dəfə təkrar olunur: Vay, vay, deyəsən, bəşər deyil bu... (M. Ə. Sabir).

Nidalar mənə baxımından çox rəngarəngdir. Onların bir qismi müraciət olunan sözlərdən əvvəl gəlir (a, ə, ey, ay, hey), onlarla birlikdə işlənərək çağırış mənasını artırır. Həmin nidalara başqa mənaların (təklif, xahiş, qəzəb, zəhm, təəccüb, etiraz, arzu və s.) əlavə edilməsi isə cümlənin öz daxili məzmunundan, ya da cümlədə iştirak edən ədatların mənaca müxtəlifliyindən əmələ gəlir. Məs.: **Ey** gözüm, **ey** canım, get məktəbə cavanı! **Ey** dərbədər gəzib ürəyi qan olan cocuq, Bir parça nan üçün gözləri giryən olan cocuq! (M.Ə. Sabir)

A dağlar, uca dağlar,

Hamıdan qoca dağlar,

Ayrılıqdan üzöldüm,

Mən necə dözümlü, dağlar?! (Bayatı)

Xitabsız işlənən cümlələrdə çağırış, müraciət olmur (ey nidasından başqa). Onlar cümləyə hiss-həyəcan, qorxu, kədər, etiraz, nifrət, təəssüf və s. mənə çalarları verir. Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, nidaları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) **Vay, vay-vay, ey vay** nidaları cümləyə qorxu, vahimə, təlaş, əzab, ağrı, təəssüf, qüssə mənaları verir. Məs.: **Vay, vay**, nə yaman yerdə axşamladım. (M.İ.). **Vay**, sənin gözlərin kor olsun, Qacar, Bir gör Vaqifə də heç adam qıyar?! (S.V.)

2) **Ah, ax, ey vah, vah** nidaları cümləyə iztirab, qəzəb, şadlıq, arzu, istehza, razılıq, həsrət mənaları verir. Məs.: **Ah**, duyan, düşünən nə bəxtiyardır! (S.V.) Deyəsən, şöhrəti çox sevir qadın, **Ah**, mənsəb!... Ah, şöhrət!... Yaranmasaydın! (S.V.) **Ax**, bu axşam nə gözəldir, ondakı mənaya bax! (S.V.)

3) **Oho, aha, paho, pəh-pəh, bah-bah, ha-ha-ha, oxqay, can, ay can-ay** can nidaları cümləyə sevinc, şadlıq, istehza, təəccüb, tərif, nəşə mənaları verir: **Aha!** Cürətə bax, cəsərətə bax! **Aha!** Baş əyməyir hüzurumda bu! (S.V.) **Oho...** dərdlisiniz, danışın barı! **Bəh-bəh**, onu doğan nə bəxtiyardır! Bizim Nizami kimi kəlamı vardır! (S.V.) **Ha-ha-ha**, buna bax, Çıxar qılıncını, südəmər uşaq! **Bəh... bəh**, nə söz var ki, pələngsən, pələng ! (S.V.)

4) **Bıy (buy, boy)** nidası təəccüb, sevinc, heyrət bildirir. Məs.: **Bıy...** Yaxşı, nə deyim mən bəxti qara? (S.V.)

5) **Eh** nidası etiraz, təsəlli və kədər mənalarını bildirir. Məs.: **Eh...** ata, nə qoyub, nə axtarırsan, Zülmün qabağında ağlarmı insan?! (S.V.) **Eh...** bəisin evi yıxılsın, Gözlərində od qalansın! (S.V.)

6) **Ehey** nidası çağırış bildirir: **Ehey**, bəri bax! Arxadan vurmaq igidə yaraşmaz! (S.V.)

7) **Of, aman, ay aman, haray, tfu** nidaları qəzəb, nifrət, çağırış, yalvarış, istehza kimi mənalar bildirir: **Of...** Sənin

gözlərin kor olsun, cəllad, Sənə demədimmi şirindir övlad?! (S.V.) **Of**, yazıq analar, of, yazıq vətən, Nələr çəkməmişsən bu dünyada sən?! (S.V.) **Tfu...** sənin üzünə! Buna bax, buna, Mən də inanmışam namərd oğluna! (S.V.) **Aman...** Nələr deyir qarı! Doğrudurmu bunlar barı? (S.V.) **Haray**, ellilər, **haray**, Şanə tellilər, **haray!** Köçümü sel apardı, Əli bellilər, **haray!** (Bayatı) **Ay haray**, köməyə gəlin, sürüyə canavar girib!

Nidalar quruluşca sadə və mürəkkəb olur. **Ah, ey, of, ax, bay, pəh** və s. nidalar sadədir.

Mürəkkəb nidalar eyni nidanın təkrarı və ya müxtəlif nidaların birləşməsi yolu ilə yaranır. **Bəh-bəh, vay-vay, ah-ah, ey vay, ey vah, ay can, ay aman, ey dad, ay haray** kimi nidalar mürəkkəbdir.

Cümlənin əvvəlində gələn nidalar yüksək tonla tələffüz edilərsə, ondan sonra nida işarəsi, ortasında gələrsə, hər iki tərəfdən vergül, cümlənin sonunda gələrsə, ondan əvvəl vergül qoyulur. Cümlənin sonunda isə intonasiyadan asılı olaraq nida işarəsi, sual işarəsi və yaxud da eyni zamanda nida və sual işarəsi qoyulur. Çağırış bildirən nidalar xitablarla işləndikdə vergül xitabdan sonra qoyulur.

Nidalar bəzən söz yaradıcılığında da (uf-ufuldamaq, vay-vayıltı, vayıldamaq) iştirak edir.

Təqlidi sözlər

Dilimizdə bir sıra söz qrupları vardır ki, onlar canlı və cansız varlıqların təqlid yolu ilə çıxardığı səsləri bildirir. Bu cür sözlər insanların, heyvanların çıxardığı səsləri və təbiət hadisələri ilə bağlı olaraq eşidilən səsləri təqlid etmək, yamsılamaq yolu ilə əmələ gəlmişdir.

Obyektiv aləmdəki canlı və cansız varlıqların, əşya və hadisələrin səslərini eşitmə, görmə ilə təqlid edilməsindən əmələ gələn sözlərə təqlidi sözlər deyilir. Dilçilikdə təqlidi sözlər müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır: səs təqlidi sözlər, mimemlər, təqlidi sözlər, obrazlı sözlər, təsviri sözlər, yamsılamalar, mimeoqrafik sözlər.

Təqlidi sözlər semantik cəhətdən müxtəlifdir. Dilimizdə həm səs yamsılamaları (təbiət səslərinin, insanların qeyri-iradi çıxarıqları səslər: tıq, çaq, şır, pır, şır-şır), həm də görünüş yamsılamaları (görmə təsəvvürü ilə bağlı olan: bildir-bıldır, par-par, işim-işim, puçur-puçur) olduqca aktivdir.

Təqlidi sözlərdən dilimizdə geniş şəkildə istifadə olunur. Söz yaradıcılığında yamsılamalar aktiv mövqedə dayanır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında, klassik ədəbiyyatımızın və folklorumuzun dilində də təqlidi sözlərə tez-tez rast gəlinir. Təqlidi sözlər danışıq üslubunda xüsusilə çox tez-tez rast gəlinən dil faktlarıdır. Həmçinin bədii üslubda təqlidi sözlərdən poetik siqlət yaradan vasitə kimi istifadə edilir. Məs.: Onlar **bıldır-bıldır** gözlərinin yaşı axar, Sən onların yanına varğıl. (KDQ) Şahın əmrilə qudurdu polislər, Qalın və yüksək divarlardan aşaraq, **Şaraq... Şaraq!** (S.V.) İldırımlar **şaqıldayır şaraq, şaraq**, Navalçalar şırıldayır **şırıl-şırıl**,

Quşlar uçur yuvalarda **pırıl-pırıl**. (M. M.) Taxçadan düşdü, **tapp** elədi, Gülsənəm onu **happ** elədi. (tapm.) Ovun alsan **mırıldar**, Sığallasan, **xoruldar**. (tapmaca)

M.Ə.Sabirin satiralarında yamsılamalar kinayə, sarkazm yaradan poetik kateqoriyalardandır. Məs.:

Lovğalanıb, a görməmiş, çox da belə **fırıldama**,

Tərbiyəsiz uşaq kimi boş-boşuna **hırıldama...**

Mırt-mırt oxumaqdan, kişi, bir qan ki, pul olmaz!

Gup-gup döyünüb darıldı bağrım (M.Ə.S.)

Səs təqlidi sözlərdən – yamsılamalardan bəzən bədiî əsərlərdə sərlövəhə (başlıq) kimi də istifadə edilmişdir. Aşıq Ələsgərin “Qıj-qıj”, “Qıjhaqıj” adlı dodaqdəyməz təcnisləri, A.Şaiqin “Tıq-tıq xanım” nağılı, C. Məmməd-quluzadənin “Mırt-mırt” hekayəsi, S. M. Qənizadənin “Xor-xor” vodevili yamsılamalarla adlandırılmışdır.

A. Ələsgərin “Qıj-qıj” təcnisindən bir bəndə nəzər yetirək:

Qıj-qıj qeyz eyləyər, çən çəkilər dağlara,

Qəhrindən selləri ay elər **qıj-qıj**.

Qarşı gəlsə həsrət çəkən yar yara,

Ağlı çaşar, qəlbi ay elər **qıj-qıj**.

Səs təqlidi sözlər iki qrupa ayrılır: Canlı varlıqlarla əlaqədar yaranan səs təqlidi sözlər; 2. Cansız varlıqların, cisim və hadisələrin səsini yamsılamaqdan yaranan səs təqlidi sözlər.

Canlı varlıqlarla əlaqədar yaranan səs təqlidi sözlər insanın danışmaq üzvü, əl-ayaq hərəkətləri, fəaliyyəti, digər canlıların (quş, həşərat, heyvan) çıxardığı səslərin təqlidi ilə bağlı olur.

Məsələn, hıh, öhö-öhö, şap, şaraq, tap-tup, tuq-tuq, şart, part, gup, tır-tır, vızz, qu-qu, məə, dızz, cik-cik və s.

Cansız varlıqların, cisim və hadisələrin səsini yamsılamaqdan yaranan səs təqlidi sözlər əsasən təbiətlə bağlı olaraq formalaşır. Bu qrupa daxil olan təqlidi sözlər göy gurultusunu, ildırım çaxmasını, yağış damcılarının, küləyin səsini, çayların, bulaqların, şələlələrin səsini, yarpaqların pıçılığını, ayaq altında qalan qarın çıxartdığı səsi və s. əks etdirir. Məs.: şırıl-şırıl (su səsi), şaraq-şaraq (göy gurultusu, ildırım səsi), xıış-xıış (yarpaqların səsi), xarr... xarr (dağ çaylarının, ayaqlanan qarın səsi), uuu... uuu (küləyin, meşələrin səsi), dam... tıp... dınc (yağış, dolu səsləri) və s.

Təqlidi sözlər söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Onun sözyaratma imkanları nida, say və əvəzlərdən üstündür. Təqlidi sözlərdən isimlər, feillər, zərf və sifətlər düzəlir. Bu sözlərdən -ıltı (-ilti, -ultu, -ültü) şəkilçiləri ilə isim (uğultu, nəriltili, pıçılıtılı, fisılıtılı, gurultu, xışıltılı, xorultu, xırıltılı, qaqqılıtılı, şaqqılıtılı); -la, (-lə), -ilda (-ildə, -üldə, ulda), -a (-ə), -ır, (-ir, -ur, -ür) şəkilçiləri ilə feil (fırıldamaq, partlamaq, qaqqıldamaq, xışılda, xırılda, uğulda, gurulda, böyürmək, mələmək, ulamaq, bəyirmək, xortlamaq və s.) əmələ gəlir. Bəzi hallarda sifət də yaranır: **mızımızı** adam.

Təqlidi sözlər mürəkkəb zərflərin yaranması vasitələrindən biridir: şaraq-şaraq, pırıl-pırıl, mırt-mırt, şırıl-şırıl, bildir-bildir: Qaranqu axşam olanda **hav-hav** ürən, Acı ayran töküləndə **çap-çap** içən!... Söyləşdilər **fısil-fısil**, Kafirlərin felin duydu. (KDQ)

Təqlidi sözlərdən feli bağlama da əmələ gəlir: qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa, böyürə-böyürə, fisıldaya-fisıldaya və s. Məs.: Qatarlanıb hansı diyardan gəlirsiniz, **Qaqqıl-daşa-qaqqıl-daşa**, durnalar! (Q. Zakir)

Bunlardan əlavə, yamsılamaların təkrar olunması və yaxud digər morfoloji əlamətlərlə də isimlər əmələ gəlir: çaxçax, hophop, şapşap, pıspısa, çaqqanaq, qaqqanaq, xortum, qurtum, çəpik, şapalaq, fişqırıq və s.

Yamsılamalar quruluşca sadə və mürəkkəb olur.

Beləliklə, təqlidi sözlərin xüsusiyyətləri araşdırıldıqca onun dildə mühüm əhəmiyyətə malik leksik-morfoloji kateqoriya olduğu sübut olunur.

Testlər

1. Həm bağlayıcı, həm də ədat kimi işlənə bilən sözlər hansı cərgədədir?

- 1- Yəni bunu bilmirsən, ay Rüstəm.**
- 2- O, yaşca məndən böyükdür.**
- 3- Ötən günə gün çatmaz, calasan da günü günə.**
- 4- Kaş yenə o bağ olaydı.**
- 5- Gəl, gəl, görəlim, gül, görəlim.**
- 6- Gəldim ki, verim qəlbinə bir nuri-həqiqət.**

- A) 1, 5
- B) 2, 4
- C) 1, 3, 6
- D) 3, 6
- E) 5, 6

2. Uyğunluğu müəyyən edin.

I Modal sözlər

II Qoşma

III Bağlayıcı

- 1- Tabesizlik əlaqəsinin göstəricisi kimi də işlənir.
- 2- İdarəçilik xüsusiyyətinə malikdir.
- 3- Danişanın ifadə etdiyi fikrə müxtəlif münasibət ifadə edir.
- 4- Sözlərdə bənzətmə, vasitə, istiqamət, məsafə, istinad, zaman, məkan, səbəb və s. mənalar yaradır.
- 5- Bu, müəyyən bir mühakimənin, hökmün gerçəkliyini, əşya və hadisənin mövcudluğunu və s.göstərir
- 6- Həmişə sözün sonuna artırılır.
- 7- Ayrı-ayrı sözlər, söz birləşmələri və cümlələr arasında qrammatik-məntiqi əlaqə və münasibət yaratmaq üçün işlədilən köməkçi nitq hissəsidir.

- A) I 3,5; II 2,4,6; III 1,7
B) I 2,3; II 1,4,6; III 5,7
C) I 5,6; II 1,3,4; III 2,7
D) I 3,4,7; II 1,2; III 5,6
E) I 4,5; II 2,6,7; III 1,3

3. Semantik müxtəlifliyinə görə yamsılamaların uyğunluğu müəyyən edin.

I Səs yamsılamaları

II Görünüş yamsılamaları

- 1- par-par
- 2- şırr-şır
- 3- çıq-çıq

4- işım-ışım

5- gildir-gildir

6- taraq-turuq

- A) I 2,3,6; II 1,4,5
B) I 1,2,6; II 3,4,5
C) I 3,4,6 II 1,2,5
D) I 1,3,5; II 2,4,6
E) I 3,4,5; II 1,2,6

4. Qrammatik modallığa aid edilən əlamətlərdən biri yanlışdır.

- A) Qrammatik modallığın ifadə imkanları və vasitələri yoxdur.
B) Hökm təsdiq olunur.
C) Felin şəkilləri, zaman və şəxs kateqoriyaları qrammatik modallığı zənginləşdirir.
D) Güman və şübhə bildirir.
E) Həqiqətə münasibət ifadə olunur.

5. Uyğunluğu müəyyən edin.

I Modal sözlər

II Ədat

III Təqlidi sözlər

- 1- Müəyyən təbiət səslərinin, görünüşün yamsılanması ilə yaranır.
2- Danışanın ifadə etdiyi fikrə münasibət bildirir.
3- Söz və cümləyə emosional təsir aşılayır.
4- Cümlədə yalnız ara söz kimi qəbul edilir.
5- “Miməmlər”, “obrazlı sözlər” də adlanır.
6- Felin əmr, arzu şəkilləri ilə də işlənir.

- A) I 2,4; II 3,6; III 1,5
 B) I 2,3; II 1,6; III 4,5
 C) I 1,2; II 3,4; III 5,6
 D) I 2,5; II 1,3; III 4,6
 E) I 4,6; II 1,2; III 3,5

6. Cümlələrin ikisində modal söz işlədilmişdir.

1- Oğlum, el harada, sən də orada.

2 - O, bir el vurğunu, el aşığı idi.

3 - Atalar deyiblər: “Haradan incələr, oradan üzülər“ .

4 - Necə deyərlər, niyyətin hara, mənzilin ora.

5 - Bəlkə, bu yerlərə bir də gəlmədim.

- A) 4, 5
 B) 1, 5
 C) 1, 2
 D) 3, 4
 E) 3, 5

7. Uyğunluğu müəyyən edin.

I Nida

II Yamsılamalar

1- Hissi yolla məna bildirir.

2- Onlar təbiət, cəmiyyət hadisələrinin təsiri ilə insanda olan eşitmə və görmə təsəvvürlərini ifadə edir.

3- Söz-cümlə kimi çıxış edərək cümləyə ekvivalent olur.

4- Semantik müxtəlifliyinə görə iki qrupda birləşir.

5- Şifahi nitqdə onların mənası situasiya və intonasiya ilə, yazılı nitqdə isə mətn, kontekst vasitəsilə müəyyən edilir.

- A) I 1,3,5; II 2,4

- B) I 1,3; II 2,4,5
C) I 2,3,4; II 1,5
D) I 1,2,5; II 3,4
E) I 3,4,5; II 1,2

8. Hansı bənddəki sözlər həm əsas nitq hissəsi kimi, həm də ədat kimi işlənir?

1- elə; 2- belə; 3- bir ; 4- nə; 5- gəl; 6- bax; 7- necə; 8- gəlin; 9- bəs; 10- məgər; 11- kaş; 12- ha

- A) 1,2,3,4,5,6,7,8
B) 1,2,6,8,9
C) 2,3,4,5,6,9
D) 1,2,5,6,8,10
E) 5,6,7,8,11

**9. Məntiqi ardıcılığı tamamlayın.
puçur-puçur, par-par, işim-işim...**

- A) gildir-gildir
B) şaraq-şaraq
C) pırıl-pırıl
D) şırıl-şırıl
E) xor-xor
E) Vay, vay, nə yaman yerdə axşamladım!

10. Məntiqi ardıcılığı tamamlayın.

şır-şır, taraq-turuq, çiq-çiq

- A) gumbur-gumbur
B) par-par
C) bıldır-bıldır
D) puçur-puçur

E) işım-ışım

Suallar

1. Ədatı digər köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən cəhət nədir?
2. Ədatın məna növləri hansılardır?
3. Ədatın üslubi məqamları barədə nə deyə bilərsiniz?
4. Modal sözlər dildə əhəmiyyəti nədir?
5. Modal sözlərin hansı məna növləri vardır?
6. Həm modal sözlər, həm də əsas nitq hissələri kimi işlənən sözlər varmı?
7. Xüsusi nitq hissələri köməkçi nitq hissələrindən nə ilə fərqlənir?
8. Nidanın üslubi məqamları haqqında nə deyə bilərsiniz?
9. Hansı xüsusi nitq hissəsi söz yaradıcılığında mühüm əhəmiyyət daşıyır?
10. Təqlidi sözlərin poetikası deyəndə nəyi başa düşürsünüz?

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası (I hissə). EA nəşriyyatı. Bakı, 1960
2. Axundov A. Dilin estetikası. Bakı, 1984
3. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. 3 cilddə. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, 2013
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti (Tərtib edənlər: A.M.Babayev, C.B.İsmayılzadə). Bakı, 1981
5. Budaqova Z. Məcəzlar. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Oçerklər. Bakı, 1956
6. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. I hissə. Bakı, 2000
7. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. II hissə. Bakı, 2003
8. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, 1980
9. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti (Tərtib edən: Ə. Mirəhmədov). Bakı, 1978
10. Ə. Z. Abdullayev. Köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1958
11. Ə. Tanrıverdi. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 2010
12. F. Zeynalov. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı, 1971

13. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası (köməkçi nitq hissələri). Bakı, 1959
14. Hümətova R. Azərbaycan dili dərslərində təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi. Bakı, 2010
15. Hümətova R. Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları. Bakı, 2017
16. Hümətova R. Qoşma və bağlayıcının tədrisində inteqrasiya. Bakı, 2018
17. Q.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. “Elm və təhsil”. Bakı, 2010
18. M. Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2007
19. Müasir Azərbaycan dili. “Elm nəşriyyatı”. II hissə. Bakı, 1980
20. Y.Əfəndiyev. Köməkçi nitq hissələrinin tədrisi (qoşma və bağlayıcı). Bakı, 1963
21. Z.Təhməzov. Müasir Azərbaycan dilində köməkçi nitq hissələrinin təsnifi. Bakı, 2017

Mündəricat

Bir neçə söz	
Qrammatika. Dilin qrammatik quruluşu	
Nitq hissələri. Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri.....	
Qrammatik kateqoriyalar. İsimlərdə kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyaları.....	
İsimlərdə hal və xəbərlilik kateqoriyaları	
Sifət	
Say	
Əvəzlik	
Feil haqqında məlumat. Təsdiq, inkar, təsirli və təsirsiz feillər	
Feillərin qrammatik məna növləri	
Feillərdə zaman və şəxs kateqoriyası	
Felin təsriflənən formaları	
Felin təsriflənməyən formaları	
Zərf,.....	
Köməkçi nitq hissələri. Qoşma və bağlayıcı	
Ədat	
Modal sözlər	
Xüsusi nitq hissələri. Nida	
Təqlidi sözlər	

